

ЎЛМАС
УМАРБЕКОВ

ФОТИМА ва ЗУҲРА

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1995

Умарбеков Ў.

Фотима ва Зухра: Роман.— Т.: «Шарқ» НМК Бош таҳририяти, 1995. — 256 б.

Зухра кутилмаган ҳолда ўзини осиб ўлдирган онаси Фотима учун, ўлдирилган отаси, бедарак йўқолган акаси учун қасос олишга қасамёд этади. Кечагина ўрта мактабни тугатган қиз ўч олиш мақсади билан яшай бошлайди.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўлмас Умарбеков икки опа-сингил қисматини баён қилиш орқали уюшган жиноятчилар гуруҳи қилмишларини фош этади. Асарда мазкур гуруҳни фош этиш учун иш олиб борган жиноят қидирув бўлими ходимларининг фаолияти ҳам қизиқарли тарзда тасвир этилган.

Ўз 2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти. 1995.

I

Милиция майори Қодиржон Алиев кечки соат бешларда уйига қайтди. Дарвоза қўнғирогини чалган эди, ичкаридан хотинининг «ҳозир» деган овози келди. Сўнг қўн ўтмай қовушини шаниллатиб ўзи эшик томон кела бошлади.

Алиев шофёрига бир соатга жавоб бергач, машина жилар-жилмай шарақлаб дарвоза эшиги очилди.

Алиев қўндан бери уйига бунақа барвақт келмаган эди. Шу боис, хотини уни кўриб ажабланди.

— Нечук? — деб қўйиб, уст-боши чапга беланган эрига йўл берди. У сўюшсинини ҳам, хавотирлансинини ҳам билмасди.

Алиев даҳлизнинг зинасига етганда тўхтаб, орқасига ўтирилди.

— Исенқ сувинг борми? Ювиниб олардим, — деди у.

— Ўтаверинг, бор.

«Ювиниб олардим!...» Эрининг бу ганидан Санобар ҳар доимги ҳолига тушди. Яна бирров келган. Ҳар гал шу: ювинадию кетади. Лекин у ҳозир жиндек хурсанд эди. Икки йилдан бери биринчи марта эрини кундуз қўни кўриб турибди. Хайлидан ҳам меҳрибонлик, ҳам шўхлик аралаш бир фикр ўтди. Шошиб эри ортидан ётоқхонага кирди. Алиев ечиниб бўлиб, оёқ-қолиг ватнахонага кириб кетаётганда:

— Қасрда мунча чапг бўла қолдингиз? Орқангизни иш-қалаб қўяйми? — деди-да, ватнахона эшигини ушлади. Алиев унинг қўлини олиб, раъйини қайтарди:

— Ўзим... шошиб турибман.

Санобар орқасига қайтди. Эрининг ишидан кўнгли хира тортди. Турмуш қуришганига йигирма йил бўлибдики, эрининг ишини ўйламаган пайтнинг кўргани йўқ. Одам ҳамма нарсага кўпикар экан. Санобар ичида кўп марта ранжиса ҳам, ҳеч маҳал эридан норизолик кайфиятига тушгани йўқ. Қизиши, ўглини ҳам шунга ўргатди. Шунинг учун улар ҳеч маҳал унинг вақтини оладиган саволлар ёки иш билан мурожаат қилинмас, ҳамма ишларини оналари билан бамаслаҳат ҳал қилишарди.

Тошкентлик аёлларнинг деярли ҳаммаси шошилишча пайтда қиладиган битта овқати бор. Бу овқат одатда бир одам учун, нари борса икки одам учун қилинади. Иккинчи одам — овқат қилган аёлнинг ўзи. Бу — нон қовурдоқ. Икки қошиқ ёғ, бир-иккита тухум, шу тухумдек битта пиш, озгина қийма бўлса, кўз очиб юмгунча, нон қовурдоқ тайёр.

Санобар кечаги қолган овқатни эрига иситиб бергиси келмади. Шунинг учун узоқ ўйлаб ўтирмасдан нон қовурдоққа уннади. Эри ювиниб чиққунча, ошхона ва даҳлизни ёқимли овқат ҳиди тутиб кетди.

Алиев ювиниб, анча енгил тортган бўлса ҳам, дили ғаш эди. Хотини дарров буни пайқади. Ваннахонага киритмаганидан ҳам сезган эди.

— Тинчликми ишқилиб? — сўради бир коса қовурдоқни унинг олдига қўйиб.

— Тинчлик... — тўнг оҳангда жавоб қилди Алиев, кейин косани олдига суриб, овқат ея бошлади. — Қачон улгурдинг? Зўр бўпти!

— Ош бўлсин, олинг!

Санобар чой қўйиб узатиб, қайтариб сўради:

— Тинчликми?

Алиев овқатдан анчагача бош кўтармади.

— Тинчлик, дедим-ку. Ўзинг билган иш-да. Кимдир ишлаши керак. Министр шундай дейди. Мен ҳам шу фикрдаман. Пенсиягача шу аҳвол давом этаверади. Болалар қалай?

— Иккалови ҳам ўқишда. Дадамларни қачон кўрамиз, дейди иккалови. Қизингизга совчилар келяпти.

— Йўқ, — шартта кесди Алиев. — Ўқишни битирсин.

— Ўзи ҳам шундай деяпти.

— Райҳон ақли қиз, — деди ички бир гурур билан Алиев ва овқатга фотиҳа қилиб, ўрнидан тура бошлади.

— Қачон келасиз?

— Кутма. Калитни олиб кетаман.

Алиев ичкари уйга кириб, деразадан кўчага қаради. Унинг оқ «Волга»си ҳали келмаган, аммо муюлишнинг бошида жигарранг «Жигули» турарди. Алиев танимади. Унинг ма-

ҳалласида бундай рангли машина йўқ эди шекилли. Бейхтёр номерига қаради. ТНЖ-62-12. Шаҳар номери. Машина ичида ўтирган икки одам унинг қараётганини пайқашди шекилли, биттаси машинадан тушиб, капотни очди ва ичига эгилди. Кимлар экан?

— Санобар, эшикларни қулфлаб юринглар. «Секретка» ишляптими?

— Ишляпти, — жавоб қилди хотини бамайлихотир. — Мен доим уйдаман-ку?!

— Барибир қулфлаб юр.

Алиев ҳовлига тушганда, машинасининг овозини эшитди.

— Хўп, мен кетдим, — деди у хотинига. — Хавотир олманглар. Кеч қайтаман.

Санобар илдамди.

Алиев машинасига ўтириши билан бугунги аҳмоқона куннинг ташвишлари яна елкасидап зилдек босиб, оиласию уйию бола-чақасини эсдан чиқариб, ҳаёлан яна вертолётга минди.

Икки йилдан бери у вилоят ерларини вертолёт ёки икки қанотли секинучар самолётда биринчи марта айланаётганин йўқ эди. Ҳавога чиқарган мақсад, ташвиш, чиройли манзаралардан ҳам устун келиб, бош оғрийдиган, кўз тинадиган даражада одамни чарчатар эди.

Кеча эрталаб вазир ўринбосари, бўлим ходимлари ҳамда вилоят бонқармаси бошлиғини чақириб мажлис ўтказди. Унга тушган маълумотларга қараганда, Йўлгоштепа, Тангатоғди, Пайманча қишлоқларининг қурама тоғларига туташ ерлари да ҳисобга олинмаган кўкнори майдонлари бор эмиш. Кўкнори ҳозир етиладиган пайт. Уч-тўрт кун ичида ўриб олишлари, ери яна теп-текис қилиб қўйишлари мумкин. Қурамага туташ ўндан зиёд кичик-кичик қишлоқлар «Шифокор» колхозига қарайди. Тошкентдаги дори-дармонлар заводи билан йиғирма-йиғирма беш йиллардан бери шартнома асосида доривор ўтлар етиштириб келаётган бу колхознинг ҳар қарич ери ҳисоб-китобли, у экадиган кўкнорининг ҳар туни барча колхозчиларининг, ҳатто милициянинг кўз остида эди. Бунинг устига, вазир ўринбосарининг гапига қараганда, шу ҳисобда йўқ кўкнори майдонларини «Шифокор»нинг раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, республика Олий Советининг аъзоси Тешабой ака Султонов толиб, хабар қилибди. Демак, колхознинг, колхоз аъзоларининг бу экинларга алоқалари йўқ. Вазир ўринбосари дарҳол шу майдонларини аниқлаш, кимларга тегишли эканини билсин, кўкнорини эса ўрдириб, фармзаода топишрини лозимлигини айтди. Асосий вазифа Алиевнинг одамларига юкланди.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас, Алиев бошлиқ беш киши вертолётда ҳавога кўтарилишди. Вазирликдан колхоз идорасига телефон қилиб, раисни тоғинини ва ўроқчилар билан вертолёт етиб боргунча, Тангатоидидаги майдонга бориб туришни лозимлигини айтишни вазир ўриббосари ўз зиммасига олди.

«Бир соатда қандай етиб боради?» — демоқчи бўлди Алиев, лекин айтмади. Кўкнори бир соат олдин ўриб олинадими, бир соат кейинми, бунинг ҳозир ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди. Энг муҳим нарса — ким эккан, кимга тегишли бу ерлар? Мана шу саволга жавоб тоғини улар учун муҳим эди.

Аэродромга кетиш олдида Алиев илгари қўлга тушган барча кўкнорифурушларнинг рўйхати ва ишларини тоғиб қўйишни бўлим котибига топширди. Ҳар эҳтимолга қарши, республикадаги иккала дори-дармонлар заводи йилига қанча кўкнори ишлатишини, кимлардан сотиб олинсини яна бир бор аниқлашни ҳам айтди. Ким билади, балки «Шифокор»дан ҳам бўлак кўкнори етказиб берадиганлар бордир?

Кўп ўтмай Дуркент кўринди. Кўм-кўк дарахтлар, узумзорлар орасида катта-кичик, кўк, қизил томлар пайдо бўлди. Дераза ойналари, оқ тунука томлар оқтобда ярақлаб кўзни қаманттира бошлади. Чорак соатдан сўнг вертолёт Тангатоидининг устида бўлади. Хўп ғалати ном қўйинганми?!

Тангатоиди... Ким қўйган экан? Нима сабабдан? Иштон-тушдини-чи?... Сабабини Алиев билмас эди. Битта у эмас, ҳатто қишлоқларда яшаётганлар ҳам билсинмайди. Биладиган кексалар оламдан ўтиб кетинди. Қишлоқларнинг бирига Свердлов, иккинчисига Будённий номлари қўйилди-ю, лекин сингишиб кетмади. Халқ ўз қишлоқларини ота-боболари қўйган номлар билан атайверди: Иштонтушди, Йўғонтена, Тангатоиди...

Алиев бу жойларни яхши биларди. Шунинг учун вазир ўриббосари айтган қишлоқларни қидириб юришга мутлақо ҳожат йўқ эди.

Рациядан вертолётчининг овози келди:

— Квадрат 46-35!

Алиев беихтиёр иллюминаторга ишонасини тақаб, настига қаради. Тел-текис ердан бўлак ҳеч вақо кўринмади.

— Адашмадикми? — рация тугмасини босиб, сўради вертолётчидан.

— Йўқ, ўртоқ майор! 46-35 дамиз. Бир айланиб чиқайми?

— Майли. Қани, кўрайлик-чи!

Вертолёт чап томонга эгилиб, бироз настилаган бўлди-да, яна юқорига кўтарилди. Алиев, бўлим ходимлари, вилоят

бошқармаси бошлиғи Сиддиқов иллёмнатордан кўзларини узинмасди.

— Ўртоқ майор, биз белгиланган жойдамиз. Тангаторидан тепада. Мен бу жойларни биламан.

Алиев майор Сиддиқовнинг йўғон овозини эшитса ҳам эътибор бермади. Тўғри учиб келишганини, вертолёт белгиланган квадрат устида эканини у ҳам яхши билар эди. Аммо, нега экин майдони кўринмайди? Қани вазир ўринбосари айтган чоракам бир гектар кўкнори?

— Нима қиламиз? Қўнамизми?

Алиев розилик берди.

Уч минут орасида вертолёт тоғ этагига туташ майдончага қўнди. Кўкнори экилган майдон шу ер бўлини керак. Аммо бир туп ҳам кўкнори йўқ эди. Ҳамма вертолётдан тушганда, буни ўз кўзи билан кўрди. Ер ҳайдалган ва устидан текислаб қўйилган эди.

— Ассалому алайкум!

Хаёлчан турган Алиевга семиз гавдали бир одам қўл узатди. У бошини кўтариб «Шифокор» колхозининг раиси Тешабой ака Султоновни кўрди.

— Саломалайкум, Тешабой ака, — Алиев унинг қўлини олди, — Қачон келдингиз?

— Жалолов телефон қилишлари билан йўлга чиққанман! Ҳализамон ўроқчилар ҳам келиб қолади.

Алиев кулиб юборди.

— Улар нимани ўради?

Раис ҳайрон бўлиб Алиевга қаради-да, беихтиёр унга қўшилиб кўлди.

— Қайдам. Ўроқчи, деганларига, тез етиб бординлар деб ўзим келавергандим...

— Кўкнори у ёқда турсин, уруғи ҳам қолмабди-ку бу ерда?!

Алиев раисга тикилиб қаради. Раис ҳеч нарса тушунмагандек, ерга чўккалади. Бир сиқим тупроқни кафтига олиб эзгилади-да, йўғон, япалоқ бурнига тутиб ҳидлади.

— Баччагарлар, ўриб кетишибди!.. — деди у ва кичкина қийиқ кўзларини қисиб, атрофга қаради. — Қандай ўришганинкий? Бу ерга комбайн чиқмайди...

— Бир кечада қандай ўриб олишганини сиз, деҳқон одам билмасангиз, биз билолмаймиз.

Алиев шундай деб, унинг ёнига чўккалади.

— Ақл бовар қилмайди! — бошини сарак-сарак қилиб гапирди раис. — Унча-мунча деҳқон бир кунда ўриб кетолмайди. Ўрса ҳам, чопиб, текислаб кетолмайди. Комбайн бу ерни камида тўрт соат ўради. Лекин уни бу ёққа олиб

келиш, кейин олиб кетиш бор. Биз УАЗда келган йўлдан комбайн зўрға чиқади. Демак, бир кунда неча комбайн бўлмасин, бу ерга чиқолмайди, ўролмайди. Тагин ким билади дейсиз?.. Булардан ҳар парсани кутини мумкин,

— Уларни биласизми? — беихтиёр сўради Алиев.

— Қаёқда! — ранс ижирганиб, қўлини силтади. — Колхоз ҳисобидаги қишлоқларда жами етти ярим минг одам яшайди. Уларнинг қайси бири кўкнорифурушлик қилади — ким билади дейсиз? Фермадагиларми улар, ё чўпонларми? Балки мактаб ўқитувчиларидир? Ҳафтада батылар уч кун ишлайди, уч кун бўш. Бўш кунлари нима қилади — ким пойлаб юрибди? Балки ҳар кунни мен билан саломлашиб юрадиган идора ходимларидир? Қодиржон, ука, буни яхшилаб текшириш керак. Қолаверса, бу иш мен учун ҳам зарур. Колхознинг кўкнорисидан буларники яхши, бўлиқ. Ўзим кўрганман.

Алиев рансининг хуноб бўлиб гапирган бу гапларига фикран қўшилди. Улар ниҳоятда усталик билан ўз савдоларини қилишар эди. Икки йилдан бери йиғирмага яқин одам қўлга тушган бўлса, ҳаммаси ё истеъмолчи, ё олибсатар. Етиштириб сотадиган одамлардан биронтаси қўлга тушгани йўқ. Гўё кўкнорин, бу халқ учун зарур, қимматбаҳо ва айни пайтда вабо бўлган ўсимлик ўзидан-ўзи униб етилгандек ҳамда бир зумда ўзидан-ўзи ғойиб бўлгандек эди. Алиевнинг бўлимини, унинг ўзини ҳеч ким жиддий танқид қилмаган бўлса ҳам, ҳамма аҳволни тўғри тушуниб етаётган бўлса ҳам, Алиев ўз-ўзидан хуноб эди.

Қандай гап? Ўсимлик экилади, унга кунда бўлмаса ҳам, ҳафтада бир марта икки-уч киши қараб туради. Кимлар улар? Қачон қарайди экинга? Нега ҳеч ким кўрмайди уларни? Кейин ўрилади, қопларга дош солинади, поялари алоҳида бедага ўхшатиб боғланади, кечасими, кундузими қаёққадири олиб борилади, ёйиб қуригилади, янчилади, қандайдир одамлар келиб, машиналарга ортиб олиб кетишади. Лекин, қанчадан-қанча одам, милиция ходимлари, колхозчилар уларни кўришмайди. Кўриш у ёқда турсин, нима билан шуғулланаётганларини биллешмайди. Вақти-вақти билан қишлоқлар устида одамни гавгитадиган ёқимли ҳид пайдо бўлади. Кўп ўтмай бу ҳидни шамол бошқа томонга олиб кетади, ё ҳид-ниди билан дорининг ўзи қаёққадири ғойиб бўлади. Бир ой-икки ойдан сўнг кимнингдир ҳовлиси-га янги, номерсиз машина кириб келади, кимнингдир ҳовлиси ва кўчасида бутун қишлоққа ўғил тўйи баҳона қўлинг ўргилсин ош тортилади, жиззали пош ушатилади. Кимнингдир эски уйи ёнида ишаниқ ёшгидан баланд уч-тўрт хонали янги уй кўтарилади, устига оқ тунука ёпилади. Аммо ким

кўкнори ўстиради, кимга сотади, ҳеч ким билмайди. Қўлга тушган гиёҳвандларнинг ҳеч қайсиси дорини қаердан олганини айтмайди. Йиғлайди, уввос солади, қасам ичади, лекин кимдан сотиб олганини, қанчага олганини айтмайди. Алиев бангилик балосига гирифтор бўлганларнинг кўпини билади. Яхши-яхши оилаларнинг фарзандлари. Эркалик, ёлғизлик, тўқлик баъзиларини шу кўчага бошлаган. Қизларнинг аксарияти эса соддалик қилиб қўлга тушишган. Турмуш қуриш ниятида алданиб, қўлма-қўл бўлиб кетишган. Йиғлашади, ялинишади, аммо бу йўлдан чиқиб кетишолмайди...

Майор Сиддиқов майдоннинг пастки томонидан нимадир топиб келди ва Алиевга узатди.

— Кўрмай қолишибди-да, — деди раис унинг қўлидаги бўлиқ кўкнори донларига қараб. — Яхши етилибди. Колхозники бунчалик катта эмас.

— Нега? — сабабини унча-мунча тушуниб етса ҳам қизиқиб сўради Алиев.

— Нега бўларди? Колхоз ҳукумат идорасига, ҳукумат белгилаган нархда сотади. Колхозчига фойда кам. Булар ўзи учун экади. Нархни ҳам ўзи белгилайди.

— Поянинг бир боғи уч минг!

Алиев бу гап эгасига элт этиб қаради. Раис билан бирга келган одамнинг ёшини аниқлаш қийин эди. У катта, елкадор, баҳайбат маймунни эслатарди. Кичкина думалоқ қора кўзлари устидаги қонлари туташ, шалпангқулоғи елкаларига тегай-тегай деб турарди. Енги катта кўйлаги ичидан чиқиб турган қўллари саксовул шохларига ўхшайди, узунлигидан ерга тегай деб турибди.

— Қимматмасми жуда? — сўради майор Сиддиқов. — Мен бир ярим, нари борса икки минг, деб эшитган эдим.

— Кукунга жуда яхши кетар экан. Тағин ким билади? Фермада канализация ўтказаетган боллар шундай деяпти.

— Одамбой нарх-навонни яхши билади, — деб гапга аралашди раис.

Одамбой ғалати овоз чиқариб кулди. Мақтовдан, афтидан, у севинган эди. Шу пайт ўроқчилар икки отли аравада етиб келишди.

— Энди буларга жавоб-да, а? — сўради раис Алиевдан.

— Йўғонтепага ўттирмайдими?

— Ўтса бўлади, — раис бош силкиди

— У ердагисини ўриб олишмаганимкин?

— Ким билади дейсиз? — раис елкаларини қисди.

— Ҳар эҳтимолга қарши боришсин. Биз ҳам ўтамиз.

Алиев шундай деб, вертолёт томон юрди.

Ранс Одамбойини машина томонга жўнатиб, ўзи Алиевга эргашди.

Ярим соат ўтар-ўтмас улар Йўғотенанинг тахмин қилинган кўкнори майдонига қўйишди. Бу майдон ҳам худди Тап-гаторидагидек ўриб олинган, теги-текис қилиб ҳайдаб қўйилган эди.

— Ҳаҳ баччағарлар! Ҳаҳ баччағарлар-ей! — сонларига семиз қўлларини уриб сўкиди Тешабой ака. — Кеча турувди-я! Мана-ман, деб турувди-я кеча!

Алиев нидамади. Унинг ҳафсаласи пир бўлган, лақиллаб изза бўлган одам ҳолига тушган эди.

Кимдир жуда усталик билан уларни лақиллатган, ҳеч нарсадан қўрқмай, шунча жойдаги қимматбаҳо ўсимликни бир кунда йиғиштириб, милициянинг қанчалик ночор эканлигини кўрсатган эди. «Булар билан ўйнашиб бўлмайди», — ҳаёлидан ўтказди Алиев ва овозини чиқариб сўради.

— Бу ерга ҳам комбайн кўтарилиши қийинми?

— Агар учар комбайн бўлмаса бу ерга келолмайди.

— Бу майдон каттароққа ўхшайди?

— Бир ярим гектар чиқса керак. Кам эмас.

Ранс у еқ-бу ёққа юриб, синчиклаб қаради.

— Ҳа, камида бир ярим гектар.

Алиев ўзидан, вазир ўриббосаридан яна ранжиди. Улар жуда кеч ҳаракатга тушибган эди. Энди у ўриб олинган кўкнори қасрдалигини ҳам, кимларга тегишли эканини ҳам аниқлаш амри маҳол. Охирги умид, сотиб олиб кетаётган одамларни қўлга туширишда. Бозорда, аэропортда, вокзалда. Бу йилга энди анча одамни аралаштирини керак бўлади.

— Собиржон ака, — Алиев майор Сиддиқовга мурожаат қилди. — Сиз қолсангиз. Агар ранс қаршилик қилмасалар, колхоз гаражидаги ҳамма комбайнларни текшириш лозим. Уларни текширмагунча чиқармаслик керак. Кеча, ўтган кун, бутун азонда ҳайдовчилари қасрда бўлган, қасрга боришган — шунини аниқлаш шарт. Уччала қишлоқдан чиқиб кетаётган машиналарни бирма-бир кўриш керак. Уччала қишлоқ деярман, Иштонтушида ҳам ўриб бўлинган. У ерга ҳам кеч қолдик. Розимисиз?

— Бўпти. — Майор Сиддиқов қаддини ростлаб, честь берди.

Олиевдан йўлни чапгагиб, рансининг «УАЗ» машинаси кўришди. Алиевнинг кўз олдидан Одамбой ўтди. Ким бўлди экан бу одам? Рансга нима алоқаси бор? Нега у бу галати одам билан юрибди? Алиев шу ҳаёлда рансга қаради.

— Одамбой ҳам вертолётга сиғарди...

— Э, уми, осмондан кўрқади. Умрида бир марта ҳам тушмаган. Машинага ҳам зўрга чиқади, — деб раис кулди. — У отпи яхши кўради.

Алиев раисга ажабланиб қаради. Ёрининг тагида илон қимирласа биладиган одам, наҳотки уч жойда гектар-гектар экин экилиб, ўриб кетилармиш-у, ким экканини, ким ўриб кетганини билмас эмиш. Бу ҳеч ақлга тўғри келмас эди. Ундай деса, вазир муовинининг гапига қараганда, шу ерларда ўғринча кўкири борлигини у хабар қилган. Хўш, хабар қилишдан мақсади нима эди? Нега шунча имкониятлари бўлатуриб, ўзи ўрдирмади? Ўрдириб, колхоз маҳсулотига қўшиб юбормади? Чўчидими? Балки режасиз кўкири унга керак эмасдир? Заводлар ундан шартномадагидан зиёдини олишмас? Хабар қилганлиги бир ҳисобда тўғри. Адлия идораларига қинлоқларда нима бўлаётганини, одамлар ҳалол иш билан бирга мана шундай ҳаром йўлга ҳам қадам қўйиш-япти, билиб қўйинглар, демоқчи. Бир кун у тегишли жойларга айтганман, дейди. Дўппи тор келиб қолгудай бўлса, сувдан қўп-қуруқ чиқади... Алиев унинг фаросатига таян берди. У вақтидами, кечми, барибир, хабар берди. Милиция эса кеч қолди. Мантиқ нуқтаи назаридан энди айб жиноят қидирув идораларига тушади.

Машина космонавт Жўрибеков ҳайкалини айланиб ўтаётганда, Алиевнинг ҳаёти бўлинди. У бошини кўтариб, оғир хўрсинди. Бошлиқлар олдидан уни нима, қандай гап кўтаётган экан? У бир нарсани аниқ биларди. Уни уришнимаса ҳам, аҳволнинг жиддийлигини албатта нисанда қилишади. Сўнгги уч йил ичида жумҳурият гиёҳвандлик бўйича Ўрта Осиёда иккинчи ўринга чиқиб кетди. Натижада жиноятларнинг турлари ҳам кўнайди. Ота-оналар қоронғи тушини билан болаларини уйдан чиқармайдиган бўлиб қолдилар. Кўн томоша заллари, истироҳат боғлари одам камлигидан ҳувилаб ётибди. Безориларга қарши кураш қанчалик қаттиқ олиб борилмасин, сезиларли натижа йўқ, халқ милициядан норизо, унга ишонмай қўябошлаган. Алиев уруш йилларини эс-эс билади. Очлик, етимовчилик ҳозиргидан юз, минг чандон кўп бўлса ҳам одамлар бир-бирига меҳрибон, аҳил эди. Ҳозир кўчада биров йиқилиб ётса, устидан ҳатлаб ўтиб кетишади. Лекин одамлардан гина қилишга асос йўқ. Айб уларда эмас, мамлакатдаги бебошвоқлик, давлат, партия идораларининг инқирозга юз туғини уларни шу аҳволга солиб қўйган. Битта Алиев эмас, ҳарбий кийимдаги кўп зобитлар, район, шаҳар идораларининг баъзи бошлиқлари, партия муассасаларида кўп йиллардан бери ишлаб келаётган одамлар мамлакатдаги бу аҳволнинг сабабларини Москвадаги дав-

лат раҳбарларига олиб бориб тақанар; жиддий, одамлар ғамини сўйдиган, ҳокимлигини бир чеккага қўйиб, фақат халқ ҳаётини яхшилаш ниятини асосий мақсад қилиб олган давлат ўрнатилмагунча шу парокандалик, инқироз ҳали узоқ давом этини мумкинлигини яхши билишарди. Ҳозирги мамлакат аҳволи хошлик, амирлик даврини кўн ўрнида эслатиб қўяди. Энг аввало халқ иккига бўлиб танланди — бойлар ва камбағаллар пайдо бўлди. Аввал пулни яхши кўрадиганлар танқид қилишарди, порахўрлар, ўғрилар жазога тортиларди. Тамағирлик, қўшмачилик, порахўрлик ҳуфия қилишарди. Ҳозир очиқ-ойдин одат тусига кириб кетди. Ўтган йили вазирликда навбатчилик қилиб ўтирганда Алиевнинг қабулига Қаршидан бир оқсоқ қиз кирди. У мактабни олтин медал билан битирганини айтиб, медални Алиевнинг олдига қўйди-да, йиғлаб юборди. Уч йилдан бери ТошМИга кириолмас эмиш. Йилдан-йилга кириш нархи ошиб кетаётган эмиш. Биринчи йили беш минг сўрашибди. Қиз рад қилиб, газаб билан юртига қайтиб кетибди. Ўтган йили саккиз минг талаб қилишибди. Бу йил эса ўн икки мингсиз рўйхатга ҳам олмаймиз, дейишибди. «Мен касалманд одамман, умрим, билимим, ақлимни яхши ниятлар билан одамлар соғлигини сақлаш, қайтаринга бағишламоқчи эдим. Қайси мамлакатда бундай хўрлик, хорлик бор? Мен энди нима қилай? Ўзимни ёндирайми? Бу қийин эмас!» — Қизнинг алам билан айтган бу гапларини Алиев юраги эзилиб эшитди. Бир амаллаб уни фармацевтика институтига киритиб қўйди. Алиев қиздан ўшада бир нарсани илтимос қилди. Пул сўраганларини айтиб беринг, деди. Қиз институтга кирганидан кейин айтишга ваъда қилди. Аммо келмади. Алиев уни тушунди. Унга одамнинг исм-шарифини айтгани билан исботлаб беролмайди. Исботлашни истамайди ҳам. Чунки исботлашга уринса, бу институтдан ҳам ҳайдалиб кетади. Унга қун беришмайди. Пул ўртага қўйилган жойда ор-номус бўлмайди, андиша, ҳурмат йўқолади. Ўз талабаларини тартибга чақиролмайдиган, улардан билим талаб қила олмайдиган, дарсларига қатнашмаса, сабабини сўриштиролмайдиган, қорадори еганини, кайф билан институтда юрганини кўриб, ўзини кўрмаганига оладиган ўқитувчилар кўпайиб кетди. Сабаби — пул. Сабаби — олинг қуда, беринг қуда. Шунинг учун тили қисқ. Ақли калта, келажакни ўйламайдиган бойвачча студентлар бундан фойдаланишади. Ҳафталаб институтга келишмайди. Лекин рўйхатда доим бор. Зачёт, имтиҳон тонширишмайди. Группа бошлиғи тўрт-беш қўйилган имтиҳон китобчаларини олиб келиб беради.

Алиев билган, аммо қўли калталик қилган бемаза ишлар

кўп эди. Биттаси бугунги хуфия эжилган, эгаси номатълум кўк-нори майдонлари. Шу оддийгина иш ҳам натижасиз чиқди. Лекин шундай қолдириб бўлмайди. Жиноятчиларни топиш керак. Аммо, қандай йўл билан? Қачон?

Алиев вазирликка кириб, хонасига эмас, вазир ўринбосарининг қабулхонасига кўтарилди.

— Бормилар? — сўради у.

Бошини машинкадан кўтармай, нимадир босаётган котиба унинг овозини таниди, жилмайиб, жавоб берди:

— Гулистонга кетдилар. Эшитмадингизми?

— Нимани? — деб сўради Алиев, қизнинг рўпарасига келиб.

Қиз ишдан тўхтаб, қўлларини ёзди-да, Алиевга қаради.

— Болаларни олиб кетаётган автобус поездга урилиб ёниб кетибди.

— Болалар тирикми?

— Ҳаммаси ҳалок бўлибди. Айтишларича, шофёр наша чекиб олган экан.

Алиев ҳеч нарса демай чиқиб кетаётганда, котиба сўради:

— Хонангизда бўласизми?

Алиев бошини силкиди.

— Мабодо келиб қолсалар, айтаман.

Алиевнинг кайфияти баттар бузилди. Бир автобус бола нобуд бўлибди. Йўқ, бу ярамас ўтти уруг-пуруги билан йўқотиш керак. Жиноятчиларни қаттиқ жазолан керак. Ким билади, балки Йўлгонтенада сотилган дори Гулистонда ҳам бордир?

Алиев хонасига кириб, кўчага қараган деразани очди. Иссиқ ҳаво юзига урилди. Бу ҳавода чапг ҳам, бензин куйиндиси ҳам, резина ҳиди ҳам бор эди. Шундай бўлса ҳам барибир, хонанинг дим ҳавосидан яхши эди. У дераза олдида бирпас турди, кейин жойига бориб ўтирмақчи бўлганида боя, уйи олдида турган жигарранг «Жигули» кўринди. Синчиклаб қараб, машина ичида яналоқ юзти семиз ҳайдовчи билан қорачадан келган ёш йигитни кўрди. Алиевнинг назарида улар ҳам уни кузатиб турингандек бўлди. Ким булар? Унда нима ишлари бор?

Телефон жиринглаб, унинг хаёли бўлинди.

— Алиев, — деди у одати бўйича.

— Менман, — бу Санобарнинг овози эди.

Алиев хотинининг нимадандир хавотирда эканини сезд.

— Нима гап?

— Ўзим, шундай, — деди Санобар. — Қачон қайтишингизни айтсангиз бўларди.

— Кеч қайтаман дедим-ку, боя. Тинчликми? Нима ишинг бор эди?

Алиев хотинининг бекорга хавотирланмаслигини биларди.

— Майли. — деди Санобар. — Қачон қайтманг, кутаман. Телефонда айтмайман. Хавотир олманг. Болалар ҳам, мен ҳам тинчмиз.

— Иложи борича эрта қайтишга ҳаракат қиламан, — деди Алиев.

— Кутаман, — Санобар трубкани қўйди.

«Нима гап экан? — ўзича ўйлади Алиев. — Раппан бир бало қилиб қўйдимикан? Ё яна совчилар келдимикан Райҳонга?»

Яна телефон жириглади. Унинг хаёли бўлиди. Телефоннинг овози шаҳариники эмас эди.

— Қодиржон Алиевич! Майор Сиддиқов!.. — бўғиқ овозини эшитди Алиев трубкани кўтарганда. — Йўғонтепадан гапирялман.

— Эшитаман. Нима гап? — тоқатсизланиб сўради Алиев.

— Бир соат бурун бу ерда участкавойининг ўлигини топдик. Кечадан бери йўқ экан. Экспертизага жўнатдим. Ҳозирча битта нарсани аниқ; уни ўлдириб кетинган.

— Қасрда?

— Уйининг орқасидаги тапшландиқ ферма йўлида.

— Сиз ўша ерда бўлиб турунг. Экспертиза билан ўзим шуғулланаман.

— Хўп бўлади.

У столни айланиб ўтиб, яна дераза олдига келди. Жигарранг «Жигули» жойида турарди. Иккала одам ҳам машина ичида. Демак, уни пойлашяпти. Ҳар бир қадами кузатувда. Нима қилишмоқчи? Агар ниятлари уни йўқ қилиш бўлса, бундай пойлашмас эди. Қизиқ, Санобар нима демоқчи эди?

Алиев селектор тугмаларидан биттасини босиб, лейтенант Исмоиловни чақирди.

— Уктамжон, деразадан қаранг, жигарранг «Жигули» турибди. ГАИдагиларга айтинг, кимнинг машинаси экан, аниқлашсин. Ҳозирдан эътиборан назоратга олинсин.

— Хўп бўлади, ўртоқ майор. Эрталабки топириқларингиз бажарилди. Ҳамма қоғозлар шу ерда. Қачон олиб кирай?

— Бугун кўринишга вақтим йўқ. Халиловга телефон қилинг. Қачон боришимиз мумкинлигини сўранг.

Рустам Халилов вилоят судмедицина экспертиза институтининг бош врачси эди. Лейтенант гап нима ҳақда кетаётганини, афтидан, билса керак, сўрингтириб ўтирмади.

— Аниқлаб, телефон қиламан сизга, — деб гапни калта қилди.

Майор Алиев хотинига берган ваъдаси устидан чиқолмади. Уйига тунги соат иккиларда қайтди.

II

Санобарнинг эрига телефон қилгани бежиз эмас эди. Эри билан гаплаша туриб, нотўғри иш қилаётганини тушунди-ю, гапни бошқа ёққа буриб юборди. Унгача эса ўзини туюлмади, ниҳоятда қаттиқ ҳаяжон, ростини айтганда, қўрқув бутун вужудини қоплаб олган эди.

Эри кетиши билан телефон жиринглади. Санобар тез-тез юриб келиб, трубкани кўтарди.

— Санобархон! — йўгон эркак овози эшитилди. — Диққат билан қулоқ солинг: эрингиз Йўгонтепа бўйича олган ишини ташласин, ё бошқа бировга берсин.

— Тушунмадим, ким гапиряпти? — ҳайрон бўлиб сўради Санобар.

— Ким гапираётганининг аҳамияти йўқ, — деди яна йўгон овоз. — Хаёлингизни йиғиштиринг. Қайтараман: эрингиз Йўгонтепа бўйича топирилган ишни қайтариб берсин. Шуғулланмасин. У томонларга яхшиси бормасин. Агар қулоқ солмаса, ўзидан кўрсин.

Санобар ақвалига гарангсиб қолди. Сўнг гапираётган одам жинойтчилардан эканини англаб, телефонга уланган магнитофон тугмасини босиб қўйди.

— Фуф! Фуф! Қайтаринг. Яхши эшитилмаяпти.

— Қайтараман: агар эрингиз Йўгонтепа иши билан шуғулланар экан, фожиа юз беради. Тушундингизми?

— Ҳа, тушундим, — хавотирга тушиб жавоб қилди Санобар ва магнитофонга қараб қўйди. Унинг лента ўралган ғалтаклари айлана бошлаган эди. — Қандай фожиа?

— Билмоқчимисиз? — сўради йўгон овоз кулиб. — Майли. Айтаман. Болаларингизни яхши кўрасиз-а? Равшанни ҳам, Райҳонни ҳам. Кўрдингизми? Уларни биламиз. Қаерда ўқишлариниям биламиз. Қодиржон ҳам болаларини сизга ўхшаб яхши кўради. Ё яхши кўрмайдими? Нега индамайсиз?

— Йўқ, яхши кўрадилар.

Санобар юраги гупиллаб ура бошлаганини сизди.

— Баракалла. Шу яхши кўрган фарзандларингиз билан ҳар нарса бўлиши мумкин. Масалан, Равшан аварияга учраб, умрбод ногирон бўлиб қолиши, Райҳонийни ўғирлаб

кетинлари мумкин. Бир ой, ярим ойдан кейин бирон жарликдан топасизлар ўлингини.

— Ифлос! Ярамаслар! Нима деясанлар! Ҳали сенлар шонимай турларинг! Санобар чидолмай бақира бошлади. — Ўша жарликдан ўзингнинг ўлингини кўрай, яшамагур!

— Ўзингизни қийнаманг, — йўғон овоз хотиржам гапирди. — Мен сизни огоҳлантирянман. Бекордан-бекорга болаларингизни ҳеч ким хафа қилмайди. Бахтли бўлишсини. Уларнинг роҳатини кўринг. Аммо, яхшилаб эшитиб олинг. Биз ҳазиллашаётганимиз йўқ. Икки кун муҳлат берамиз. Эрингиз биз айтган гапга кўнмаса, болаларингизнинг уволига қолади.

— Ҳой, тўхтаг, мен сизни қасрдан тонаман?

Санобарнинг гапи узилиб қолди, йўғон овоз эгаси гўшакни ишиб қўйди. Санобар титраб турган қўлидаги гўшакка қаради. Кейин яна қўлогига тутди. Узлуксиз овоздан бошқа ҳеч нарса эшитилмади. Санобар бўшаниб, стулга чўкди-да, гўшакни жойига қўймай, эрининг номерини тера бошлади. Эри билан гаплашганига жиндек хижолат бўлди. Уни бекор ташвишга солиб қўйди. Эрининг ҳушёр одамлигини яхши биларди. Пўнса ҳақида ҳеч нарса демаган бўлса ҳам, унинг хавотирга тушганини сезд, Шошиб гапни қисқа қилиб қўя-қолди. Санобарнинг ўрнидан кўзголинига мажоли йўқ эди. Телефондаги бетона овоз унинг ўзини сўкканида, қўрқитганида бошқа гап эди. Хавотирга тупса ҳам, бунчалик безовта ва бетоқат бўлмасмиди? У бир нуқтага тикилиб, ҳеч нарсани кўрмай, анчагача хомуш ўтирди.

Ярамас, икки кун муҳлат берди-я. Икки кундан кейин... Нима қилиш керак? Албатта, аввало эрига айтиб, ёзувларни эшиттириш керак. Биргалашиб аниқ бир режа тузиб қўйишлари шарт. Болаларни ҳам огоҳ қилиш зарур. Адалари қасрда ишлашсини, қандай хавфли одамлар билан дуч келишсини билинади. Улар ҳам ўзларича эҳтиёт чораларини кўриб қўйишсин. Масала бир ёқлик бўлгунча ким билади, балки уйдан чиқмаганлари, уй атрофига эса соқчи қўйишгани маъқулмиди? Санобар ўзича шундай ўйлар, лекин бунга қандай қарайди, умуман, милиция қандай чора кўради — у билмасди. Лекин у бир нарсани дилига қаттиқ туғиб қўйди. Эрининг камтарлигини у яхши биларди. Шунинг учун у лозим бўлиб қолса, тушпа-тўғри вазир ёки унинг ўринбосарларига айтиб, болаларни яхшироқ кўриқлашни илтимос қилади. Эрини ҳам эҳтиёт қилишларини сўрайди.

У беихтиёр девордаги осма соатга қаради. Олтидан йигирма дақиқа ўтибди. Шу бугунгача у болаларининг қачон ўқишдан қайтишларига эътибор қилмай келар эди. Равшан-

ку, ўзига хон, ўзига бек, баъзан ўртоқлариникида ётиб ҳам қолади. Ҳозир уйлаб қараса, Райҳоннинг ҳам уйга қайтишида аниқлик йўқ экан. Санобарни қўрқув босди. Қизининг инстутига телефон қилмоқчи ҳам бўлди. Лекин қизи ҳақида нотўғри фикр туғдириб қўйишдан қўрқиб, шаштидан қайтди. Аммо дарс соатларини билиб қўйиши керак. Бутуноқ билиш керак.

У онасининг вафотидан сўнг ишламай, ўзини уйга, болаларига бағишлаган эди. Вақт тез ўтар экан, кўз очиб юмгунча, ўн беш йил ўтиб кетибди. Онаси каби у ҳам бирон марта болаларини уришгани, ургани йўқ, Сокилик, оғирлик билан ўстирди. Эри ҳам унга ўхшайди. У ҳам бирон марта болаларига қаттиқ галиргани йўқ. Шунинг учун улар эркин ўсишди. Уйда иккалови ҳам ўзини ота-оналари билан тенгдек тутинишади. Ҳамма нарса уйда очиқ-сочиқлигига, пул ҳам, қимматбаҳо нарсалар ҳам бекитилмай, саналмай ётишига қарамасдан иккалови ҳам берухсат ҳеч нарсага тегинишмайди. Қодиржон битта нарсани болаларидан, айниқса ўглидан узоқ вақт яшириб юрди: шахсий машинанинг калитларини. Равшан, айниқса, ўн тўрт-ўн беш ёшлик пайтлари машина атрофидан жилмайдиган бўлиб қолди. Дам олиш кунлари у ёқ-бу ёққа ҳаммалари чиққанларида иложи борица машинани бошқаришга интилар, отаси йўқ пайтида дарҳол рулга ўтириб оларди. Ҳозир эса, машина очиқ турса ҳам рухсат сўрамай олдиға бормайди. Ота-бола машина калитларини бўлиб олишган. Алиев ўгли шофёрлик ҳуқуқини олганидан бери оила ишларининг кўпидан қутулди. Бозор асосан ўглининг бўйида эди. Равшан яхши ҳайдовчи чиқди. Бир марта қишда катта юк машинасига урилиб, бир эшик, бир қанотни пачоқ қилганидан бери, тўрт йил ўтди, машинани яхши миниб юрди, кам-қўстларининг ҳаммасига ўзи қарайди.

Шундай бўлса ҳам Санобар ўглини эслаб, бирдан хавотирланиб кетди. Ҳовлига тушиб, гаражни қараб келди — машина жойида эди.

Кўнгли бир оз таскин топиб, овқатга уйнай бошлади. Нима қилишини билмай, пиёз тўғради, картошка арчди. Шундагина қовурдоқ қилиб қўя қолиш фикри келди. Қозонга ёғ солиб, қиздира бошлаганда, маслаҳатлашгандек Равшан билан Райҳон кетма-кет кириб келишди.

— Она! Шошиб турибман! Ёйишга нимангиз бор?

Райҳон онасининг юзидан чулп ётиб ўтди-да, сумкасини диванга ташлаб, ичкари хонага кириб кетди.

— Қайёққа шошяпсан? — сўради Санобар.

Аммо қизи унинг саволини эшитмади. Тезда ювиниб, бошқа қўйлагини кийиб чиқди.

— Қайёққа кетялсан? — деб сўради Санобар.

— Мисрдан бир профессор келибди. У лекция ўқиб берар экан. Миср маданияти, фиръавилар ҳақида.

— Бормайсан. Рухсат бермайман.

Санобар қандай қилиб шундай қўпол тарзда қизининг хоҳишини рад қилганини ўзи сезмай қолди.

Райҳон кўзларини катта очганича онасига тикилди. У эини таниганидан бери биринчи марта шундай жавобини эшитини эди. Нега? Нима учун? У тушунмади.

— Кеч бўлиб қолди. Қоронғида ҳеч қайёққа чиқмайсан.

Ёзининг ўртасида кеч ўнгача кун ёруғ бўларди. Буни билган Райҳон баттар ажабланди. Шунини айтмоқчи эди, онаси гапиртирмади:

— Мендан хафа бўлма. Миср маданиятини китобдан ўқиб оларсан. Кейин, сен инглиз тили ўрганилсан. Арабчани эмас.

— Опа?!

Райҳон хафа бўлишни ҳам, ғазабланишни ҳам билмас эди.

— Онанг сенга ёмонликни раво кўрмайди, — шартта-шартта гапирди Санобар. Болалари учун хавф пайдо бўлганини сезган пайтидан бери ўзида қандайдир янги бир қудрат ва режа пайдо қилган эди. — Замон нотинч. Аданг келсин, кейин нима қилишни гаплашамиз. Гап фақат бугун устида эмас. Гап...

Шу пайт Равшан кириб келди. Уни кўриб, Санобар қаттиқроқ гапирди.

— Гап кейин сенинг ҳақингдагина эмас, гап аканг, Равшангаям тааллуқли. У ҳам ҳеч қайёққа чиқмайди.

— Нима гап ўзи? — сўради Равшан.

— Айтинг ўзингизгаям! — деди Райҳон қонларини чиқариб. Унинг энди жаҳли чиқабошлаган эди.

— Айтаман, — Санобар ўзига қаради. — Вақтли келганинг яхши бўлди. Иккаловнинг ҳам бугун кечқурун ҳеч қайёққа чиқмайсизлар. Чиқармайман.

— Мен боришни ҳам истамайман. Қиладиган ишларим кўп уйда, — деди Равшан хотиржамлик билан.

— Жуда яхши. Демак, гап Райҳонга тегишли.

— Опа, айтинг, нима гап ўзи? Нега Райҳон бугун кечқурун кўчага чиқмаслиги керак? Мени ҳам нега чиқармоқчи эмасдингиз?

— Замон нотинчмиш! — киноя қилди Райҳон.

— Ҳа, нотинч, — кинояни тушунган бўлса ҳам парво қилмай гапирди Санобар. — Боя бир нотанин одам телефон қилди. Адаларинг келганида айтмоқчи эдим. Майли. Ҳозир

айтиб қўяқолай. Аданг бир иш билан шуғуллана бошлаган эмиш. Шу ишини танламаса, ё бировга топширмаса, сенларга ёмон бўлар экан. Энди тушуңдиларингми?

Равшан ҳам, Райҳон ҳам жавоб беришмади. Улар тушунган эди, албатта. Бу — махфия, жипоятчилар гуруҳи. Қанча улар? Буни адалари билади фақат. Балки, у ҳам билмас ҳали? Оналарининг чўчиганида жон бор. Улар ёлгон-дакам пўниса қилишмайди. Равшан ҳам, Райҳон ҳам шундай баъзи пўнисалар нима билан тугаганини яхши билишадди.

— Жуда зарурмиди боришинг? — деб сўради Равшан, синглисидан.

— Бунақа лекция бошқа бўлмайди, — деди Райҳон хўрсиниб.

— Опа! — бирдан ўридан турди Равшан. — Қизингизни институтга мен обориб келаман. Лекция тугагунча машинада ўтираман. Рўхсат берақолинг?

Санобар ўйланиб қолди. Улар икки кун рўхсат беришди. Бугун, эрта ҳеч кимга тегинишмайди.

— Жон она! — ялинди Райҳон. — Хўп деяқолинг.

— Хўп, — ниҳоят рози бўлди Санобар. — Лекциядан кейин тўғри уйга келларинг. У ер-бу ерда сўв-сўв ичамиз, деб машинадан тушманглар.

— Хавотир олманг. Келишдик.

Равшан ўридан туриб гараж томон йўл олди.

Улар кетиши билан Санобар ўзи дарвозани беркитиб келди.

Телевизорда «ахборот» бошланганида кўча эшик қўнғирогини чалинди. У телевизорни ўчириб эшикка йўл олди.

У дарвоза олдига бориб, эшикка ўриатилган шина тирқишдан кўчага қаради. Эшик олдида икки кўча наридаги маҳалладоши Шаҳодат она турарди. Баъзи-баъзида ундан сўт-қатиқ оларди. Санобар эшикни очди. Шаҳодат она тортиниб кирди. Уялиңдираб атрофга бир қараб чиқди.

— Қодиржон нинда бўлсалар керак?

— Ҳа, нинда эдилар.

— Биламан, ишлари оғир, — Шаҳодат она яна бир қандайдир хижолатлик билан атрофга қаради. — Боя келайтувдим. Болаларингиз машинада кетинмайтган экан, қайтдим. Улар кетиндими ё уйдами?

— Райҳоннинг институтига кетинди. Нима эди? — сўради Санобар ундаги иккилангани сезиб.

— Айланай, Санобархон... — Шаҳодат она ганини нимадан бошланганини, нима дейишини билмай бошини эгди.

Шунда Санобарнинг кўзлари унинг кўзларига тушди. У

гулли даструмолга ўроғлиқ кичкина бир нарсани дам у, дам бу қўлига олиб, қасерга қўйишини, уни нима қилишини билмасди.

— Мен Қодиржонни кўрмоқчи эдим, — зўрға гап бошлади Шаҳодат она. — Лекин олдин сизга бир нарсани гапириб қўйсам. Яхшиям битта ўзингиз экансиз. Майлими, жоним?

— Майли, майли! Юринг! — Санобар эшикни запжирлаб, уни равонга бошлади.

— Тинчликми ишқилиб?

— Э, тинчлик менга нариги дунёда насиб қилса керак. Бу дунёда умрим фақат ташвиш билан ўтати.

— Қўйинг, ундай деманг!.. — юпатди Санобар. — Яхши кунларниям худо ато қилиб қўйгандир?!

У ичида Шаҳодат онага ачинди. Энди эллик бешларга борган бу аёл етмиш-саксон ёшли кампирлардек қариб қолган эди. Ер қимирлаган йили бир кунда ҳам отаси, ҳам онасидан ажради. Қариндош-уруғлар, отасининг ошна-оғайнилари қўшиб-чатиб, Шаҳодат онага Санобарларнинг маҳалласидан қора сувоқдан чиққан уй олиб беришди. Яхши бир одамни топиб, ичкўёв қилиб қўйишди. Эри ҳақиқатан яхши одам чиқди. Жуда мўмин, камтар-камсуқум экан. Қандайдир тайёрлов базасида экспедитор бўлиб ишларкан, ярим йил ичида уйнинг ҳамма ишларини битириб, қўғирчоқдек қилиб юборди. Маҳаллага ўзини танитиш мақсадида ош берди. Кичкина кўча эшикни олиб танлаб ўрнига чиройли, ўймакор тахта дарвоза ўрнатди. Дарвозанинг рўпарасига гараж қуриб, янги «Жигули» машинасини сотиб олди. Турмушлари яхши ўта бошлади. Қиз кўришди. Аммо эри бечоранинг умри қисқа экан. Дуркент томонга сафарга кетиб, бир ҳафтадан зиёд қолиб кетди. Одатда икки-уч деганда қайтарди. Саккизинчи кун ярим кечада ўлигини олиб келишди.

Шаҳодат она бошқа турмуш қургани йўқ. Ҳаётини шу қизи — Шоҳидага бағишлади. Шундан бери йигирма беш йил ўтибди. Шаҳодат она қизини охириги марта биринчи май кунини кўрди. Онасига совға-салом олиб келиб, ўша кунинёқ ишлаётган жойи — Дуркент Маданият уйига жўнади. Онасини ҳам юринг, деб зўрлади. Шаҳодат она рози бўлмади. Қизи каталакдек икки хонали уйда турарди. Бир томондан, кўёвнинг қош-қовоғига қараб ўтириш оғир. Яна бир томондан, бориб уларни сиқиб қўнман деб хижолат бўлди. Одам бир кун бўлса ҳам яйраб, бировга оғирлиги тушмасдан янаши керак. У шундай деб, қизининг илтимосини рад қилди. Борса бўларкан. Ким билади, борганида Шоҳидаси беному нишон кетмасмиди? Шаҳодат она ҳеч ўзини кечирмайди. Шоҳида ўшанда «Шифокор» колхозининг ГАЗ-69 машинасида

келиб кетди. Машина бор. Ҳайдовчи бола бор. Шоҳида йўқ. Ҳайдовчининг гапи бўйича ўша кунни у уйида қолган, машинага рухсат берган. Чунки маданият уйи шундай уйининг ёнида. Ҳайдовчи кетган. Шоҳида уйига кирганича, беному нишон йўқолган. Мамлакат бўйлаб уч ой қидирилди. Ҳеч қаердан дараги чиқмади. Уч ярим ой ўтганда маҳалладаги кексалар, жаноза очишни маслаҳат беришди.

Сағбондаги фолбин киши Шаҳодат онанинг дардини эшитиб:

— Қизинг ўлган, — деди. — Ўра десаммикан, жар десаммикан, ишқилиб қоронғи бир жойда ётибди. Худди тирикдек ётибди. Қон чиқмаган. Бўйида қора чизиклар кўряпман. Эҳтимол, бўғиб ўлдиришгандир? Жаноза оч, руҳи шод бўлади.

Шаҳодат она маҳалла оқсоқоллари билан фолбинининг айтганини қилди. Бедарак йўқолган қизига жаноза ўқитди.

Санобар шуларни билгани учун бу бечора аёлниинг бошига яна нима ташвиш тушди экан, хавотир олди.

Шаҳодат она айвонга кўтарилиб, стулга омонат ўтирди. Фотиҳа қилди. Кейин қўлидаги чақалоқ муштидай тугунчани стол устига, Санобарнинг олдига қўйди.

— Кўринг, айланай. Тарихини кейин айтиб бераман.

Санобар дастрўмолнинг тугунини ечиб, очди. Ичидан аёллар соати чиқди.

— Шоҳиданики бўлса керак? — тахмин қилди Санобар.

— Ҳа, қизимники, — бошини эгиб тасдиқлади Шаҳодат она ва йиғлаб юборди. — Шу кўргилик ҳам бор экан бошимда, — деди у йиғи аралаш.

Кейин бор гапни айтиб берди. Қўрбон ҳайит яқинлашиб қолган, келди-кетди кўнаинини, бир автобус бўлиб райондан, қизининг ишхонасидан келиб қолишлари мумкин. Қариндош-уруғ, маҳалла йиғилади. Йилини ҳам ўтказиш керак. Отин бувига айтиб қўйган. Шуларга, кейин, мева-чевага пул зарур. Қуёви ташлаб кетгани кам, етмайди. Ўзининг пенсиясига ишониб бўлармиди? Уйини йиғиштирайтиб, Шоҳиданиннг хонасида жавондаги бир семиз китобнинг устида шу соатга кўзи тушиб қолди. Чанг босиб ётган экан. «Худо ўзи етказди» — хаёлидан ўтказди Шаҳодат она. Қолган ишларини наридан-бери қилиб, соатни рўмолчасига тутди-да, икки кўча нарида турадиган армани соатсозникига қараб йўл олди.

Уста уйида экан.

— Келинг, онажон, — эски танишлардек қўтиб олди у. — Яхши ўтирибсизми? — Яқинда бир туш кўрдим. Шоҳидахон икковингиз, она-бола ясашиб, атлас кўйлақлар кийиб, амир-коп туфлиларни фирчиллатиб кетаётган эмишсиз.

— Қасққа? — бейхтиёр суради Шаҳодат она.

— Қасққа бўларди? Тўйга-да! Бизда бунақа тўй яхшилик-ка, дейишадди.

— Қопкийди, шундоқ бўлса, уста. Илоҳи омин, айтганингиз келсин. Бутўй маҳаллага он қилиб берардим!

— Қиласиз, опажон! Қиласиз! Мен ҳам бораман. Шоҳидахоннинг тўй онларидан ейман. Аммо опажон, сиз ҳозир тўғри қилиясиз.

— Уста, ~~бундан~~ уни бўлди Шаҳодат она. — Ҳайит келиб қолди. Озгина пул керак эди. Манавини сотиб беринг.

Уста унинг қўлидан рўмолчани олиб очди.

— «Полёт». Яхши соат, — деди у ва қўлоғига тутди. — Юрини ҳам бинойи. Ҳозир юз сўмга олади.

— Майли, — рози бўлди Шаҳодат она. — Қанчага олса ҳам сотаверинг. Мен уни тақмасам. Соатга қарайдиган ёшдан ўтдим. Уйда бекор ётибди. Мабодо омон бўлса, янгисини олиб бераман.

— Айтганингиз келсин, опа!

Уста шундай деб, соатнинг вақтини тўғрилай бошлади ва бирдан ҳайратга тушиб, тўхтаб қолди.

— Опажон!.. Бу... бу соатни қаердан олгансизлар? — сўради соатдан кўз узмай.

— Қасрдан билай, уста. Соат қизимники эди. Магазиндан олгандир-да.

— Йўқ, бу соат магазинники эмас, — уста шундай деб, ўрнидан турди. — Қани, тўхтаб туринг-чи?

Уста ичкари хонага кириб кетди. Шаҳодат она уни бетоқат бўлиб кута бошлади. Бироздан сўнг соатсоз чинқди.

— Опажон! Бу оддий соат эмас, бриллиант соат. Жуда қиммат. Манавинга қаранг. — Уста Шаҳодат онанинг қўлидан ушлаб, соат рақамларини кўрсатди. — Нуқталарни кўраянсизми? Шу нуқталарнинг ҳаммаси бриллиант! Ўн икки та бриллиант. Ҳар бир рақамнинг устидаги нуқта бриллиант. Бунақа соат магазинда бўлмайди. Қандай тушунтирсам экан? Соат тўғри, магазинники. Аммо кейин менга ўхшаган, мендан ҳам зўр уста рақамларнинг устини тешиб, ҳаммасига бриллиант тош қўйиб чиққан. Бу соат ҳозир камида ўн минг сўм туради. Юз сўм эмас. Тушим тўғри чинқди. Сизга яхшилик келтирди тушим, опажон!

Устага ўхшаб Шаҳодат она ҳам ҳайратга тушган, нима дейишни, нима қилишини билмас эди.

— Яхшиям менга келдингиз! — деди гурур билан уста. — Агар бошқа соатсозга борганингиздами, мендек синчиклаб қараб ўтirmасдан, юз сўм бериб сизни жўнатиб юборарди. Сиз ҳам ҳеч нарса билмай кетаверардингиз! Ё нотўғримми?

Шаҳодат она рози бўлди.

— Энди нима қиламиз?

— Пул бўлмаса бир ташвиш, пул бўлса минг ташвиш! Ё нотўғрими?

Шаҳодат она бу гапга ҳам рози бўлиб, бошини қимирлатди.

— Лекин, опаюн, соатнигини мен олиб қолмайман энди. Ун минг нақд пулим йўқ. Буни комиссияи магазинга олиб бориш керак. У ердан тез олиб кетишади. Чет элга кетаётганлар шунча қимматбаҳо нарсаларни олишяпти. Тез сотилиб кетади. Лекин, опаюн, сизга маслаҳат. Ҳозир сотманг. Озгина пул керак бўлса, мен бериб турай. Бошқалардан қарз олиб турунг. Қанча керак? Икки юзми, уч юзми? Тортинманг. Биз, ахир қўшнимиз. Бир-биримизга ёрдам беришимиз керак.

Уста шундай деб, соатга яна бир ҳавас билан қаради-да, рўмолчага эҳтиётлаб ўраб, учларини тугди ва авайлаб Шаҳодат онага узатди.

Шаҳодат она минг хил ўй билан тугунчани олди. Уни галати тўйгулар ўраб олган, соатсоз тошган янгиликдан, кутилмаганда қўлига қўнган бойликдан у хурсанд бўлишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмас эди. Нега шундай қимматбаҳо соати борлигини айтмади? Қачондан бери бор эди ўзи бу соат? Кимдан сотиб олган? Қайси пулга? Ё биров совга қилганми? Совга бўлса кимдан? Бу жумбоқлар сезгир она дилини қонлаб, хаёлини олиб қочган эди.

— Ҳа опаюн, айтинг, қанча берай?

Шаҳодат она соатсознинг гапига ниҳоят тушуниб, деди:

— Икки юз сўм бўлар...

— Мана, икки юз элик олиб турунг.

— Қачон қайтарай?

— Бўлганида, опаюн. Биз ахир қўшнилармиз.

Шаҳодат она уйга қандай келганини билмади.

Соатни жойига қўйиб ҳовлига тушди. Кун пешиндан оғган, ҳаво дим эди. Ёғоч сўри устида шотутдан тушган бир супра энли соя липиллаб турарди. Шаҳодат она мадорсиз оёқларини зўрга судраб, шу ерга бориб ўтирди. «Худо, ўзинг ҳар қандай бало-қазодан асра, қариганимда беобрў қилма!»— деди ичида у ва яна хаёлга берилиб кетди. Шу ашозда анча ўтирди. Кўчада машина гийқиллаб тўхтамаганида ва уни бўғиқ эркак овози чақирмаганида, у жойидан қимирламай ўтираверарди. Қизи ҳақидаги янгилик унинг бугунги режаларини, умуман, бутун вужудини ағдар-тўнтар қилиб юборган эди.

— Ким? — зўрга ўрнидан туриб, овоз берди у.

— Мен! Одамбойман. Колхоздан, — жавоб қилди ҳалиги бўғиқ овоз.

Шаҳодат опа бир амаллаб турди-да, кўча эшик томон юрди.

Эшик олдида қўллари ерга тегай-тегай деб турган маймун-башара бир одам турарди. У Шаҳодат опани кўриб, жилмайди.

— Ассалом алайкум! Мани унутган бўлсангиз керак? Бир келиб кетувдим шу машинада.

— Келинг, келинг! — саломлашиб ичкарига таклиф қилди Шаҳодат опа уни танигандек бўлиб.

— Йўқ, шошиб турибмиз. Раис юбордилар. Ҳайит яқинлаб қолди, дедилар, у-бу ташлаб кел, дедилар.

Одамбой шундай деб, эпчилик билан машина бортини очди. Ёшгина шофёр йигит кузовга чиқиб, унга ёрдамлашди. Иккалови бирпасда бор нарсаларни туширишди.

— Манави ҳам сизга.

Одамбой юклардан бўшагач, шимининг чўнтагидан қалин бир конверт чиқариб, узатди.

— Нима бу? — сўради Шаҳодат опа конвертни олар экан.

— Пул. Тешабой ака яқинда шаҳарга тушаман, шунда ўзимам кириб чиқаман, дедилар. Хўш, хайр. Саломат бўлинг, опа!

— Ҳой, тўхтанглар! Чой-пой ичиб кетинглар! — илтимос қилди Шаҳодат опа.

Аммо улар жавоб беришмади. Машина силтаниб, кўм-кўк тутун чиқарди-да, орқа филдираклари остидан худди депсинган одек, чанг аралаш тош отиб, йўлга тушди.

Шаҳодат опа Одамбойни машина кетганидан кейин эслади. Шоҳидага жаноза очилганда, у келиб «Шифокор» колхозининг раиси Тешабой ака Султонов номидан анча-мунча нарсаси ташлаб кетган эди. Кейин Тешабой аканинг ўзи ҳам келиб кетди. Қандай ажойиб одамлар бор дунёда! Шаҳодат опа қўлларини ёзиб уларни дуо қилди.

Шоҳида колхозда ишламаган. Отасининг ҳурмати туфайли бу бағри кенг, сахий раисдан кўп яхшилик кўриб келди. Дўркенгта юборилганда, институтни битиргандан кейин, йил ўтмади, каттакон клубга мудир қилиб қўйишди. Шоҳиданинг айтишига қараганда, раиснинг гапи билан шундай қилинганмиш. Раис билан уни эри таништириб қўйди. Эри, Пўлатжон, асли йўғонтеналик эди. Қишлоқ хўжалик институтини тамомлаб, у қишлоғига кетди. Бир йилдан сўнг, Шоҳида ҳам маданият институтини битирганидан сўнг, тўй қилиб, ўзи билан олиб кетди. Лекин Йўғонтенада Шоҳидага

ини йўқ эди. Район марказидаги клубга олишди. Тешабой акани Шоҳида шу клуб биносида қандайдир мажлис бўлганида кўрди. Гапдан-гап чиқиб, отасини билганини, жуда камтар, ишбилармон одам бўлганлигини айтиб, бевақт ва фожиаги ўлимидан ачинади. Ушандан бери ўзини Шоҳидага нисбатан отасидек тутар эди. Шаҳодат она қизидан шунини эшитган эди. Лекин ўзини ҳеч кўрмаган эди. Кўп ўтмай, Нўлатжон — кўёви ҳам, қизи ҳам бу одам ҳақида гапирмай қўйишди. Бир марта қизикиб сўраганида, у одам билан нима ишингиз бор, деб Шоҳида жеркиб берди. Шу-шу, раис ҳақида бошқа гапирмайдиган бўлиб кетишди. Шаҳодат она бунга эътибор бермади. Бир жойда ишламаса, бунинг устига Шоҳида эрининг олдига, колхозга бормаса?! Нега у одам ҳақида ҳадеб гапиришлари керак экан? Нўлатжон колхозга қатнаб ишларди. Хотинига кичкина бўлса ҳам икки хоналик уй беришганидан кейин, у Йўғонтепадан район марказига кўчиб келган эди.

Шаҳодат она шуларни ҳаёлидан ўтказиб, ошхонага борди. Раис яна анча парса юборибди: бир қон ун, бир қон гўрунч, уч қутти помидор, олма, узум. Икки хил чиллаки. Бир қон сабзи, пиёз. Анави қондаги нима экан? Тагида қолиб кетибди. Картошка экан. Шунда у қўлидаги конвертни эслаб, очиб қаради. Минг сўм пул. Шаҳодат она яна дуо қилди. Мартабаси баланд бўлишини, сердаклат, серфарзанд бўлишини Худодан сўради, узоқ умр тилади. Қўллариини юзига тортар экан, соатсоз устанинг омонат пулини дарров, бутуноқ қайтиб берин лозимлигини дилидан ўтказди.

У қизининг маъракаси яхши ўтишидан энди хотиржам эди. Олдин у фақат аёлларни чақирмоқчи эди. Энди маҳалла кексаларини пешин намоздан кейин таклиф қилишни ўйлаб қўйди. Битта ош қилдиради. Озгина шўрва торгатиради...

Шу режа-ўйлардан кейин Шаҳодат онанинг руҳи бироз кўтарилди. Қизил чиллакидан бир бош олиб, водопровод тагига борди-да, муздек сувда ювиб елбошлади. Ширин, эртаги узумни қарс-қурс қилиб чайнаб экан, оғзининг бир четидан қип-қизил томчи тиззаси устига оқиб тушди. Анчагача тарқамай, тебраниб турди. Шаҳодат она бирдан чўчиб кетди. Назарида қизил томчи ичидан қизи чиқиб кетмаётгандек бўлиб кетди. Қўлоқлари остида «Ойи!» деган овози ҳам эшитилгандек бўлди. Титроқ қўли билан томчинини сидириб ташлади-да, ўрнидан турди. Иккинчи қўлидаги узум бошини ерга тушиб, бир қанча доналар ёқут тошдек ҳар қайққа думалаб кетди. Шаҳодат она чўккалаб, уларни терди, узум бошини ҳам кўтарди, аммо емади, суна четига оҳиста қўйиб қўйди.

Шаҳодат она зўрга кўнни кеч қилди. Соатсозникига бориб, кулни қайтарди-да, соатли туғунчани бағрига босганича Қодиржон Алиевнинг уйига қараб юрди. Қодиржон билан маслаҳатлашнинг фикри тўсатдан келди. Маҳаллада кўнчилик уни яхши гап билан тилга олади, хотини эса, Санобархон, сипири борлигида ундан сўт-қатиқ олиб турарди. Улардан бирон маслаҳат чиқиб қолар. Соат бир ёқли бўлмагунча, у энди тинч яшай олмас эди. Лекин Алиевнинг уйига оёғи тортмай борди. Бир томондан, у ҳақиқатни билишни истаса, иккинчи томондан, ҳақиқат қизининг обрўйига тегиб кетишидан қўрқарди. Битта одам билди, ҳамма билди, деган гап.

Биринчи борганида, Алиевнинг болалари машинага ўтириб, кетишмоқчи бўлиб туришган экан. Шу баҳона бўлиб, уйига қайтди. Лекин уйда ўтиролмади. Энди то бир нарсани аниқ билмагунча уйда ўтиролмаслигини билиб, яна кўчага чиқди. Бу гап бор кучини тўплаб, эшикни тақиллатди.

* * *

— Укангиз, Қодиржон бу гапларни билишлари керак, — деди Санобар уни эшитиб бўлиб ва яна соатга қаради. — Тавба! Бундай қараганда оддий соатга ўхшайди.

— Ҳамма гап шунда-да, — Шаҳодат она унинг гапларини тасдиқлади. — Оддий бўлиб кўринмаганда, сўрардим ўзидан. Айтмаганига қўймасдим.

Санобар бу бахтсиз аёлнинг нимадан хавотирга тушганини яхши тушунди. Шундай қимматбаҳо нарса кўчада ётмайди, биров шўнчаки совға қилиб ҳам бермайди. Бунинг тагида бирон жиддий гап ётган бўлиши керак. Лекин, у тахмин эди.

— Она, бир нарса дейишга ожизман, — деди Санобар. — Қодиржон акамга айтаман. Сиз билан учрашадилар.

— Бун ташлаб кетаман бўлмаса, — деди Шаҳодат она соатни қайтадан рўмолчага ўрар экан.

— Йўқ, йўқ! — Санобар ўрнидан туриб кетди. — Олиб кетаверинг, бу ерда турмасин. Қўрқаман. Қодиржон ака ўзлари сизникига борадилар. Ё бир вақтни тайин қилиб, менга айтадилар. Ўшанда ўзингиз кўрсатасиз.

— Майли, — Шаҳодат она ҳам ўрнидан турди. — Битта илтимосим бор, шунини Қодиржонга айтсангиз...

— Хўш бўлади. Нима эди? — сўради Санобар.

— Албатта бу соат билан Қодиржоннинг ўзлари шуғулланмайдилар. У кинни учун бу майда ишдир. Қандай-қандай катта ишлар бошларидан ошиб ётибди. Бировга топширади-

лар. Шу одам соатнинг эгаси менинг қизимлигини эътиборга олса... Мабодо бирон ёмон гап чиқиб қолса, бу гап милисанинг ўзида қолса. Одамларни биласиз-ку, ҳозир оёғи билан эмас, оғзи билан юради. Аввало, Шоҳиданинг тирик эканига умид-ворман. Тунов кунини бир хабар эшитиб қолдим. Ёш бир жувонни ўтириб кетишибди. Қирқ кун деганда қўйиб юборишибди...

— Ажабмас тирик бўлса!..

— Илоҳим айтганингиз келсин, — Шаҳодат опа фотиҳа қилиб ўрнидан турди.

Санобар уни дарвозагача кузатиб борди. Дарвоза эшиги очилиши билан шундай рўпарада турган бир жигарранг «Жигули» гийқ этиб, жойидан қўзғолди-да, катта кўчага бурилиб кетди. Санобар карахт бўлиб қолди. Шаҳодат опа ҳам ҳайрон бўлиб сўради:

— Ким бўлдийкин?

— Ким билади? Маст-пастмикан-а?

Лекин, маст одам машина ҳайдайдими? Ростини, уларни кўриб, қўрқиб кетди шекилли, ўйлади ўзича Санобар. Ва дафъатан эслади. Балки телефон қилган шулардир? Машинадагилар нечта киши эди — Санобар яхши кўролмай қолди.

— Машинада шофёрдан бошқа одам ҳам бормиди? — деб сўради у Шаҳодат опадан.

— Бор эди шекилли. Унча эътибор ҳам бермабман. Майли, бўлмаса, мен борай.

Шаҳодат опа хайрланди.

Санобар опа дарвозани ёпди. Айвонга ўтиб соатга қаради. Саккиздан чоракта ошган экан. Болаларининг қайтишига ҳали бир соатлар бор. Яхшиям иккови бирга, машинада кетишди. Ҳозир Райҳоннинг якка ўзига жавоб бериб юборганда борми, хавотирда роса эзиларди.

* * *

Алламаҳалда дарвоза шарақлаб очилди. Болалари. Фақат улар дарвозани шундай, аямасдан шарақлатиб очинади. Бир томони деворга, бир томони гаражнинг устунларига тегиб, дарвоза табақалари қарсиллаб кетади. Аммо улар ҳеч нарва қилинмайди. Неча марта айтди, қулоқ солинмайди. Аммо ҳозир у дарвозанинг шундай шарақлаганидан ҳам хурсанд эди. Худога шукр, ниҳоят эсон-омон қайтишди.

Райҳон овқатланаркан, эшитиб келган маърузасини тинмай гапирарди. Аммо Санобарнинг қулоғига қани бирон га-

пи кирса. На фиръавилар, на эҳромлар... Сеҳрли Хеопс... Бир оёғи синиб тушган Сфинксем-ей... ҳаммаси бу қулоғидан кириб, у қулоғидан чиқиб кетди. Шаҳодат опанинг бутунги гаплари, анови машинанинг уйи олдидаги ғалати ҳаракатидан кейин Шоҳиданинг йўқолгани ҳаёлини эгаллаб олган эди. Қизига қаттиқ тикилиб қолганини ўзи ҳам сезмасди.

— Ҳа, она, мунча тикилиб қолмасангиз? — деб сўради Райҳон.

Санобар яширмади, тўғрисини айтиб қўяқолди:

— Сениям ўғирлаб кетишларидан қўрқаман. Шоҳидаям шундай, ярамас одамлар қўлига тушган бўлиши мумкин.

— Қайси Шоҳида?

— Танийсан. Шаҳодат опанинг қизи. Сут олиб турардик-ку. Бемаҳал юришларингни йиғиштир, болам. Энди қоронғи тушиши билан уйдан чиқмайсан. Ҳали аданг келсин, гаплашамиз. Балки, аданг бир чорасини топгунича ўқишга ҳам бормай турарсан?

— Вой, намунча қўрқасиз?

— Нега қўрқмай? Безорилар ҳеч нарсадан тап тортишмаяпти. Одам ўлдириш жуда осон бўлиб қолди. Ўттиз минг, қирқ мингга индамай ўлдириб кетишадиган эмиш. Мени қийнама, қизим. Аданг билан маслаҳатланганимдан кейин, нима десам, шуни қиласан. Аканг ҳам энди уйда ўтириб туради.

Қодиржон эшик қўнғироғини босганда тунги соат бирдан ошган эди.

— Йўғонтепага кетгандик, шунинг учун кечикиб қолдик. Тинчликми? — деди у, эшик очган хотинига.

— Сизни кўриб, тинчидим, — деди Санобар.

Қодиржон кийимини алмаштириб, стол ёнига келиб ўтирди. Хотини косани тўлдириб лағмон олиб келди. У иштаҳа билан еб, бир пиёла чой ичиб, чўзилмоқчи эди, бўлмади.

— Вой, бутунги хавотир олганларим, эшитмасангиз, ёриламам, — деди Санобар.

Кейин телефондаги бегона одамнинг гапини, эшик тағида турган машинани, ниҳоят Шаҳодат опанинг илтимосини бирма-бир айтиб берди. Ўзини қўрқитган одамнинг овози ёзилган магнитофон лентасини қўйиб эшиттирди.

Кўкнорифурушларнинг тинчлиги бузилибди шекилли. Алиев экспертиза якуналари билан Йўғонтепага бориб, буни аниқ билди. Мана, энди бу кассета. Хотинининг ҳикояси... Биринчи қурбон беш болали, қирқларга борган сержант Ашурали Исматов бўлди. Бечорани орқасидан келиб, силлиқ

капрон арқон ташлаб бўғиб ўлдиришибди. Нега? Ҳали номаълум. Санобар Шаҳодат опанинг гапларини айтиб бергач, Алиев яна ўйланиб кетди. Балки анави участка милиционер бири биринчи қурбонмасдир? Шаҳодат опанинг эри Мирҳолиқ ака шу томонда, Йўғонтепа билан кичик Найманча орасида ҳалок бўлган эди. Халқ, колхозчилар йиғиштирган доривор ўсимликларни сотиб оларди у. Демак, кўкнори ҳам сотиб оларди. «Шифокор» колхозида кўп бўларди. Шоҳиданинг эри ҳам шу томондан. Шу томонда, ўз юртида у хотинидан айрилди. Шоҳида беному нишон ғойиб бўлди. Албатта, у ўлган ёки ўлдирилган. Бир кун изи чиқади. Аммо ҳозирча милиция ҳеч нима қилолмади.

— Болаларни нима қиламиз? — унинг хаёлини бўлди Санобар.

Алиев жавобга тайёр эмас эди. У кўпроқ Йўғонтепа воқеаларидан ташвишда эди. Чиндан ҳам нима қилиш керак экан? Институтга бормай туришса, устидан кулишади, ярамаслар! Қўрқди, деб ўйлашади ва баттар авжига чиқишади.

— Кечқурун уйда бўлишсин, — деди охири. — Айтиб қўй, иложи борица ёлғиз юришмасин. Иккала институтга ҳам одам қўйдирамиз. Хавотир олма.

У гап тамом дегандек ўрнидан турди.

Қизиқ, ҳамма воқеалар негадир «Шифокор» колхозига бориб тақалаяпти. Нега бундай экан? Алиев шуларни ўйларкан, кўз олдидан колхоз раиси Тешабой Султоновнинг йўгон гавдаси ўтди. Дилида унга нисбатан қандайдир гумон пайдо бўлди, дарҳол бу фикрни узидан ҳайдади. Чунки... Тешабой Султоновдай жумҳуриятнинг обрўли кишиси билан ўйнашиб бўларканми?!

Шу куни Алиев ўринга ётаркан, ҳадемай даҳшатли воқеалар гирдобида қолишини билмас эди.

III

Одамбой раисникига нонушта пайти борди. Бу унинг ҳар кунги одати эди. Ёсини таниб, унга хизмат қила бошлабдики, бу одатини канда қилмайди. Нонушта пайти борса ҳам, дастурхонга яқинлашмайди. У ўз ўрни ва кимлигини яхши билади. Ёз бўлса, шундай пастак, ўтиринга қўлай қилиб ясалган жимжимадор тахта сўрининг четига ўтиради, узатилган пиёлани олдига қўйиб, хўжайинининг оғзини поёлайди. Қиш бўлса, айвонининг ичкарига кўтариладиган зинасига чўккалайди. Одамбой аслида камгап, айниқса раиснинг олдига ҳеч маҳал ўзича гап бошламайди, саволларгагина жа-

воб қайтаради. Буни унга ҳеч ким ўргатгани йўқ, ички бир сезги билан шундай қилади.

Тешабой ака бир оёғини остига қайириб, иккинчи оёғини осилтириб, сўри бурчагида ўтирарди. Тўрда эса Одамбойнинг тенгқури — туман милициясининг бошлиғи, капитан Азим Турсунов чордона қурган эди. Улар понушта қилиб бўлинган шекилли, дастурхонга қаранмас, фақат чой ичишарди.

Одамбой салом бериб, сўри четига омонатгина ўтирди. Дастурхондан янги ёпилган нон, зирали тандир сомса ҳиди келиб димоғига урилди. Аммо Одамбой эътибор қилмади. Чунки озгина сабр қилса, раис кетинчи билан Салтанат она — раиснинг хотини уни овқатлантиради, раисга аталган нарсаларнинг ҳаммасидан унга ҳам тсгади. Шунинг билганидан, қорни оч бўлса ҳам, бешарво, ҳозиргина овқат еб олган одамдек ўзини бир оз орқага ташлаб ўтирди. Азим Турсунов чой узатди. У Одамбой билан учинчи синфни битиришгунча бирга ўқиган, ҳатто битта партада ўтирган эди. Одамбой синфда қолди, икки-уч ой ўзидан кичкина болалар билан бирга ўқиган бўлди-да, кейин мактабни ташлади. Отасининг ёнида мол боқди. Отаси эрта саҳарда, кечқурун раиснинг уйида молхонасини йиғиштириб чиқарди. Одамбойни ҳам олиб борди. Салтанат она боланинг камгап, чарчоқ нималигини билмаслигини кўриб, хизматга олиб қолди. Одамбой эрталаб келиб, қоронғи тушгунча раиснинг ҳовлисида юрадиган бўлди. Отасининг вафотидан кейин эса, раиснинг хизматида бутунлай ўтиб кетди. Йигирма йил бўлди шунга, Одамбой бошқа ишни ҳаёлига ҳам келтирмайди.

Ҳовлида иш кўп. Иккита сугир, беш-олтита қўйнинг овқати, сувидан ташқари, супир-сидир, мева-чева ишлари... Бунинг устига Салтанат онанинг меҳмон-изломи. Ҳар куни икки-уч марта дастурхон йиғилиб-ёзилар, қозон осилар эди. Одамбой шуларнинг ҳаммасига балогардон эди. Оз фурсатда у овқат пиширишга ҳам уста бўлиб қолди. Салтанат она меҳмон-излом келганда, ўчоқ бошига фақат овқатнинг тузини кўргани борадиган бўлди. Одамбойнинг косовдек қўллари айниқса, тандир олдида хўб иш берарди. Тешабой ака Одамбойни меҳмонларининг хизматида ҳам олиб борадиган бўлди. У меҳмонларини уйга кам олиб келар, асосан тоғ этагида, сув бўйида қуриб қўйилган меҳмонхоналарида кутарди. Секин-секин Одамбой Салтанат онанинг ихтиёридан чиқди. Сўнгги етти-саккиз йил ичида фақат раиснинг хизматини қиладиган бўлиб қолди. Бу ҳолдан саксонга етган онаси бир оз хавотирга тушди. Салтанат онанинг хизматида бўлганида Одамбойнинг уйга қайтиши анчагина тайинли эди.

Бунинг устига, деярли овқат қилмасди. Салтанат она меҳмонлардан қолган-қутганини йиғинтириб, Одамбойининг қўлига туғиб берарди. Раиснинг хизматига ўтгандан сўнг ўғлининг келини-кетинида тайин қолмаган, кўпинча ўзи қозон осинига тўғри келарди. Кампир унинг баъзан келмай қолиниларига ҳам кўинқди. Аммо нима сабабдан келмаганини билолмади. Кўзёни қилди, ўлиб қоламан бунақада, деб қўрқитди, Одамбойга таъсир қилмади. Шундан кейин, иш ҳақида ган очмайдиган бўлиб кетди. Дилида эзилса ҳам, бедарак кетган кунлари хавотирга тушиб, мижжа қоқмай чиқса ҳам, гапирмайди, сўрингирмайди. Одамбой нима деса, шу билан қаноатланди. Қалтирайдиган бўлиб қолган бошини баттар қалтиратиб, рози бўлади, қўлларини фотиҳага ёзиб, дуо қилади. Худодан ўғлига узоқ умр, тинчлик, паноҳ тилайди, ўзига эса енгил ўлим сўрайди. Одамбой шундай пайтлари тўлқинланиб, кўзига ёш олади, онасини бағрига босиб, пешонасидан ўшади. Уйдан чиқиши билан эса ўзини улуг ишга сафарбар қилган одамдек, кўкрагини кериб йўлга тушади. Йўл бўйи у ҳеч ким билан гаплашмайди. Ҳатто салом-алик ҳам қилмайди. Бит кўзларини олиста қадаб, йўлнинг ўртасидан бораверади. Уни билганлар ўзларини четга олишади, болалар қочинади, бўлмаса туртиб, босиб кетини ҳеч ган эмас. Бир-икки марта шундай бўлган. У билан тенг келадиган одам йўқ. Филдек кучи бор, қўллари омбирининг ўзи. Бундан ташқари уни яхши билганлар, ундан четроқда юришни афзал кўринади, чунки у нимадан хафа бўлиб, нимадан хурсанд бўлини ҳеч кимга аён эмас. Унга иккита одам бас келади: Салтанат онаю раис Тешабой ака. Ит ҳам шу икки одамга Одамбойчалик содиқлик қилмас. Одамлар ундан ўзларини четга олишларига яна битта сабаб ҳам шу.

Одамбой ҳар кунни эрталаб колхоз молхонасига ўтиб, ҳали соғилмаган, елинлари бўрсиллаб турган сигирларни, алоҳида катакларда боқиладиган буқаларни томоша қилади. Кейин раиснинг улоқчи оти— пешонасида оқ қашқаси бор тўриқ отнинг олдига ўтиб, бўйни, бўксаларини силайди, асланарсалар деб мақтайди. Кафтида бир-икки чақмоқ қанд едиради. Одамбой бу отни тўғилганидан бери билади. Олтига кирди от. Беш юз мингга савдо қилиниди. Раис бермади. Одамбой боладек, тўғрироғи, маймун боласидек раис атрофида сакраб, чанак чалиб хурсанд бўлди.

От уни билади. Келганида кичкина қўлоқларини диккайтириб, сарак-сарак қилиб, у билан сўрангандек бўлади. Бўйинидан, бошидан силаганда, эгилиб, қимир этмай туради.

Одамбой отнинг олдида яйрайди, кетгиси келмайди. Лекин ишлари кўилигини, раис кутаётганини билади. Шунинг

учун ўн-ўн беш дақиқадап кейин молхонадан чиқади. Яна бошини эгиб, кўзларини олисга қадаганича йўлга тушади. Молхонага келаётганлар уни кўриб ўзларини четга олишади. Батъи аёллар қўрққанларидан бўшашиб, турган жойларида қотиб қоладилар. Одамбой буни сезади. Салом берибми, илжайибми, уларни тинчитилиш ўрнига, баттар қовоқларини осади. Нималардир деб, мингиллаб қўяди. Бу билан бечораларни баттар қўрқитади ва ич-ичидан завқланади, қадам босганда бутун қиёфасида қандайдир гурур пайдо бўлади. Шундай гурур, баланд руҳ билан рансникига кириб боради.

Аммо унинг бугунги молхонага бориши кайфиятини кўтармади, аксинча, бузди. Молхона ҳовлисида икки йил бурун Таллиндан олиб келинган, камида бир ярим тонна келадиган наслдор олабуқа занжирни судраб юрарди. Буқабоқар Толиб полвон худди товуқ тутаетган одамдек қўлларини ёзиб, оёқ учида битта-битта қадам қўйиб, унга яқинлашмоқчи бўлар, аммо занжирга етай деганида, буқа бир силтаниб, нарига қочарди. «Ма, ма, жонивор! Тўхта!» — деб Толиб полвон оёқ учида яна орқасидан борарди. Одамбойнинг унга раҳми келди. Бечора анчадан бери овора шекилли, терлаб сув бўлиб кетган.

Толиб полвон ҳам уни кўрди. Лекин унга қарамай қичқирди.

— Дарвозани ён, Одамбой! Чиқиб кет! Кўрса соғ қўймайди!

Одамбой дарвозани ёнди, аммо кетмади. Худди Толиб полвондек қўлларини ёзиб, буқа томон юрди. Буқа уни кўрди. У томонга қайрилиб, бирпас сўлагини оқизиб қараб турди. Кейин бошини сарак-сарак қилиб, Одамбой қаршисига юра бошлади.

— Айтдим-ку сенга?! — ўшқирди Толиб полвон. — Қоч! Ҳали ҳам кеч эмас, қоч!

Одамбой қўлоқ солмади. Қайтагга қўлларини силкитиб, буқанинг аччиғини чиқара бошлади. Ундан кўзларини ўзмай юриб келаётган буқа чиндан ҳам газабланди шекилли, денсиниб чопишга тушди.

Буқанинг фўқилини яхши билган Толиб полвон қўрқиб кетди. Шохига илинтирса бўлди, ҳеч ким ундан соғ қолмайди.

— Даюс! Кимга айтганиман! Қоч!

Шу пайт қутилмаган воқеа юз берди. Одамбойга етиб сузиш ниятида бошини эгган буқа гуре эгиб ёнига йиқилди ва пишиллаб, ернинг чангини кўтариб юборди. Толиб полвон нима бўлганини тушунмади. Қўрқув аралаш қандайдир

умид билан буқа томонга қараганда, унинг шохларини ерга тираб утирган Одамбойни кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Тирикмисан?!

— Тортинг занжирни! — қичқирди Одамбой.

Занжирни шалдираганини эшитгандан сўнг, бир сакраб узини четга отди. Ҳансираб ётган буқа, гандифраклаб, зўрга ўрнидан турди.

— Нима қилдинг? — ҳайрат ичида сўради Толиб полвон.

— Қитигига тегдим, — деди илжайиб Одамбой. — Шохларининг тагида қитиги бор. Шунга тегилса бўлди, ҳар қандоқ зўр буқа ҳам йиқилаверади. Дадам ўргатган эдилар.

Толиб полвоннинг ишонмай иложи йўқ эди. Буқа яшин ургандек зарб билан йиқилган эди.

— Менгаям кўрсатиб қўй.

Одамбой яна илжайди. Буқани қулатган унинг забардаст қўллари эди. Буқа бошини эгган пайт у иккала шохини ушлаб, бор кучи билан қайирган, оғриққа чидолмаган буқа ёнбошига ағдарилган эди. Толиб полвонни у алдамади. Қорамолни шундай йиқитиш йўлини раҳматли отаси ўргатган эди.

Улар буқани жойига боғлашди. Бечора, охурга тумшугини қўйиб, мадорсиз ҳансирарди.

Одамбой туриқнинг олдига борди. От негадир безовта эди. Қўзлари бежо, бадани титрарди. Одамбойни кўриб, у депсинди. Бўйнидан тасмани тортиб, узмоқчи бўлди, кучи етмай кишнаб юборди.

— Ҳа, жонивор! Қўрқиб кетдингми? — Одамбой уни бўйни, бошини одати бўйича силай бошлади. От тинчлангандек бўлди. Одамбой қўли негадир нам бўлганини сизди. Ҳайрон бўлиб қаради. Қўли қон эди.

— Полвон ака! — қўрқиб чақирди Одамбой.

— Туриққа бир бало бўлганга ўхшайди. Тез келинг.

Толиб полвон дарров келди. Одамбой унга қонли қўлини кўрсатди.

— Нима бўлдийкин? — ҳайрон бўлди полвон ва отни ҳар томондан айланиб кўра бошлади ва бирдан сўкиниб юборди. — Даюс! Отни сузибди! Қара!

У туриқнинг чап сонини кўрсатди. Тахминан бир қаричча жойи тилийиб кетган эди. Одамбой отнинг цига титрайганини энди билди. Қақнаб оғрийётган бўлса керак.

— Алиқул қани? — сўради Одамбой.

— Ҳали келгани йўқ. Дуркентга тўйга кетган эди кеча, — ранги оқариб жавоб қилди Толиб полвон. Буқа занжирини ўзиб юборгани ҳеч гап эмас. Отнинг чақа бўлгани хавф-

ли эди. Тешабой ака уни кўз қорачигидек асрайди. Алоҳида отбоқар ажратиб қўйган.

— Духтирни чақиртиринг.

Одамбой шундай деб, отни бир-икки бўйнига қоқди-да, ташқарига чиқди. Молхонада бугун у катта тўполон бўлишини биларди. Аввало ферма мудир, Тожиной эшитадиганини эшитади. Кейин Полвон, кейин Алиқул. Бечора от... Уни алоҳида жойда боқиш керак. Шу фикрни раисга айтишни у дилига тугиб қўйди.

...—Бўлмаса, менга рухсат, — деди Азим Турсунов раисга тикилиб.

— Кетасизми? — шунчаки сўради Тешабой ака.

— Ҳа, энди бормасам бўлмайди, — Турсунов ўзича фотиҳа қилиб ўрнидан турди.

— Ўтирибсиз-да?

Ўчоқбоши томондан Салтанат опанинг овози эшитилди. Кўп ўтмай, ўзи бир сават янги узилган сомса кўтариб, сўри ёнида пайдо бўлди. Тандир олдида турганидан юзлари қин-қизил лоладек бўлиб кетган эди.

— Тайёр сомсани ташлаб кетасизми? Буниси бошқача!

Салтанат она Одамбойга кўз қирини ташлади. Шу заҳотиёқ Одамбой энчилик билан югуриб унинг олдида борди-да, қўлидан саватни олади. Қин-қизил ялтиллаб турган иссиқ сомсаларнинг ҳиди димоғини қитиқлади.

— Келинойингизнинг қўли қайтмасин, олинг, — деди раис.

— Хўп бўлади!

Турсунов саватдан битта сомсани олиб оғзига олиб борди:

— Бай-бай-бай! Она, буни оловда ёпганмисиз?!

— Тагин писта кўмирда, — мақтаб қўйди сомсани Салтанат она.

Турсунов жойига ўтирди. Одамбой саватни сўрига қўйиб, бўш ликонча олаётган эди, раис тўхтатди:

— Мен бўлдим. Ўзинг ол.

Одамбой индамай жойига ўтирди. Салтанат опанинг ўчоқбоши томонга кетганини ҳеч ким кўрмай қолди. У эри олдида бошқа эркаклар билан узоқ гапланишни одобдан эмас, деб биларди, аммо эрининг одамларини, таниш-билишларини ниҳоятда хўшмуомалалик ва ҳозиргидек, очиқкўнгиллик, эътибор билан кутиб оларди. Тешабой ака шунинг учун ҳам уни фақат бешта боласининг онаси сифатида эмас, ҳақиқий, кўшни кўрган, гаплари, ҳаракатларида эрига бўлган чексиз ҳурмати кўрилиб турадиган ёстиқдош сифатида

қадрларди. Буни Салтанат опа ҳам билади. Унга шу етарли. Эрининг эгри юришлари ҳақидаги мишмишлар ростлигига ишонса ҳам парво қилмайди. Болаларини, хотин сифатида уни бир тийинга зор қилмай, эркин қўйибдими, шунинг ўзи унга кифоя.

Турсунов кетинга чоғланди. Ўрнидан туриб, у билан хайрлашар экан, Тешабой ака илтимос қилди:

— Шу ҳафта ичи бир олиб келинг. Тешабоққа чиқамиз. Сизлар баҳона, мен ҳам биров ёзилиб келаман.

Одамбой ким ҳақида гап бораётганини сизди, аммо билдирмади.

Турсунов нега келганини у биларди. Ашурати медресанинг ўлими буларнинг ҳаммасини қўрқитиб юборди. Тошкентданки келиб кетишдими, текширув қаттиқ бўлади. Лекин қотилни топишолмайди. Ундан ҳеч қандай из қолмаган. Марҳумнинг бўйнидаги ипак арқоннинг ўрнидан бўлак ҳеч нарса ҳеч кимга маълум эмас.

Тешабой ака жойига ўтириб, бўш пиёласини узатди. Одамбой дик этиб ўрнидан турди-да, ҳозиргина Турсуновнинг олдида турган чойнакни олиб, жойига қайтди ва чой қўйиб, раисга узатди. Тешабой ака ҳўриллатиб бир ҳўплади-да, хонтахта устига қўйди.

— Бугун қоронғи тушганда Турсуновникига бориб келсан. Нима олиб боришингни айтиб қўяман. Ўглини кестирармиш.

— Ҳўп бўлади.

Одамбой қўлини кўксига қўйиб, бошини эгди.

Раис яна пиёлани қўлига олди.

— Тешабонини тайёрлаб қўй. Тушликни ўша ерда қиламиз. Тўрт киши бўлади. Овқат — ўзинг билганинг. Бўлади шу. Холодилникларни қараб қўй. Кечқурун ҳам ўша ерда бўласан. Қўйлиқдагилар келишади. Нима қилишни тушликда айтаман. Қалай бориб келдинг?

Одамбой бошини кўтарди:

— Яхши. Бечоранинг боши осмонга етди. Ишқилиб кам бўлманг, ота.

Тешабой ака мошкичири мўйловини силаб қўйди:

— Камбағалга бир берсанг, минг бўлиб қайтади. Йўғон-тепадаги мактабнинг қоровули бор-ку, Салим ота деган, биласанми?

Одамбой ўйланиб қолди.

— Тентак, — койиган бўлди уни Тешабой ака. — Ўқигансан-ку шу мактабда, нега билмайсан? Сенлар ўқиганингда у илмий мудир эди. Энди қоровул.

— Ёсладим, ота. Ёсладим! Жўғрониядан дарс беради.

— Баракалла. Ана ўшаникига ҳам эрта-индин бориб кел. Эсимдан чиқса, эслат. Қоровул пули билан пенсия нима бўларди бу даврда?!

— Хўп, ота. Эртагаёқ эсингизга соламан.

— Бугун ўзимизда байрам. Идорада мактабни битирганларни қабул қиламан.

Тешабой ака ўриндан турди.

— Ота, — уни тўхтатди Одамбой.

— Нима гап? — ҳайрон бўлди Тешабой ака, жойига ўтирар экан. — Уйинг тишчи? Кампир саломатми?

— Раҳмат, ота. Аммо... Молхонада... молхонада ёмон иш бўпти.

— Нима бўпти? — қоншлари чимрилиб сўради Тешабой ака.

— Олабуқа узилиб кетиб, тўригингизни сузиб юборибди, — бир зарб билан гапириб олди Одамбой, кейин, нафасини ростлаб, қўшди. — Хавфли эмас унча. Сони... чап сони бир қаричча тилинган...

— Ярамаслар! — сўкинди Тешабой ака. — Телшонни опке!

Одамбой югуриб бориб, равоннинг панжараси устида турган кўчма телефонни олиб келди, трубкасини олиб, раисга узатди.

— Буқа нима қилиб узибди занжирини? — сўради раис Одамбойдан, гўшакни олиб қўлогига тутаркан.

— Билмасам? Зерикиб узгандир-да? — тахмин билан жавоб қилди Одамбой. — Борсам, ҳовлида юрган экан. Толиб полвон иккаламиз бир амаллаб тутдик.

— Ҳа, сенмисан? — трубкага гапирди Тешабой ака. — Ферма мудир Тожибойни ернинг тагидап бўлса ҳам топ. Аввал ферманинг ўзига телепон қил. Отанг қалай? Дориларни ичянтими? Мендан салом айт. Бирров бўлсам бугун-эрта кириб чиқаман. Бир гап бўлса, дарров менга айт. Бўлди, кутаман.

У гўшакни қўйиб, Одамбойга қаради.

— Толиб гафлат босиб ётгандир-да, хотинининг қучоғида?! Фермада у фақат буқага қарайди... Шунга пул олади. Узмайдиган занжир тонса бўлмайдими? Ўшаниям раис тониб бериши керакми? Алиқул нега ишдамас?

— Билмадим, ота. Балки бетобдир, — ростини айтгиси келмади Одамбойнинг. Барибир билиб олади. Одамбой отанинг содиқ хизматкори, ҳамма сирли ишларини билади, етита қулф билан қулфлаб юради, соясига салом беради, лекин чақимчилик қилмайди. У эркак. Хотинчалишлик, ҳезалаклик қилмайди.

— Уям туриқдан бошиқа отга қарамайди. Шунга пул олади. Даюс. Нас. Ўзининг сонини тилиш керак!

Телефон жиринглади.

— Сен ўзи нима қилиб юрибсан? — дўқ қилди раис: — Мудир деган ҳаммадан олдин молхонага бориб, хабар олмайдими! Жонингга тегдими мудирлик? Унда майли, бўша-тиб қўй. Аҳмоқ! Мабодо ўлиб қолса, ярим миллионни ўзинг ёнингдан тулайсан. Мен ўйинчоққа олиб келиб қўйибманми уни? Алиқул қаёқда? Марказда? Тўйда? Ҳароми! Юз қамчи, эшитдингми? Ўзинг қамчилайсан. Қараб тураман. Бўлди. У нас босганни иштонини ечиб урасан. Олабуқанинг баҳридан ўтдим. Тамом. Бугуноқ бичтириб, қирга жўнат.

Раис гўшакни қўйди.

— Тўриқнинг сонини тикибди. Чандиқ бўлиб қолади шу жойи. Ҳей! Тушунасанми нима бўлганини? Ярим бараваар тушиб кетди энди баҳоси! Унга доғ ҳам тушмаслиги, гард ҳам юқмаслиги керак эди!..

Одамбой бун мулоҳазаларни ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Раис ҳамма нарсани пулга чақиб иш тутади. Шунинг учун ҳам колхоз аҳолиси чорак асрдан бери уни алмаштирмайди, яшани ҳам бошқаларга нисбатан яхши. Нон, сут, қатиқ, мева, сабзавот етарли, магазинга фақат кийим-кечак, темир-терсак учун боради. Қолган ҳамма нарса уйдан чиқади. Секин-аста, катталарга билдирмай ҳаммани ерли қилиб қўйган. Учала қишлоқда томорқасиз одам йўқ. Республика ҳукуматининг ҳаммага томорқа бериш ҳақидаги қарори чиққанда, Тешабой ака Йўлғонтепадаги клубда мажлис қилди. «Қани, кимга томорқа керак? Томорқасиз оила борми биззи хўжаликда?» деб сўради. Қарсак бўлиб кетди. Одамбойнинг билишича, камбағалга қайиншадиган, ҳаммага — катта-кичик-ка ҳам, бой ва йўқсилга ҳам бараваар қарайдиган иккита одам ўтган бун дунёда. Биттаси Ҳорун ар-Рашид, халифа. Иккинчиси Ҳотамтой, сайёҳ. Опаси Рухсорбиби, унга китоблардан ўқиб берган шу одамларни. Ўшалардан кейин ҳозирги Ҳотамтой, Ҳорун ар-Рашид — Тешабой Султонов, Ота. Одамбой шундай ҳисоблайди. Унинг ганига колхозда қўшилмайдиган одам йўқ. Бори ҳам ўз фикрини айтгани ундан чўчийди. Раис бунақа одамларни хўш кўрмайди. Юзига солмайди, мажлисларда танқид қилмайди. Аммо ҳар томонлама шу одам учун ҳаёт жаҳашнамнинг ўзи бўлади-қўяди, қишлоқдан, бутун Ўзбекистондан бош олиб кетади.

Одамбой бугун ҳеч кимга ачинмаса ҳам Толиб полвонга, кейин отга ачинди. От-ку тузалиб кетади. Жиндек чақа бўлиб қолса сонин, нима бўпти? Қайтанга сотилиб кетмайди. Колхозда қолади. «Толиб полвонга қийин бўлади. Олтитами,

еттита боласи бор, кичкинаси ҳали бешикда. Унга ҳам ота жазо кўрадиган бўлса, бечорага қийин. Бирон жойда ишломайди. Отанинг ўзи жойлаб қўймаса, ҳеч ким ишга олмайди. Олса, ота билан тўқнаш келади. Жазоланган одамнинг куни унинг бошига тушади. Лаънати, қандай қилиб ўзди экан занжирни? — ҳеч ақли етмай ўйлади хуноб бўлиб Одамбой. — Узилмаганда шу таъвишлар йўқ эди. Бичинса, Толиб полвон беш қолади. Фермада унга бошқа нш йўқ. Далага чиқармикан?»

Раисга «Толиб полвонда айб йўқ», деган гапни айтишини дилидан ўтказди. Лекин, айтгани кўрқди. Жаҳл устида турган одам, баттар жаҳли чиқиб кетини мумкин.

Раис унинг хаёлини ўқди шекилли, сўради.

— Толиб нечага кирди?

Одамбой кутилмаган саволдан бир чўчиб тушди.

— Билмадим. Қирқдан ошгандир.

— Билмас экансан, — энсаси қотди раиснинг.

— Отаси қазо қилганда ўттизда эди. Шунга қанча? Етти йил бўлди. Ўттиз еттида ҳозир. Айни кучга тўлган, эркак бўлган пайти. Шундоқми?

— Шундоқ, ота! — тасдиқлади Одамбой унинг нима демоқчи бўлганини тушунамай.

— Оғзи қалай, оғзи? Мўмми ё карнай-сурнайми?

— Ота, уям менга ўхшаган, — илжайди Одамбой раиснинг чехраси бир-оз ёринганини кўриб. — Оғзида еттита қулф бор.

— Ёнингга ол бўлмасам уни.

Одамбой севиниб кетди.

— Раҳмат, ота. Боши осмонга етади бечоранинг.

— Фақат тушунтириб қўй. Йўқ, деган гап йўқ.

— Тушунтираман.

— Нима дейсан? Милисани изи чиқмайдими?

— Ҳаммаси гум. Из йўқ. Хотиржам бўлаверинг.

Салтанат она келиб бир чеккада турганини иккови ҳам сезмай қолишди. Албатта уларнинг ҳозирги гапларини эшитган бўлиши керак.

— Ҳа, дуруст. Бўлмаса чой-пой ичгин-да, бояги ишларни қил.

Тешабой ака ўрнидан турди. Эшик томон юраркан, Одамбой уни йўлаккача қузатиб борди.

— Ўручни борганингизда соламан-да?

— Ҳа, — катта бошини қимирлатди Тешабой ака ва қолавер, детандек қўлини силкиди.

Одамбой раисниқда яйрайди. Раис ҳам, хотини Салтанат она ҳам унга ўз яқинлари, жигарларидек қарапди.

Уларнинг бу муносабати болаларга ҳам ўтди. Улардан ҳам Одамбой ҳеч маҳал оғир гап эшитгани йўқ. Болаларнинг тўнғичи Мардон Москвага ўқишга кетиб, ўша ерда қолди. Катта бир илмий идорада ишлайди. Ҳар кузда бола-чақалари билан келиб, ўн-ўн беш кун туриб кетади. Хотини Майдон-толлик қишлоқи бир қиз эди. Раис уни ўғлига олиб бериб, Москвага жўнатди. Энди тапиб бўлмайди. Аввало кан-катта хотин бўлиб кетган. Лабларини, юз-кўзларини бўяйди, оҳори тўкилган, тиззалари, сонлари ямоқ шим кияди. Аммо қайи-нотасининг соясига салом беради. Унинг олдида рўмол ўраб, узун иштон кияди. Раис унинг қандай кийинишини билса ҳам, ўзини билмаганга солади. Иккита туққан. Иккала бола-си ҳам (бир ўғил, бир қиз) бири-биридан ширин. Раис улар-ни жуда яхши кўради. Батъан ўзи Тошкентга, ҳайвонат боғига, циркка олиб бориб келади.

Наримон акасидан икки ёш кичик. Тошкентда дўхтирлик-ка ўқиб, Самарқандга ишга кетган. У ерда институтнинг бошлиғи. Катта бир ҳовли қилиб олган. Ҳовузи бор. Подвол-ни уй қилган. Узунаси юз, эни қирқ метр келади. Бир бурчагини чордона қуриб, ёнбошлаб ўтирадиган жой қилиб қўйган. Қалин, қизил гуллик гилам устига беқасам кўрпача-лар ёзиб, бўлишлар ташлаб қўйибди. Иккинчи бурчакда пас-так думалоқ стол қўйилган, атрофида худди шунақа пастак, аммо ичи пружина курсилар. Учинчи бурчак, Одамбой отини айтолмайди, битта сўз билан аталади-ю, лекин унинг эсида турмайди, ўзбекча сўз эмас. Хуллас, бу бурчак ичимликларнинг кони. Ҳеч қасрда топиладиган, битта шишаси битта қўйнинг нархи билан тенг, ундан ҳам қиммат ичимликлар шу ерда бор. Чарм қоқилган баланд хонтахтанинг орқасига Наримонбойнинг ўзлари ўтиб, «описантлик» қиладилар меҳмонлар келганида. Уйнинг қолган битта бурчагига, деворларнинг тагига шу девор-рангида духоба қопланган икки кишилик, уч, тўрт кишилик диванлар қўйиб ташланган. Бир жой ёқмаса, иккинчисига бо-риб ўтирасиз. Ёзда, куннинг иссиқ пайтлари бу подвол уй жон-нинг роҳати. Ҳавони музлатадиган аппаратлардан ўнтачасини ишлатиб қўяди.

Наримон Йўғонтепага кам келади. Салтанат она уникига кўпроқ ўзи боради. Раис ҳам ўзи хабар олиб туради. Одам-бой уч-тўрт марта уларни кузатиб борган. Ҳар борганда юк машинасини тўлатиб, ёз неъматларидан элиб берган.

Наримондан кейингилари, Дамир, Темир ва Шаҳло ота-онасининг бағрида. Иккала ўғил институтда, Шаҳло мактаб-да ўқийди. Уларнинг ҳаммаси ота-оналари каби, Одамбойни ўз оила аъзоларидек кўришади. Одамбой буни билади, шу-нинг учун «ота»сидан миннатдор, унинг содиқ хизматкори.

— Одамбой! Сомса совиб қолди, — чақирди Салтанат опа сўрига ўтирар экан. — Чойни ҳам ўзинг янгитдан дамлаб кел. Бу айнади.

— Ҳозир, — Одамбой чаққонлик билан унинг қўлидан чойнакни олди. — Кўкми?

— Кўкни отанга бер, — жерккан бўлди Салтанат опа. — Қора дамла. Ўт нима-ю, кўк чой нима, иккалови бир гўр.

Одамбой чойни олиб келиб, бир-икки қайтарди-да, анордек қип-қизил қилиб узатди.

— Қани, ўтир ўзинг ҳам. Назаримда сомса бу гал жуда бошқача чиқди. Ўзимга ёқиб турибди.

Одамбой лаганга қўл узатди.

— Жуда мазали бўпти, — деди у.

— Уч-тўртта бераман, ойингга ташлаб кет.

— Раҳмат, опа... — Хурсанд бўлди Одамбой. — Маза қилиб, сизни дуо қилиб ёйдилар ойим.

Салтанат опанинг Одамбой билан шундай ўтириб гаплашишида яширин бир қизиқиш ҳам бор эди. Кўчадан ҳар хил гаплар етиб келарди. Одамбойдан ҳеч нарса билиб бўлмаса ҳам, у калити йўқ сандикдек бир ган бўлса ҳам, ҳар гал бутун ақлини иплатиб ундан бирон нарса билиб олишга интиларди. Кейинги кунларда бир мунча ҳунук хабарлар эшитди. Аввало, туман прокурорининг хотини кўкнорифурушларга, кўкнори ичадиганларга қарши қаттиқ бир қарор чиққанини, ҳаммаёқда текшириш бўлишини айтди. Тошкентдан, вазирликдан шу масалада келиб кетишибди. Ҳеч нарса аниқланмабди. Лекин келиб кетишганининг ўзи Салтанат опани хавотирга солди. «Шифокор»га анчадан бери милиция марказидан одам келмаган эди. Исматов деганни ўлдириб кетишди. Шуларнинг тағида нима ётганлигини у билишни истар, ўзича қандайдир хавфнинг олдини олиб қўйишни ўйларди. Шунинг учун у Одамбойнинг онасини эслади, меҳрибонлик қилиб, сомса бериб юборадиган бўлди.

— Анави мелисани ўлдириб кетганлардан дарак йўқми?

— Исматовни айтяпсизми? — сўради Одамбой бепарво.

— Мен қайдан билай? Исматов дейишяпти шекилли?

— Билмадим. Ота лекин қаттиқ хафа бўдилар. Бечора ён кетди. Унинг ўлими кимга керак бўлиб қолибдйкин, деяптилар. Оиласига ота колхоздан беш юз сўм ажратдилар. Тожибой ферма ташлаб келди.

— Болаларига жабр бўлди. Ёттита экан, — гапни айлантирди Салтанат опа. — Ўзиям нима қилар экан ўша ишга араланиб?

— Қанақа иш? — сўради Одамбой.

— Кўкнорига-да.

— Чакки қилибди аралашган бўлса, — деди Одамбой хуриллатиб чой ичаркан.

Салтанат опа ҳеч нарса билолмай, яна уни хурсанд қилдиган гапларни қидира бошлади:

— Келинпошшадан хабар олиб турибсанми?

Одамбой оғзи қулоғига етиб илжайди.

— Ҳафтада бир бориб келаман. Яхши. Ўқишни битирди. Энди Тошкентга кетади. Бугун уларни, ҳамма битирганларни ота қабул қиладилар, совға берадилар.

— Отанг билан иккаловинг қайси бирида тўхтадинглар энди? — гапига жиддий тус бериб сўради Салтанат опа.

— Каттасида-да, Фотимасида. Иннайкейин, каттаси туриб, кичкинасини узатишмайди-да. Фотима чиройли!.. — оғзини тўлдириб гапирди Одамбой. — Зухра бўлмайди.

— Нега? Уям кўҳликкина шекилли? — Кулгисини зўрға тийиб сўради Салсанат опа.

— Кўҳлиг-у, лекин биласизми, шўх. Худди ўғил боланинг ўзи. Курашам тушади, муштлашади. Ўзим кўрганман. Манга у бўлмайди. Иннайкейин, ота манга Фотимани ваъда қилганлар. Сиз уларни айнитманг. Жон опа, айнитманг!

— Вой, эсимни сбманми? Сан нима десанг шу. Фақат ўқишни битирсин. Қиз бола ўқимаса бўлмайди.

Одамбой Салтанат опанинг гапларидан тинчиди, маслаҳатига қўшилди.

— Манам шундоғ дейман. Беш йил бирпасда ўтиб кетади.

— Хабар олиб турасан, — таклиф қилди Салтанат опа.

— Тошкентга тушганимда кириб тураман-да.

— Ўзи билан ҳеч гаплашдингми?

— Тўйгача гаплашмайман. — Жиддий жавоб қилди Одамбой. — Ота шундоғ деганлар.

— Тўғри қиласан.

Салтанат опа уни маъқуллаган бўлиб яна ўз ниятига ўтди.

— Алиев дегани яна келармишми?

— Билмадим, — хушёр тортиб жавоб қилди Одамбой. — Келса, опа, бизга нима? Чўчийдиган жойимиз йўқ.

— Гапинг тўғри. Қаттиқ текширса топилади. Колхоз катта. Отанг ҳаммани пойлаб улгурармиди?

Одамбой жавоб бермади. У кўп ўринда «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демай қийин ҳолатлардан чиқиб кетарди.

У баъзи одамлар ўйлагандек, жинни эмас эди. Фақат баъзи-баъзида, айниқса баҳор ойлари сал айниб қоларди. Унда ҳам гапини йўқотмас, фақат тажанг бўлиб кетар, ҳадеб қўлини ишга солишга интиларди. Докторлар уни Те-

шабой аканинг илтимоси билан обдон текширишган, агрофдагилар учун унинг мутлақо ҳавфсизлигини, расмана одамлардан бироз ақлий қолоқлигини эътиборга олмаса, тупна-тузуклигини таъкидлаган. Ундан мутлақо соғлом болалар туғилишини ҳам айтишган. Шундай бир текширишдан сўнг Тешабой ака уни уйлантириб қўйишга ярим ҳазил, ярми чин қилиб ваъда берди. Одамбой бу ваъдага маҳкам ёнишиб олди. Яхши бажарилган топшириқдан сўнг ваъдани эслатадиган одат чиқарди. Бир гал, Тешабой ака чидамади, ваъдасини ростлигини қайтариб:

— Кимни олиб берай, айт? — деб сўради.

Одамбой буни ҳаёлига келтирмаган эди. Тўғрироғи, унга хотин бўлса бўлди эди.

Жавоб беролмай, елкаларини қисди.

— Абдулла муаллимни танийсанми? Ҳов пастда, бозорнинг йўлида туради. Эгизак қизлари бор. Шуларнинг биттасини олиб бераман. Нима дединг?

Одамбой қувониб кетди. Ота ўзинг топ, демади. Ўзи топиб берди. Отанинг қизлари ҳақидаги гаплари ҳали-ҳали қўлоғи остида.

— Фотимаси жуда аламбало. Кичкинаси ҳам яхши. Келинган. Фақат шўх. Бизга каттаси маъқул. Шу каттаси, Фотимасини кўз остимизга босиб қўямиз. Сен хабардор бўлиб тур. Мундоқ бўш пайтларинг, ҳафтада бир, узоқдан бўлса ҳам уйлариини айлан. Ўзи билан гаплашма. Ҳуркитиб юборасан. Айниқса, кечқурунлари айлан. Тагин битта-ярим-та йигит билан юриб қўймасин.

Одамбой отаси айтгандек, мана, ярим йилдан ошди, Абдулла муаллимнинг уйини ҳафтада бир кузатиб қўяди. Қиздан кўнгли тинч. Аввало қасққа борса, синглиси билан бирга боради. Сал кейин тутилган бўлса ҳам Зухра сингил-да. Лекин аслида иккаловини фарқ қилиш қийин. Яхшилаб тикилганда, Фотиманинг бироз тўлароқлиги сезилади. Фарқи шу. Юриш туришида фарқ жуда катта. Фотима оғир, босиқ, камган. Зухраси жиблажибон. Отанинг айтгани тўғри, ўғил боланинг ўзи.

— Тўйини қачон қилиб берасиз, ота? — деб сўради бир гал Одамбой.

Тешабой ака бундай саволни кутган эди шекилли, ё аввалдан уйлаб қўйганми, дарров жавоб берди:

— Тўй қочиб кетмайди. Хоҳласанг, эртагаёқ қилиб бераман. Лекин қиз болани ўқитмаслик керак. Бунинг устига етим. Етимни ардоқласанг, етти иқлим сеники. Азиз-авлийлар шундай дейишади. Мактабни битирсин. Кейин ўртоқлари қатори Тошкентга бориб, институтда ўқисин. Беш йил

кўз очиб юмгунча, беш кундек ўтиб кетади. Сен сабр-тоқатли йигитсан. Озгина кутсанг, ҳеч нима қилмайди. Тўйни ўшанда қиламиз. Маъқулми?

* * *

...Одамбойнинг қорни тўйди. Энди турса бўлади. Ялпайиб ўтираверса, Салтанат опа гапга тутиб, бир жойдан илинтириши мумкин.

— Опа, эди мен борай. Тушга меҳмонлар бор экан.

— Биламан. Тўхта.

Салтанат опа ичкари уйга кириб кетди. Кўп ўтмай, буш қоғоз халта билан докага ўроғлиқ бир нарса олиб чиқди.

— Тик турма. Ўтир, — буюрди у ва ўзи ҳам ўтириб, тугунни еяди. — Кўряпсанми? Менинг тақинчоқларим. Онамдан қолган.

Одамбой тугундаги нарсаларнинг кўпини кўрмаган эди.

— Иккита билак узук, мана, — гапида давом этди Салтанат опа. — Ўн шода марварид, тўрт жуфт зирак, битта тиллақош. Баъзиларини менда ҳеч кўрмагансан. Тақмаганман.

Одамбой бошини лиқиллатди.

— Шуларни ойингга элтиб бер. Ёстигининг тагига берки-тиб қўйсин. Юрагим безовта. Мабодо текшир-текшир-да, уйга кириб қолишса, қизим бебисот қолмасин. Табаррук нарсалар. Мен кўрдим, Шаҳнозам ҳам кўрсин.

Салтанат опа бирдан намланган кўзларини пешонабоғининг учи билан артди.

— Нима деяписиз, опа?! — жаҳли чиқиб гапирди Одамбой. — Отани текширадиган одам топилмайди. Тинч бўлаверинг.

— Тинчликка тинчман. Ҳар эҳтимолга қарши-да, Одамбой!

Одамбой бир нима демоқчи эди, Салтанат опа тўхтатди.

— Бўлди. Гап тамом.

Салтанат опа қоғоз халтага беш-олтита сомса, иккита нон солди, тугунни яхшилаб ўраб, Одамбойга узатди.

Одамбой галати бўлиб, раисникидан чиқди. Салтанат опанинг ташвишига тушгани уни ўйлатиб қўйган эди. Аммо уйига кириб, онасини кўриб чиққанидан кейин, оғир ўйлари тарқалиб кетди.

Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Бировнинг измидан чиқмай, ярим умрини яшаб ўтган одам нимани узоқ ўйларди-ю, қандай фикрга келарди?

Йўғонтёпадаги ўрта мактабнинг математика ўқитувчиси Абдуллажон Салимов ҳар кунгидек, гира-ширада ўридан турди. Ёзининг ўртаси бўлса ҳам тунлари салқин эди. У юнқа беқасам тўнини елкасига ташлаб ҳовлига тушди ва ҳайрон қолди. Иккала қизи алақачон туришган, биттаси ҳовли су-пурар, иккинчисининг овози молхонадан келарди.

— Мунча эрта турмасаларинг? — хурсанд бўлса ҳам урушгандек бўлиб сўради Абдуллажон.

Фотима супургини ерга ташлаб, қаддини ростлади. Лип-па урган кўйлагини тушуриб, отасига ўтирилди.

— Ассаломалайкум, ада. Яхши ётиб турдингизми?

Абдуллажон бошини қимирлатди.

— Бугун ишимиз кўп жудаям, — деди Фотима. — Биласиз-ку, ўнда раис қабул қилади, кейин мактабда йнгилиш.

Абдуллажон қизи айтган йнгилишлардан хабардор эди. Мактабда бугун унинг ҳам иши кўп. Саккизинчи, тўққизинчи синфларга ўтганлар билан учрашади. Янги ўқув программаси билан таништиради. Бу йил ўзгариш кўп. Мактабда математика, химияга алоҳида эътибор бериладиган бўляпти. Тўнғача улар билан банд бўлади. Шундай бўлса ҳам бугун у қизларини ўзича кутмоқчи эди. Бугун уларга стуклик гувоҳномаси топширилади. Фотима кумуш медал билан тугатди мактабни. Олтинга етишарди, келиб-келиб, математикадан тўрт бўлиб қолди. Логарифмада бироз адашиб кетди. Лекин барибир, Абдуллажон хурсанд эди. Фотима ниҳоятда қўнгли қиз чиқди. Ким билади, балки катта олима бўлиб кетар? Педагогика институтига кирмоқчи. Физикага. Логарифмадан қилган хатоси тасодиф. Ўзига ишониб юборганидан юз берган.

Зухра опасидан зеҳинли бўлса ҳам, ўқишга тоқати йўқроқ. Абдуллажон унинг Фотима сингари дарс тайёрлаганини сира кўрмади. Аммо хотираси кучли. Қандайдир одатлари, қилиқлари, овози билан у Сабурани эслатади. Мана, ҳозир ҳам молхонада у сигирни уришяптими, ё ўзича эркалаяптими, худди онасидек гапирар, овози ҳам онасиникига ўхшаб кетарди:

— Қорнийиз очдими? Очмай кетсин қорнийиз. Кеча кеч-қурун кунжарани икки баравар кўпайтириб берганман. Пок-покиза туширибсиз-ку?! Яна нима дейсиз? Мана шу бўлади ҳозир. Жим турунг, соғволай.

Абдуллажон жилмайди. «Сабуранинг ўзи», яна хаёлидан ўтказди у.

Нима қилиб берса экан қизларига? Совға тайёр. Иккови-

га бир кийимликдан хонатлас, оқ туфли, чиройли аёллар тутадиган оқ сумка олиб қўйган. Шуларни беради. Кечқурунга ўзи ош қилсинмикан? Раҳматли хотини ҳаётлигида ҳам ошни ўзи қиларди. Ҳафтанинг бир куни, якшанбада учоқбоши уники эди. Нонуштадан кейин Абдуллажон эринмасдан, секин учоқбошига ўтиб овқатга уннарди. Ўгли, Ҳамидуллани ёнига кўп тортди, фойдаси бўлмади. Ҳамидулла кўчагўй чиқди. Кўча деса, ўйин деса ўзини томдан ташлайди. Шу одати катта бўлганида ҳам йўқолмади. Хотини ҳаётлигида болалари, айниқса ўғлининг тарбиясига Абдуллажон қарамади. Хотинига ташлаб қўйди. Хотини эса касалга чалиниб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди-да, ўғлини қўлдан чиқариб юборди.

Абдуллажон беихтиёр Ҳамидуллани чақирди.

Унинг ўрнига Фотима жавоб берди.

— Нима ишингиз бор эди, ада? Менга айтақолинг. Тунаганлари йўқ уйда.

Абдуллажоннинг эисаси қотди. Йигирма учга борган кап-катта йигит, албатта, истаган ишнинг қилиши мумкин. Истаган жойга бориши, истаган жойида ётиб қолиши мумкин. Лекин одоб, ҳурмат деган гап бор. Наҳотки, уйга кечаси келмаслигини айтиб кетолмаса?

Абдуллажон ҳарбий хизмат анча ўзига келтириб қўяди, деб ўйлаган эди. Йўқ, икки йил хизмат қилиб келди, аммо ўзгаргани йўқ. Ўқиниши истамади. Раиснинг қанотида номигагина ишлайди. Ойлиги қанча, нима қилади уни — Абдуллажон билмайди. Лекин ёнида доим пул юриши маълум унга. Билади-ю, зарур бўлганда ҳам сўрамайди, Ҳамидулланинг ўзи бермайди. Агар Сабура ҳаёт бўлганида, Абдуллажон у билан қандай муносабатда бўлишни, уй нима, ота нима, кўрсатиб қўярди. Аммо ўн йилдан бери етим ўсиб келаётган болаларининг биронтасига у қаттиқ гапиргиси келмасди. Ҳамидулла буни ўзича тушунди, мутлақо қўлдан чиқиб кетди.

Абдуллажон ҳар доим у билан жиддий бир гаплашиб олиш кераклигини ўйлайди, лекин уни кўриши билан фикридан қайтади, мутлақо бошқа гаплардан гапирди. Ичида унга ачинади.

Хуллас, ёзининг ўртасида Абдуллажон Салимов эгизак қизлари — Фотима ва Зухра билан ўн икки сотихлик, сердарахт, серсоя ҳовлиси бўлган хонадоннинг айвонида яхши кайфият билан нонуштага ўтиришди. Дастурхон устида сопол товоқларда сан-сарик қаймоқ, иккита гижда нон, бир лаганча қайнатилган тухум, бир лаганча янги узилган, муздек ювилган чиллаки узум турарди. Ҳамидулланинг уйда тунамаганли-

гини, умуман, у ҳақдаги ташвиш, мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда, Абдуллажон ўзини бир бахтли одамдек ҳис қилиб юборди ўша куни.

— Пешиндан кейин ким мен билан бозорга боради? — сўради битта тухумни лаганча зиҳига уриб чақаркан.

— Мен-да, ада, — деди Зухра. — Тундан кейин мактабда менинг қиладиган ишим йўқ. Нима оламиз бозордан?

— Бугун бир сизларни зиёфат қилмоқчиман. Хоҳласаларинг, уч-тўртта ўртоқларингни ҳам олиб келишларинг мумкин. Ошни девзирадан қилиб бераман.

— Ўзимиз ўтирамиз, а, Зухра? — деди Фотима. У отасини аяди. Битта меҳмон ҳам меҳмон, ўнтаси ҳам. Бунинг устига, ўртоқларидан ҳеч ким меҳмон чақираётгани йўқ.

— Ўзимиз ўтирамиз, — унга қўшилди Зухра. — Сан, Раҳималарниқидан уч-тўртта пластинка олиб кел. Ўйин тушадиганидан. Ада, қизингизни қандоқ ўйнашини кўрганмисиз? Бунақаси йўқ мактабда!

— Қўй, энсалин қотирма! — зарда қилгандек бўлди Фотима. — Раҳималарниқига ўтишим керак. Китобларим бор. Пластинка ҳам олиб келаман.

Абдуллажон меҳру ҳавас билан қизларига қаради.

— Ада! Агар раиснинг қабулига бормасам, хафа бўлмайсизми?

Зухра унинг хаёлини бўлди.

— Ихтиёр ўзингда. Совға берармиш, деб эшитдим.

— Ҳаммага берса, Фотима меникиниям олиб келади. Менинг бошқа ишим бор.

Зухранинг ҳеч қандай иши йўқ эди. Бир вақт келиб, бормаганига ўзини койийди. Борса, уни кутиб турган фожиаларнинг олди олинган бўлармиди? У буни ҳозир билмайди, ҳозир у ўз ташвиши, ўз ишлари билан овора.

Ҳозир у фермага бормоқчи эди. Кеча кечқурун ферма мудирининг ўгли Жиззахдан тўртта пойгачи от сотиб олиб келинганини айтди. У билан бирга, шу отларни кўришни ваъдалашиб қўйган. Фермага боришини у ҳатто Фотимага ҳам айтмади. Айтса, у айнитишни мумкин.

Абдуллажон дастурхонга фотиҳа қилиб, ўрнидан турди. Ичкари эшик олдига борганда тўхтади.

— Фотима, мактабдан кейин ўртоғингизниқига борсанг, кеч қолиб кетма. Оқшомгача қайтгин.

— Хўп бўлади, ада. Хавотирланманг.

Абдуллажон билан Зухра бирин-кетин кетишди. Зухра негадир мактабни тугатишгани муносабати билан тиктирилган нўхат гулли оқ крендешин қўйлагини киймай, сидирға кўк қўйлагини, оёғига брезентдан тикилган поинсасиз туфли-

ғиши кийиб кетди. Фотима «бүгүн тантанали кун, тузукроқ кийин!» демоқчи эди-ю, лекин илдамди. Зухраға у бүгүндан бошлаб ҳеч нарса ўргатмаслиги, насихат қилмаслиги керак. У сўнги уч-тўрт йил ичида ўзи ҳам сезмай, барча аёлларга хос ишларда оила бошлиғи вазифасини бўйинига олабошлаган, бунга уйдагилар ҳам кўшиқиб кетинган эди. Уй ишларида у нима деса шу бўладиган бўлиб қолди. Бирон нарса ёқмаса, Зухра бир бурнини жийриб оларди холос, гап қайтармасди. Абдуллажон эса «хўн»дан бошқа гапни айтмасди. Аслида, у фақат Фотиманинг эмас, иккала қизининг ҳам сўзини қайтармасди. Лекин, секин-секин Фотима онасининг ўринини босаётганини сезиб, у билан маслаҳатлашиб иш тутар, уйга нима ва қанча олиш унинг айтганларисиз бўлмасди.

Фотима айвонни йиғиштириб бўлиб, самоварни ўчоқ бошига олиб бориб қўйди, чўғдонини тўнкариб, чўғини сув сепиб ўчирди. Ўчган кўмирни яна бир ишлатса бўлар.

Юз-қўлини ювиб, уйга кирди-да, кийина бошлади. Зухра билан бир хил қилиб тиктирилган нўхат гулли оқ кўйлагини кийди. Иккита қилиб ўрилган узун, қора сочининг учларига оқ шоҳи лента боғлади. Айвонга чиқиб, чармдан тикилган тўқима шиннагина оёқларига илди-да, қайтиб кириб ойнага қаради. Оёғи ёқмади. Тешма гуллик калта пайшонини тониб кийди. Дадаси совға қилган узун тасмалик оқ сумкачасини елкасига осиб, ҳоқинга тушди. У бүгүн жудаям хурсанд эди. Ун йил давом этган ўқини тугатганиданми, ё бүгүн ҳамманинг олдида медал олганларни мақташларини билганиданми, шу йиғилишда битирганлар номидан ота-оналарга, мактаб ўқитувчиларига жавоб путқини сўзлаш унга топиширилганиданми, ё нотаниш, аммо тасаввур қилса бўладиган ажойиб давр, мустақил, эркин талабалик даври бошланаётганиданми, ким билади, юраги тўлқинланар, йирик қора кўзлари ёниб, чехрасидан табассум аримасди. Адаси кетиши билан у шу ҳолатга тушган, ўйлари, хаёлларига ихтиёр бериб юборган эди. Яхши ҳам тутилган, яхши ҳам у бор, отаси бор, тенгқур, шўх синглиси бор. Яхши ҳам шундай сердарахт, сергул табиат, шовқин-суронлик, қор, ёмғирлик, жазирама ёзлик, муздек булоқлик ўлка, ҳаёт бор. У келажакдан қўрқмасди. Келажакги порлюк бўлишига, бахтли бўлишига ишончи комил эди. Бүгүн у етуклик гувоҳномасини олади, шу билан янги ҳаёт бошланади.

У қувончини жиловлай олмай, лабларида табассум билан кўчага чиқди. Серёғду ёз офтоби юзига тушиб, кўзларини қамаштирди. Сумкасини пешонасига тутиб, эшикни қулфлади ва мактаб томон юрди. У аввал колхоз идорасига

бориши кераклигини биларди. Бошқа яқинроқ йўл бор эди идорага. Лекин у мактаб кўчаси орқали боришни истади. Муқолишга етганда, партадоши Рамзидинни курди. У кутиб турарди.

— Ваъдалашувдикми? — ҳайрон бўлиб сўради Фотима.

— Йўқ, шундай ўзим, — деди Рамз.

Фотима беихтиёр унинг кийимларига разм солди. У жинси шим, елкалари шокилалик янги оқ кўйлақда эди. Фотима унинг яхши кийинишини биларди. Аммо бутунги кийимларини биринчи кўриши.

— Сарпо муборак! — ҳазил қилди у «Бой ила хизматчи» томошасини эслаб.

— Қуллуқ... бой она, — ҳазилни қабул қилиб жавоб берди Рамз. — Онам совға қилди. Ярашибидими?

— Худди сенга тикилгандек!..

— Ҳа, энди майли, буни ҳам кийиб кўрайлик-чи! Балки шундан кейин баъзиларнинг муносабати ўзгарар?

— Кимни гапирясан? — ўзини билмаганга солиб сўради Фотима.

— Эгизакларнинг каттаси, мактабимиз фахрини.

— Ошириб юбординг мақтовни.

— Ростини айтдим, — Рамз унинг сумкасидан ушлади.

— Фотима, ишон, гапларимнинг ҳаммаси рост.

— Тошкентга борганда гаплашамиз, дедим-ку? — сумкасини бўшатинга ҳаракат қилди Фотима. — Ўқингга кириб олайлик.

— Вой, сенга нима? Кирдик, деб ҳисоблайвер сен. Битта суҳбат бўлади ректор билан, ё декан билан. Бўлди, пединститутнинг студентсан. Менга қийин.

— Билмадим, — жилмайди Фотима.

— Нима, ишонмайсанми менга қийин бўлишига?

— Иمتиҳонларни албатта топниришингга тўғри келади. Лекин ҳаммаси тўрт, беш бўлади. Сен албатта кирасан. Кейин, даданг кирмаганингга қўймайдилар.

— Уф! Фотима! Яна эски гапни бошладингми? — хафа бўлди Рамз.

— Кечир, — унинг тирсагидан ушлади Фотима. — Хафа қилмоқчи эмасдим. Лекин гапларим ёлгон эмас-ку?!

— Мен ўз йўлимдан бораман. Дадам бошқа олам, мен бошқа. Мен фақат ўз тоғаним билан яшайман. Наҳотки ишонмасанг?

Фотима жавоб бермади.

— Ишонасанми, йўқми? — Рамз олдинга ўтиб йўлни тўсди.

Фотима жилмайди. Бошини эгиб, сумкасидан ҳошиялик

рўмолчасини олди ва қирра бурун учида пайдо бўлган майда тер томчиларини арта бошлади.

— Кечга қоламиз, — деди у жавобдан бўйин товлаб. — Тошкентда гаплашамиз дедим-ку?

— Бўлди, майли, — йўлни бўшатди Рамз. — Лекин билиб қўй, сенсиз туролмайман.

— Рамз! — жаҳл билан унга тикилди Фотима. — Шунақа катта гапларни гапирма.

Фотима шундай деди-ю, қизариб кетди. Рамз оғзи қулогига етиб жиламайди.

— Ишонсанг бўлади. Манави сенга!

У чўнтагидан чиройли бир қутича чиқарди. У японлар ишлаган олтин пероли авторучка билан қалам эди.

— Раҳмат. Бунча чиройли экан?

— Японлар-да. Японлар бирон нарсани ёмон чиқаради-ми?

Гап бошқа ёққа бурилиб кетди. Фотима бундан хурсанд бўлди.

* * *

Колхоз идорасида кичкина залга жой қилишибди. Ясатиғлик узун стол атрофида ўтирилмас экан, тик туриб овқат ейилар экан. Ким ўтиришни истаса, залнинг четларига, девор тагига қўйилган стулларга бориб ўтириши мумкин эди.

Колхоз раиси Тешабой ака кўп гапирмади. Лекин унинг гаплари Фотимага ёқди. Қогозсиз, дилидан чиқариб, содда қилиб гапирди.

— Бугун қишлоғимизда тўй, десак бўлади. Йигирма бир киши бугун ўрта маълумотли бўлди. Қишлоғимиз, колхозимиз аҳволини яхши билган бир кекса одам сифатида «ҳамманг қолларинг қишлоқларингда, шу ўқиганларинг етади. Далага чиқларинг, фермага борларинг, богчаларда тарбиячи бўлларинг», дейишим мумкин эди. Дилимнинг бир четида шундай дегим келиб турибди. Лекин демайман. Шундай дейдиган оталарга, оналарга ҳам қўшилмайман. Биз келажакни ўйлашимиз керак. Болалар ота-оналаридан ўзиши керак. Биттангиз Зебунисодек шоира бўлиб Тошкентда қолсангиз ҳам майли. Биттангиз катта бир олим бўлиб Москвага кетсангиз ҳам майли. Хуллас, ким дилида нима истаса, шу истагига етсин. Фақат, битта илтимос. Ўзбекистонимизнинг тоғли, тирикчилик қилиш оғир бўлган жойида ота-оналарингиз, сизларга илм-тарбия берган ўқитувчиларингиз бор. Сизларни бағрини очиб кутиб оладиган, ҳар доим иш

билан, уй билан таъминлаш қўлидан келадиган колхозларингиз бор. Шуларни унутмангиз. Оқ йўл сизларга! Саломат бўлинглар!

Фотима тўлқинланиб кетди. Бейхтиёр ёнидаги дутонасининг қўлини қисди. У ҳам ҳаяжон ичида турган экан, қарсақ чалиб юборди. Қолганлар ҳам қўшилишди.

Дарҳол ош тортилди. Тешабой ака ўзи столни айланар экан, ҳар бир битирувчининг қўлига совға бериб чиқди. Фотиманинг олдига келганда сўради:

— Анави... синглинг қани?

— Мактабда, зарур иши бор экан, — деб алдади Фотима.

— Манавини унга бериб қўй. Ҳали кетаётганингда менга учрашиб кет.

Раис иккита целлофан халтачани унинг олдига қўйди.

— Хўп бўлади, — деди Фотима, халтачани олар экан.

Фотима Зухранинг келмаганидан ичида ранжиди. Раис хурсанд бўларди, ўзи ҳам анча ёзиларди.

Раиснинг нима гали бор экан унда? Нега чақирди?

Кабоб тортилгандан сўнг, одамлар бирин-кетин тарқала бошлашди. Аввало директор Асомиддин ака бошлиқ ўқитувчилар қўзғалишди. Бир соатдан сўнг мактабда ҳам тантаналар бошланиши керак эди. Болалар ҳам биттама-битта кўчага чиқа бошлашди.

Тешабой ака кетиши билан Фотима истар-истамас унинг хонасига йўл олди. Қабулхонадаги қош-кўзи қалин бўялган аёл унга бошдан-оёқ разм солиб сўради:

— Кел?

— Тешабой ака чақирган эдилар, — уялинқираб жавоб қилди Фотима.

Бўйни тўла марварид, тилла зираклари оғирлигидан қулоқларини таранг тортиб турган аёлнинг қараши унга ёқмади. Қандайдир рашк ва киноя сездди Фотима унинг қарашида.

— Тешабой ака чақирадиган одам кўп. Аввал сўраб чиқай. Ўтириб тур.

Аёл яна бир марта оёғидан бошигача қараб чиқди-да, худди ўз уйининг эшигини очгандек, раиснинг хонасига кириб кетди. Кўп ўтмай чиқди.

— Кира қол, — деди у, эисаси қотиб жойига ўтирар экан.

Фотима унга раҳмат, демоқчи эди, лекин ўзини тутиб қолди, индамай унинг ёнидан ўтиб, ичкарига кирди.

— Кел, қизим, — Тешабой ака қўлига олган телефон гўшагини жойига қўйиб, Фотиманинг қаршисига юрди. — Билсанг керак, ойинг билан бирга ишлаганмиз. Жуда

ақлли, меҳнаткаш аёл эди ойинг. — Раис ўтир, деб битта стулни стол ёнидан тортиб қўйди-да, турдаги китоб жавонини очди. Ундан битта сурат олиб, жойинга қайтиб келди. — Ўтир, ўтир. Мана, манави суратга қара. Ойинг билан қурултойда тушган эдик. Бизнинг колхозга иккита ўрин чиққан эди. Мен билан ойинг сайланган эдик. Ўн беш йил бўлди шунга.

Фотима суратни олиб, қаради. Онасини ўн беш, йигирма нотаниш одамлар орасидан дарров топди. Қандай ёш, қандай, чиройли эди онаси!

— Ойингдан ҳеч фарқ қилмайсан. Умринг ўхшамасин, қизим...

Тешабой ака чўнтагидан кичкина бир қутича олди.

— Манави соат мендан эсдалик.

— Вой, — ўзини тўтолмай гапирди Фотима. — Бояги совғалардаям соат бор экан, керак эмас!

— Бу бошқача соат. Бу соат мендан совға. Тақиб юр, қизим, ол.

Фотима йўқ дейлмади.

— Шунга чақирувдингизми, ё бошқа ишингиз ҳам бормиди?

— Бошқа ишим йўқ. Йўқ бор.

Тешабой ака унга яналоқ, семиз қўлини узатди. Фотима суратни столга қўйди, ўриндан туриб қўлини берди. Тешабой ака эҳтиётлик билан уни қучоқлади-да, пешонасидан ўпди.

— Бахтли бўл, оппоқ қизим!..

Фотима тўлқинланиб, эшик томон отилди. Эшикни очганида миннатдорчилик билдириш эсига тушди.

— Раҳмат, Тешабой ака!

Фотима кўчада шошиб-пишиб қадам босар экан, кўз олдидан анчагача унга тикилиб қолган раис кетмади.

Мактабга етай, деганда, чидамай раис берган соатни очиб кўрди. Боя ҳаммага берилган соатлардан унинг фарқи йўқ эди. Фақат улар «Чайка» заводиники бўлса, бу «Полёт» эди. Йўқ, кейин битта яна фарқига унинг кўзи тушди. Рақамлари майдароқ эди, аммо кўзни оладиган даражада ялтирарди. Кечаси ёна керак, хаёлидан ўтказди Фотима ва тезроқ кеч тушинини истаб қолди. Зухрага бермади. Нима дейди унга? Адасига нима дейди? Бор гапни айтади. Олмаса уят бўларди. Кейин ҳурматли, қап-катта одамнинг қўлини қайтариб нима қилади?

— Фотима! — чақирди кимдир.

Фотима бошини кўтарди. Мактаб томондан унинг қаршисига Рамз югуриб келарди.

— Қаёқда қолиб кетдинг? Сени қидиришяпти. Мажлис бошланди!

— Зухрани кўрмадингми? — деб сўради Рамздан.

— Ичкарида йўқ.

— Манавиларни ушлаб тур, келганида берасан. Уйга ўзи олиб кетсин.

— Тушунарли, юр тезроқ!

Рамзнинг Фотима билан охирги гаплагани шу бўлди. Етуклик гувоҳномалари бериб бўлингач, битирувчилар помидан Фотима гапирди. Рамз уни эшитди. Яхши гапирди Фотима. Ҳамма қарсак чалди. Гапини эшитди-ю, лекин ўзи билан бошқа гаплагани йўқ. Таптанали мажлис тугани билан Асомиддин ака ҳаммани спорт залига, чойга таклиф қилди. Радиоузелдан шангиллаб музика қўйиб юборишди. Рамз қўлидаги пакетлар билан зал томонга борар экан, Зухрани қидирди. Залга етганда рўнарасидаги бўш синфдан унинг бир қиз билан чиқиб келаётганини кўрди.

— Зухра! — чақирди у.

Зухра уни эшитди, аммо эътибор бермади. У тўқинланиб, дугонасига нималариндир гапирарди. Рамз улар олдига борди. Шунда у Зухранинг кўзлари қип-қизариб кетганини кўрди.

— Нима қилди? Йиғладингми? — сўради Рамз.

— Э, сўрама! — кўлини сизтади Зухра. — Фермада қиёмат қойим.

— Қанақа қиёмат қойим?

— Алиқул ака бор-ку, отбоқар, улоқчи. Танийсанми?

— Йўқ, — Рамз эслолмади у одамни.

— Ўнани раиснинг буйруғи билан қамчилашди.

— Қамчилашди? Уришди, демоқчимиса?

— Барибир эмасми? Эллик қамчи уришни буюрибди раис. Тагин, биласанми, қандай қилиб?

Зухра атрофига бир қараб олди-да, Рамзнинг қулоғига яқинлашиб, деди:

— Шимини, иштонини ечтириб!

— Қўйсанг-чи! — ишонмади Рамз.

— Ўзим кўрдим! Бечора, уялганидан хўрлиги келиб, роса йиғлади.

— Ким урди?

— Ферма мудир, Тожибой ака.

— Одаммас экан-ку! Нима қилибди отбоқар?

Зухра биланларини айтиб берди. Ҳозир у келаётганда, буқани ухлатиб, йиқитинаётган экан. Зухра шундай деди-да, раисни қаргади.

— Ер ютсин, бунақа одамни! Одаммас, ҳайвон!..

Рамз нидамади. У Зухранинг гапига қўшилгани, қўшил-

мадимин, маълум эмас эди. Унинг хаёли Фотимада эди. Фоти-
ма билан бутун кечқурун албатта учрашишни дилига тугиб
қўйган, лекин шу пайтгача маъқул вақт топиб, Фотимага
айтмаган эди. Мажлис тугаши билан ҳайъат саҳнадаги эшик-
дан чиқиб кетди. Фотимани у кўролгани йўқ. Энди залдан
топиш мумкин эди.

— Манавилар сизларники, Фотима берди. Ўзинг уйга
олиб борармишсан. Чойга кирасанми?

Зухра илдаммай Рамзининг қўлидан халтачаларни олди.
Фермадаги фюжиа унга ниҳоятда қаттиқ таъсир қилган эди.
Яна йиғлаб юборишдан қўрқиб, муштлари билан кўзларини
ишқалади-да, кўчага чиқди.

* * *

Фотима ўртоғиникида узоқ ўтирмади. Раҳиманинг онаси
чойга таклиф қилди. Кўнмади. Кўчага чиқаятганда, ортидан
чақириб тўхтати-да, ўзи узган бир бош қора узумни узатди.

— Шунн сб кет бўлмаса! — деб илтимос қилди Раҳима-
нинг онаси.

Фотима олди. Китобни қўлигага қистириб, узумни тур-
ган жойида ея бошлади ва беихтиёр соатига қаради.

— Неча бўлибди? — сўради Раҳима.

— Учдан чорак ўтибди.

— Ҳали эрта экан. Ўтирсанг бўларди?

— Йўқ, раҳмат, — кўнмади Фотима. — Уйда адам
билан Зухра ош қилишмоқчи. Вақтинг бўлса, ўзинг юр.
Ошдан кейин Зухра икковимиз кузатиб қўямиз.

— Мен ҳам уйда бўл турай. Шаҳардан акамлар келиб
қолишлари мумкин.

Фотима қистамади. Бугун чиндан ҳам ғалати кун, хаёли-
дан ўтказди у, бугун ҳаммамиз уйимизда, ота-оналаримиз
ёнида бўлганимиз яхши. Бугун учирма қўшларининг кенг
қанот ёзадиган кунн. Эртадан ҳамма истаган томонига қараб
учиб кетади. Ҳеч ким тергамайди, ҳеч ким йўл тўсмайди.
Фотима бугун ўзини баланд тоғлар, кенг далалар, эртакимо
шаҳарлар устидан учиб кетаётган қўшдек ҳис қиларди...

Раҳималарининг уйи мактабдан икки чақиримча нарида,
катта кўчага бурчак бўлиб тушган йўлининг орқасида эди. Фо-
тима уйига бориш учун икки мўюлиндан ўтиши, кейин катта
кўчага чиқиб, ўз кўчасига бурилишни лозим эди. Ўртоғи билан
хайрлашиб, биринчи мўюлинига етганда, зангори «Жигули»
унинг ёнидан ўтиб кетди. Ойналари қорайтирилганлигидан,
Фотима рулда ўтирган одамни кўрмади. Кўча бирдан чангиб

кетганидан, беихтиёр машина томонга қараб қўйди, холос. Ан-жи куннинг қизиган пайти бўлганиданми, ё нш вақти тугама-ганиданми, кўчада ҳеч ким йўқ эди. Бир очик дарвоза олдида она-бола қўй сувсиз ариқ ичида қуриган ўт чимдиб юрарди. Фотиманинг юраги орқасига тортгандек бўлди. Лекин ўзини босди. Кун ёруғ, қишлоқда кун одам бир-бирини танийди. Нега хавотирга тушди? У ўзида хафа бўлиб кетди. Бундай қўрқоқ эмас эди-ку? Тагин, қишлоқда юрибди-я. У дилироқ қадам ташлади. Чарм шинаги чин-чин қилиб, олдингидан қаттиқроқ овоз чиқара бошлади. Шунда йўл четидаги бояги зангори «Жи-гули» кўриди. Машинани кўриб, Фотима анча тинчиди, вужу-дини қоплаган безовталик тарқала бошлади. Кўчада у ёлғиз эмас экан-ку. Нимадан қўрқиб кетди? Бир нарса бўлса, шу машинадагиларни чақиради.

У тор йўлакдан машина рўпарасига етганда, беихтиёр بازار ташлади, лекин ҳеч нарса кўрмади. Шу пайт у кўтма-ган ҳодиса юз берди. Машина эшиклари очилди. Орқадан оёқ товунлари эшитилди. Фотиманинг юраги шув элиб кет-ди. Тўхтаб, орқасига ўтирилди. Юзига ниқоб таққан икки киши қўлларини ёзиб, ўраб олишди. Биттаси унинг бошига рўмолни, бир нарса ташлади, иккинчиси эса белидан даст кўтариб, елкасига олди. Машинага солишганини Фотима темирга биқини билан қаттиқ урилганида сизди. Бақирмоқчи эди, овози чиқмади. Бошига ташланган рўмолни оғзи-бўрнни аралаш бўйнидан боғлаб, маҳкам ушлаб олишган эди. Эшик-лар қарсизлаб ёпилиб, машина бир чийиллаб сиктанди-да, учиб кетди.

— Бўлди, рўмолни олиб кўзини боғла, — деган йўгон овоз эшитилди.

— Яхши қиз, жим ўтирасиз, — деди бир овоз. — Тову-нингиз чиқар экан, маъави биқинингиздан дарча очилади. — Нимадир Фотиманинг чап биқинига ботди. Пичоқ бўлса керак. Бу фалокатдан у ҳали ўзига келмаган, боягина бутун вужудини қоплаган қўрқув ё йўқолган, ё сезилмасди.

Фотима йиғлаб, ялина бошлади.

— Жон акалар, қўйиб юборинглар! Мен Абдулла муаллим-нинг қизи бўламан. Қўйиб юборинглар. Жон акалар, етимча-ман. Ойимиз болалигимизда ўлиб кетган. Хор қилманглар, жон акалар!..

Фотима кўр одамдек тимирекиланиб, ёнидаги кишига ёпишди.

— Ўтинаман! Қўйворинглар!

Жимлик чўкди.

Фотима бироз таскин топгандек бўлди. Пазарида, уни ўғирлаб кетаётганлар ё чиндан ҳам ҳазиллашмишди, ё унга

рахмлари келди. «Ойимнинг ўлганлари таъсир қилди шекилли, ўйлаб қолишди» — ҳаёлидан ўтказди у. — Ҳозир машинани тўхтатишади-да, қўйиб юборишади».

Машина чиндан ҳам секинлади, Фотиманинг юраги гурсиллаб уриб кетди. Аммо у кутгандек, тўхтатишмади, балки кескин бурилишдан сўнг аввалгидан ҳам тезроқ ҳайдай бошлади.

— Подшонинг қизи бўлсанг ҳам бугун биз билан бўласан. Қимор нималигини биласанми?

Бу мудҳиш воқеага Фотима ҳамон ишонмас эди. Ҳар эҳтимолга қарши, ўриндиқни ушлаб кўрди. «Кўп қувонган эдим бугун, — ҳаёлидан ўтказди Фотима. — Мана, оқибати. Кўз тегди қувончимга. Наҳотки?!»

Машина секинлади. Фотима кўйга ўхшаб чалинган сигнални эшитди. Танишдек туюлди. Қаерда эшитган эди? Ҳозир ҳечам аҳамияти бўлмаса ҳам, Фотима шуни ўйлай бошлади. Ниҳоят, эсига тушди. Шундай сигнали бор «Жигули»ни ферма мудирини Тожибой аканинг ўғли ҳайдаб юрарди. Мактабни ўтган йили битирган, Фотима уни қишлоқ хўжалик институтига кирди, деб эшитувди. Лекин, кўпинча қишлоқда кўрарди. Мўйлов қўйган, сергап, олифга йигит. Машинаси ҳам шунақа, зангори рангда эди. Балки ўша машинадир? Балки бу безориларнинг ичида Анвар ҳам бордир? Овозларидан бу иккалови ҳам унга ўхшамайди. Унинг овози ингичка. Фотима эшитса, дарров танийди. Анвар бўлса-ку, Фотима ялинади, оёғига йиқилади. Қанча пул сўрашса, рози бўлади. Лекин Анвар пулга зор одамлардан эмас-ку?. Катта-катта одамлар ҳам унга биринчи бўлиб салом беришади. Ишқилиб, Анвар бўлсин-да. Анвар юрадиган қиз — ўртоғи.

Фотима шу умидда сўради:

— Анвар қаердалар?

— Қанақа Анвар? — дағаллик билан сўради олдинда утирган йигит.

— Тоживой аканинг ўғли-да, машинанинг эгаси.

— Бу машина меники, оппоқ қиз. Анварнинг қаердалигини қўйворганимиздан кейин ўзингиз суриштирасиз. Анварбойга ошиқмилар, дейман.

Фотима хато қилганини пайқайди. Гапирмаслиги керак эди. Энди Анвар бўлса ҳам унга айтишмайди.

— Ана, оппоқ қиз, келдик, — деди ўнидаги одам. — Келидганимиздай, овоз чиқармайсиз. Мен сизни етаклаб оламан. Қани, тушинг!

У Фотиманинг қўлидан тортди. Фотима қоқилиб-қоқилиб пастга тушди. Тушмайман, деб туриб олиши, қичқирishi мумкин эди. Аммо фойдасиз-да.

— Катта уйга олиб кир, — буюрди йўгон овозли. — Ошга ҳаракат қилишмабди шекилли? Ҳамид ҳали ҳам ўзига келмаганга ўхшайди. Бор, қара.

Уни зинадан олиб чиқиб, қўйиб юборишди.

— Қўзиззи узиз сечақолинг, опоқ қиз.

Фотима шошиб, кўзларидаги боғични олиб ташлади.

Аввал ҳеч нарса кўрмади, кейин деразаларга қалин қорамтир нарда тортилганини, нарда четларидан оқ чизикдек бўлиб қуёш нурлари тушиб турганини кўрди. Эшик олдида турган одамнинг қоп-қора сояси кўзга ташланди.

— Шўтта тек ўтир, — буюрди у.

Эшик очилганда, Фотима унинг Рамаздан сал каттароқ йигит эканини кўрди. Башарасини илғаб ололмади. Тез чиқиб кетди. Фотима хонани кўздан кечира бошлади. Бир неча қадам юрди. Аммо, девор кўринмади. Демак, хона катта. Яна бир неча қадам бостанди, пимагадир қоқилди. Эгилиб, ушлади. Қалин, икки қават қилиб солинган кўрпача. Секин шу кўрпача устига чўккилади. Дераза, эшик тирқишларидан тушиб турган ёруғга кўп ўтмай кўнқиди. Хона ёришгандек бўлди. Тўрт тоқчалик, катта уй экан. Тоқчаларда пиша идишлар, коса, пиёлалар тахлаб ташланган, улар ўртасидаги девор қоziқларида узун-узун сочиқлар осиглиқ турарди.

— Мунча ухлмасанг, пишиб кетибсан-ку? — йўгон овозли одамнинг дўқи эшитилди.

— Кеча сал ошиб кетибди. Бошим ёриламан деяпти.

— Кеча ютқазганингни биласанми? — ўшқирди йўгон овозли. — Бор, уйингга жўна. Эплаган одам ўйнайди.

— Ютқазган бўлсам тўлайман. Шунга шунча ваҳимами?

Овоз танишдек кўринди. Ким бўлди экан? Фотима ҳамма таниш йигитларни бир-бир эслаб чиқди. Ҳеч кимга ўхшатмади. Бирдан «вой!» деб юборди. Наҳотки акаси, Ҳамидулла бўлса? Боя машинада кимнидир Ҳамид деб айтишувди...

— Ҳамидулла ака! — қичқирди у овозининг бориचा.

Ҳеч ким жавоб бермади. Фотима юраги ҳаприқиб, дераза олдида борди. Зарб билан пардани тортди, у йиртилиб, хона кўзни қамаштирадиган ҳолда ёришиб кетди. Фотима кучини борича дераза ойналарини мушт билан урабошлади. Битта деразанинг кўзи синиб кетди. Аммо дераза икки қаватли, устига-устак ўртасига темир тўр тортилган экан. Очган билан, чиқиб кетишнинг иложи йўқ эди.

— Ҳамидулла ака! Ҳамидулла ака! Мен Фотимаман! Келинг! Мени ўғирлаб келишди! Қутқаринг, Ҳамид ака!

— Даяс! Ўлгинг келдими?

Йўгон овозли йигит хонага кирди.

— Сенга нима дедик? Тек ўтир. Йўқса, шу хонадан омон чиқмайсан!

У Фотиманинг юзига бир шапалоқ туширди. Фотима гандираклаб йиқилди.

Йигит деразани ёпиб, яна пардани илиб қўйди.

— Ҳамидулла ака акам бўлади. Уялмайсизларми?

— Аканг бўлса баттар бўл! Қимор ака-уканиям, ота-онаниям тан олмайди. Боя сенга қозоқнинг туққиз пулидек қилиб тушинтирдим. Додла, қичқир, фойдасиз! Омон қолишни ўйла-да, тек ўтир...

— Жон ака! Тегманг. Етимчаман. Раҳм қилинг! Қўйиб юборинг. Ўлгунимча хизматингизни қиламан.

— Раҳмим шуки, кечқурун уйингга борасан. Бир ҳафта, бир ойга олиб қолсак, нима қилардинг?

Йигит уни ўзига тортди.

— Йўқ! Ҳамид ака! Адажон!

Жон ҳолатда қичқириб юборди Фотима. Шу тоб қулоғига мушт тушди. У шуни билади. Кўзлари ёниб, боши ёрилгандек бўлди. Кейин нима бўлди, билмайди.

Қулоғи остида бир йўгон овозли йигитнинг хириллаши, бир шеригининг кулгиси эшитилди. Чамаси бир соатлардан сўнг, у ҳеч нарсани сезмайдиган, англамайдиган бўлиб қолди. Бир маҳал у машина овозини эшитди. Шунда кўзини очди. Кун ботган, қоронғи туша бошлаган эди. Аммо осмон бўм-бўш, юлдузлар ҳам кўринмасди. Машинанинг овози йўқолди. Қаерда у? Пардаларни очишдими? Ётибдими у, ўтирибдими? У атрофига қаради. Шунда билди. У жўхоризор ичида ётарди. Шошиб бошини кўтарди. Бу ҳаракатидан бўйинларигача оғриб кетди. Қаерда экан бу жўхоризор? Уни нега ўлдиришмади, бу ерга олиб келиб тапшлашди? Ўлгани маъқул эди бу ҳолидан. Қаер бу? Қишлоғидами, ё бошқа жойдами?

Фотима бир амаллаб ўрнидан турди. Икки қадам нарида йўл кўринди. Гандираклаб унга чиқди. Шундагина ўзига разм солди. Қўйлаги гижимланиб йиртилган эди. Атрофига қаради ва турган жойини танигандек бўлди. Ўз қишлоғининг орқасида эди бу жўхоризор. Тўғрига юрилса, узумзор келарди. Унинг олдидаги ариқдан ўтилса қишлоқ. Катта кўчага чиқмасдан, шу узумзор ёқалаб ҳовлисига ўтиб олиш мумкин. Адаси, Зухра уйда бўлишса керак ҳозир? Хавотир бўлиб, уни кутишардир? Нима дейди уларга? Қайси юз билан уларга қарайди? Одамлар, айниқса аёллар, қизлар ўзларини ёқишибди, осишибди, деган хабарларни эшитганда, у тушунмас эди. Қандай қилиб одам, тирик юрган одам, бола-

чақаси, қариндош-уруғларини ўйламай ўз жонига қасд қиладими? Қўли қандай боради ўзини ёқинга, осинга? У ўртоқларини билан тоғтинларди. Шундай даҳшатли йўл танлаган одамларини қораларди. Уларни ожиз, шахсиятсиз, деб ҳисобларди. Бошига тушганини кўз кўрар, деб бекорга айтмас эканлар. У энди қандай бош кўтариб юради, қандай яшайди? Турмуш қуриш, бола-чақалик бўлиш ҳақида энди гап бўлиши мумкин эмас. Уни ким олади энди? Оладиган топишганда ҳам унинг шафқатини қабул қилиб, қони-қовоғига қараб юролмайдими. Қанисиз, тоғти орзулари? Сизни ўйлаган, ярим кун бурун ўзини бахтли ҳисоблаган қизни кўзи ёмон экан. Ўз кўзи ўзига тегди. Энди сиз йўқсиз, осмонда, фалакда чарақлаган юлдузлардек чарақлаб юракни ёритиб, тўлқинлантириб турган эдингиз. Энди сўндингиз, орзулар. Энди сиз йўқсиз. Сизни ўйлаган қиз ҳам энди йўқ. Хасадигинна ҳаммадан қочиб, ҳаммадан уялиб уйи томон кетяпти. Яхши кўрган одамлари — отасини ҳам, Зухрани ҳам кўргиси йўқ. Ким эди, ким бўлди энди? Нима ёмонлик қилувди у одамларга? Нима гуноҳлари учун уни бундай хўрлайди? Кимлар уни хўрлаганлар? Наҳотки ҳайвонсифат бу махлуқларни ер кўтариб юрса? Ер! Сен яхшини ҳам, ёмонни ҳам бағринга олсан. Нега? Нега ёмонни ютиб, яхшини кафтингда олиб юрмайсан? Нега ҳаммага барабар саҳийлик қилсан? Йўқ, яхшига саҳийлигинг кам. Барабар бўлганида, уни зўрлашаётганида ҳаммани, Фотимани ҳам ютиб юборардинг. Ютмадинг, шўрлик қизни азобга қўйдинг. Унинг боши эгилди. Бошиқа кўтарилмайдими. Бугун унинг сўнги куни бу ҳаётда. У ҳали кун яшамоқчи эди. Ҳаммага, она ер, сенга ҳам яхшилик қилмоқчи эди. Умри қисқа экан. У бу ҳаётдан шундай орта кўз юмишни ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. У ўзини ўлдирмоқчи эмасди. Уни ўлдирдилар. Кўпчилик бўлиб юз, кўзига чанг солдилар. Ифлос қўллари, бадҳид оғизлари опаси эркалаб ўлтурмаган, аллалаб силамаган баданини ҳаром қилди, кўкраклари, лабларига сулақларини оқизиб, сўйлоқ тишларини ботирдилар. Худо! Чақир уни ўз ҳузуринга! Бошидан силаб, меҳрига тўймаган опасининг олдига жўнат. Она-бола топишсинлар, дардлашсинлар, бир-бирларини овутиб, мангу сенинг паноҳингда бўлишсин. Ер юзида уларни ҳимоя қиладиган топилмади. Ўн гулидан бир гули очилмай, ҳазон бўлган Фотима қизингнни ортиқ хўрлангани қўйма, паноҳинга ол, Худо!

Фотима таниш экинзорлар, полизлар ва боғлар орасидан ўтиб, ўз ҳовлисига яқинлашди. Қайқандир бир катта ола ит вовуллаб келди, таниб тўхтади-да, гингиб орқага қайтди.

Айвонда, ўчоқбошида чироқ ёниқ эди, лекин ҳеч ким кў-

ринмади. Фотима келган томонда биронта пахса ёки гишт девор йўқ эди. Колхоз еридан ҳовлиларини катта ариқ ажратиб турганидан, кейин ҳеч қандай йўл ўтмаганлигидан қўшиқчилар, бир-бирларидан ерларини кимдир симга тортилган янтоқ, кимдир тол новдалари билан ажратиб олишган эди. Абдуллажон билан ён қўшиқчилари ўз чегараларига яхши ният билан зич қилиб терак экишган эди. Ҳозир уларнинг бўйи томдан ошган, тапаси арава шотисидек бўлиб қолган эди.

Фотима бекиниб-суқиниб шу тераклар орасидан ўтди.

— Зухра! — чақирди у овозини кўтармай.

Моляхонадан ситирларнинг бўғилиб мўърагани эшитилди.

Ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Ҳойнаҳой, уни қидириб кетишган. Фотима ўчоқ бошига кирди. Дамланган ош ҳиди димоғига урилди.

Ўйда ҳеч ким йўқлигидан у ҳозир севинди. Шошиб сув крани тагига борди. Яхшилаб ювинди. Юз, қўлларини бироз шарқираб тушайтган сувга тутиб турди, кейин уйга кўтарилди. Ечинди. Устида ҳеч нарса қолдирмади. Йиртиқ, қон қотган кийимларини бир қилиб ўради-да, эшик тагига қўйди. Кейин жавондан хонатлас кўйлагини олиб, биринчи марта кийайтган ички оқ сурп кўйлак устидан кийди. Сочини шоша-пиша тарадида, ёзув столи ёнига бориб ўтирди. Бир зум хаёлга чўмди. Дафтардан бир варақ йиртиб олиб, олди-га қўйди. Яна хаёлга чўмди. Ўзи сезмаган ҳолда кўзларига ёш келди. Ўтириб йиғламоқчи бўлди, аммо ўзини ушлади.

«Зухра! — деб ёзди у. — Мендан бир зумгина кичкина синглим, дилкаш ўртоғим, ақллим, меҳрибоним!

Мени кечир. Хайрлашмай кетяпман. Адамлар ҳам мени кечирсинлар, айт.

Раҳималариникидан қайтаётганимда, қиморбозлар мени ўғирлаб кетишди. Запгори «Жигули» (номерини кўролмадим) қайёққадир, қишлоғимизнинг четидаги бир ҳовлига олиб бориб, катта, қоронғу хонада зўрлашди. Улар уч киши эди. Ҳеч қайсисини танимайман. Биттасининг, бошлиқлари бўлса керак, лақаби «Қийишқ». Кулганида лаблари бир томонга тортилиб кетади.

Иккинчиси — йўғон овозли, гавдали одам. Рулда ўтирган шу. Бошимга рўмол ташлаб бўғганининг биронта белгисини айтолмайман.

Зухра, уларга кучим етмади. Яна тўртинчиси ҳам бор. Унинг овози қулоғимда қолди. Ҳовлидан эшитилди унинг овози. Бу овоз акамизнинг овози эди. Агар адашган бўлсам, кечир. Ҳудодан ҳам кечиринини сўрайман. Акам ҳам кечирсин.

Энди менга бу дунёда ҳаёт йўқ. Яшолмайман. Мени хўрлаганлардан ўч ол, демайман. Йўқ. Узингга эҳтиёт бўл. Ёлғиз юрма. Адамларни ёлғиз қўйма. Турмуш қўрсанг, шу уйда, адамиз ёнида қўр.

Агар нариги дунёда ҳаёт бўлса, ойимларни топаман. Икковимиз сенга бахт, узоқ умр тилаймиз. Узоқ-узоқ йиллардан кейин учрашганимизча хайр.

Молхонага адам билан бирга кир. Яхшиси, кирма. Адамлар кирсинлар. Тезроқ кирсинлар. Қоронғидан қўрқаман.

Сени севган, умри қисқа, бахтсиз онанг — Фотима».

Фотима хатни икки бўклаб устига «Зухрага» деб ёзди. Кейин айвонга чиқиб, хонтахта устига қўйди. Устига пиёла бостирди. Шу пайт кўча томондан қандайдир овозлар эшитилди, лекин адасининг ҳам, Зухранинг ҳам овози улар ичида йўқ эди. «Шошилиш керак, — қарор қилди у ва бирдан ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. — Ойижон! Нега тугдингиз мени?!»

V

Майор Алиев эрталаб ишга кетаётиб, Шаҳодат онаникига кирди. Хотинининг айтганлари уни қизиқтириб қўйган, йўқолган жувоннинг ишига алоқадор янгилик пайдо бўлган эди.

Шаҳодат она уни кўриб, кўзларига ёш олди. Алиев ўзича юнати. Кейин Шаҳодат онанинг ўзидан соат ҳақидаги ҳикояни эшитди.

— Бошим говлаб кетди, болам, — деди Шаҳодат она. — Қасқданам шу соатни топдим у Акоп соатсозга олиб бордим? Жойида тураверганида, бу танивишлар йўқ эди.

— Илгари тақиб юрганини кўрганмидингиз? — деб сўради Алиев.

— Йўқ, — бошини чайқади Шаҳодат она. — Унинг бошқа соати бор эди. Кичкина, думалоқ. Аёллар тақадиган соат. Буни кўрмаганман. Қачон олиб келганини ҳам билмайман.

— Кўёвингиз-чи? У киши ҳам беҳабарми? — сўради соатни яна бир бор қўзатаркан Алиев.

— Билмадим... У Шоҳидага жаноза очганимиздан кейин деярли келмай кетди. Хафамасман ундан. Ўзим айтдим унга уйланинг, деб. Мабодо келиб қолса, албатта сўрайман.

— Ҳа, бир суриштиринг, — маслаҳат берди Алиев.

— Кеча колхоздан келишган эди...

— Қайси колхоздан?

— Шу куёвимнинг колхозидан. «Шифкор»дан. Раиси Тешабой ака жуда яхши одам. Ҳайит яқинлашганига бир машина нарса юборибди. Ўшалардан Пулатжонни сўрасам, Таллиндами, шунақа дейишди. Яна зотли мол олиб келгани кетибди.

— Балки у ҳам билмас, — тахмин қилди Алиев. — Агар билганида суриштирарди, сизга айтарди. Нима дедингиз, опа?

— Тўғри айтасиз, — маъқуллади Шаҳодат опа. — Шундоқ қимматбаҳо нарса эсидан чиқармиди? Манга, Қодиржон болам, бир нарса аён. Соатни куёвим совға қилган бўлса керак.

— Ҳозир бир нарса дейиш қийин, — эҳтиётлик билан эътироз билдирди Алиев.

— Юрагим ёниб кетяпти, — яна кўзига ёш олди Шаҳодат опа. — Бедарак кетгани ўзи азоб эди, бадном бўлиб кетмадимикан, деб қўрқаман.

— Ўзингизни босинг, опа, — юпатди уни Алиев. — Ким билади, балки тирикдир? Келиб қолиб, бу соатнинг тарихини ўзи айтиб берар?

— Тилингизга асал, болам!

— Соатни менга беринг. Аввал яхшилаб текширтирай. Кейин шуғулланамиз. Қизингизнинг иши ёпилгани йўқ. Қидириш давом этяпти. Соат янгилик бўлди.

Шаҳодат опа соатни рўмолчага ўраб, Алиевга берди.

— Ишқилиб, мени тинчитинг, болам, қизишиб гапиряман. Тирик бўлса, ҳамма гуноҳидан кечаман. Бегуноҳ бўлса, оёғига йиқиламан.

Алиев нима дейишини билмай, кўчага чиқди. Ғалати, ҳеч тушуниб бўлмайдиган аҳволга тушиб қолган эди Шаҳодат опа. Қизи на осмондан топилади, на ернинг тагидан. Қайсқа кетган, нима бўлган, ҳеч қандай маълумот ҳеч қасрда йўқ. Уйига кириб кетиб йўқолган кунни келубда кино бўлган, кино кетаётган пайти уни гўё кўришган. Шундан кейин, у қайсқа кетди, ким билан кетди, ҳеч ким билмайдди. Қидиришлардан ҳалигача бирон нарса аниқлангани йўқ. Алиев шундай воқеаларни эшитган эди. Австралида, Америка Қўшма Штатларида чиройли-чиройли қизларни, хотинларни ўғирлаб, бир ой, ярим ойдан сўнг, меъдаларига теккандан кейин, раҳм қилинса қўйиб юборишар экан. Жинларига теккан бўлса, бешафқат одамлар бўлса, ўлдириб, ўлигини у ёқ-бу ёққа тапилаб юборишар экан. Уч-тўртта шундай воқеани у ўқиган эди. Бизда ҳам шундай, шунга яқин воқеа-

лар бўлган. Лекин Алиев бунақа ишга ўзи ҳеч дуч келмаган эди. Охириги шундай воқеа Қозонда бўлган. Қандай текшириб изини топишганини билиш учун одам юборсаммикан? Ким билади, балки ўхшаш усул қўллаган бўлишлари мумкин. Бунинг устига, бу соат чиқиб қолди. Шубҳасиз, соатда гап бор. Бир жойга у етаклаб бориши керак.

Қодиржон Алиев вазирликка келиб ўз хонасига кирганда, беихтиёр жигарранг «Жигули»ни эслади ва дераза олдида борди. Таниш машина яна пайдо бўлган эди. Демак, уни кузатишгаётгани аниқ. Бир шўхлиги тутиб, ҳозироқ пастга тушиб, унинг ичида ўтирганлар билан чананичасига гаплашгиси келди. Аммо бундай қилиш енгилтаклик бўларди. Улар шунини ҳам эътиборга олган, унинг асабига тегиб, қолнидан чиқармоқчи, тўпалон солиб, жавобгарликка тортиндек туҳматга ҳам боришмоқчи бўлишса-чи? Қутиниш, кузатиш керак, бошқа илож йўқ. Лекин улар ким, машина кимники, билиб қўйиш зарур.

Алиевнинг янги тузилган бўлими, қабулхона котибини эътиборга олмаганда беш кишидан иборат эди. Капитан Алижон Раҳмонов барваста, оғир табиатли, яқинда ўттиз бешга киргайига чойхонада ош қилиб берган, бир кунини беш маҳал бўлса ҳам ондан тап тортмайдиган Алиевнинг кўп йиллик ўртоғи. Ўктам Исмоилов катта лейтенант, кўзлари доим қулиб турадиган, қачон ҳазил, қачон чин гапиргаётганини билиб бўлмайдиган, бўш қолганда шеър мутолаа қиладиган шўх йигит — шу уччалоғи, албатта, Алиев билан, бўлимнинг асосини ташкил этишарди. Улар илгари ҳам бошқаларга қараганда кўпроқ бангилар, кўкнорифурунлар билан шугулланишган эди. Янги олинган ёш йигитлар, лейтенантлар Лутфулла Ҳодиев, Расул Маҳкамов, Алиев ҳақида кўп-эшитилгани учун, ўзлари унинг олдида илтимос билан шаҳар милициясидан келган ҳали тажрибасиз одамлар эди.

Алиев уларнинг ҳаммаси билан биринчи иш бошланган кунданоқ ўзини тенг тутди, шу билан, қадрдонлари Раҳмонов, Исмоиловлардан ташқари ёшларнинг ҳам ҳурматини қозонди.

Бир даста газета кўтариб котиба қиз — Матлуба кирди.

— Салом, Қодир ака!

Алиев деразадан кўзини олди.

— Салом. Қандай янгиликлар?

— Йўғотенадаги бир ҳодисани ҳисобламаса, деярли тиңчлик.

— Қандай ҳодиса экан? — қизиқди Алиев жойига келиб ўтираркан.

— Бир қиз ўзини осиб қўйибди.

— Қани ўша хабар?

Матлуба дарҳол қоғозлар ичидан ажратиб, ўша хабарни узатди. Вилоят бошқармасидан бугун юборилган телеграмма эди бу. Яна Йўғонтена! Алиев тутақиб кетди. Телеграммада ун етти ёшли Фотима Салимова деган қиз ўз уйида ўзини осиб ўлдирганлиги ва бугун эрталаб қўмилганлиги, экспертга унн ўзини-ўзи останагини тасдиқлаганлиги ёзилган эди.

— Нима бўлди ўзи? — овозини чиқариб ўзича деди Алиев. — Йўғонтена қўзғолдими?

— Лаббай? — ҳайрон бўлиб сўради Матлуба.

— Йўқ, ўзим, — Алиев телеграммани санига қўйди-да, зарб билан устига мушт туширди. — Ҳамма йиғилганда айтнинг, киришсин.

— Ҳамма ўз жойида. Чақираверайми?

Алиев бошини силкиди.

Биринчи бўлиб катта лейтенант Исмоилов кирди.

— Раҳматли Ашурали Исмаилов яна бир одамни етаклаб кетибди-да? — у қўлини узатиб сўрашди.

Алиев саволдан ўзини тўхтатолмади.

— Кимни?

— Ўқувчи қизини, — Исмоилов соатига қаради. — Кўмиб бўлишди ҳозир.

— Ҳа, ўзини осиб қўйганини айтаянсанми? — энди тунди Алиев. — Нега бундай қилди экан?

— Аълочи. Қумуш медал билан битирган экан мактабни. Отаси ўқитувчи экан шу мактабда. Қодир Алиевич, халқда бир гап бор. Ўғизаклардан биттаси ўлса, иккинчисини ҳам олиб кетар экан.

Хонага Раҳмонов, кетидан бошқалар киришди. Алиев улар билан сўрашар экан, ўртоғига мурожаат қилди.

— Алижон Ҳасанович, деразадан бир қара, нима кўрясан майдонда?

Раҳмонов дераза олдида борди.

— Майдонда учта машина турибди. Иккитасини била-сан. Ходимларимизники. Жигарранг «Жигули» нотаниш.

— Ҳамма гап шу «Жигули»да. Яхшилаб қараб ол. Шу-гулланинга тўғри келади.

— ГАИдагиларга айтиб қўйдим, аниқлашяпти, — гапга аралашди Ўктам Исмоилов.

Ҳамма ўтиргач, Алиев чўнтагидан Шаҳодат онадан олган соатни чиқарди ва ўнида ўтирган Раҳмоновга узатди. Ўзи эса Йўғонтенадаги фожиа ҳақидаги телеграммани ўқиб берди.

— Жиноят жиноятни бошлаб келади. Буни ҳаммамиз биламиз. Йўғонтенада қисқа вақт ичида бир нечта воқеа юз берди. Улар бир бири билан боғланганми йўқми, бизга ҳозир-

ча қоронгу. Аввал ҳаммасини бир-бир эсга олайлик, кейин нима қилишни маслаҳатлашамиз.

Алиев одамлар йиғилгунча тайёрлаб қўйган қоғозларига бир қараб олди.

— Етти йил бурун «Ўзбекбирлашув» экспедитори Тангатонди қишлоғи тепасидаги қоядан йиқилиб ҳалок бўлувди. У Дуркентга аҳолидан доривор ўтларни сотиб олиш учун, «Шифокор» колхози билан янги битим тузиш учун борган эди. Бу йил, унинг қизи Шоҳида Луқмонова, Дуркент Маданият уйи мудираси беному нишон йўқолди. Бугун, тўрт кун бўлди, кўкнори экилган ерлар топилгани ҳақида хабар келди. Бир кеча ўтмай борилганда Йўғонтена, Тангатонди қишлоқлари тепасидаги шу кўкнорилар ўриб олингани ва қаёққа қадир олиб кетилгани маълум бўлди. Ўша кун кечаси ёки кечқурун милиция сержанти Исматов бўғиб ўлдирилди. Шуларга қўшимча Йўғонтенада ўнинчи синфни медал билан битирган қиз, Фотима Салимова кеча ўзини осиб қўйган. Шоҳида Луқмонованинг онаси қизининг уйини йиғиштираётиб, манави соатни топган. Ҳар бир рақамнинг ёнидаги манави нуқталар бриллиантдан эмиш. Яна бир гап. Қандайдир одамлар менинг уйимга телефон қилишиб, кўкнори бўйича олиб бораётган ишимизни тўхтатишни, Йўғонтенага бошқа қадам босмасликни буюришибди. Агар қулоқ солинмаса, қизим ё ўғлимга бир бало бўлиши мумкин эмиш. Бу кечаги гап. Мени кузатишяпти. Шу одамлар ҳозир ҳам пастдаги майдонда жигарранг «Жигули»да ўтиришибди. Нима эсимдан чиқди? Назаримда, ҳаммасини айтдим. Ўн минут танаффус. Кейин режаларимизни келишиб оламиз.

Танаффусдан кейин йиғилиш икки соатча давом этди. Капитан Раҳмонов жигарранг «Жигули» ва ундаги одамлар ҳамда соат билан шуғулланидиган бўлди. Ҳодиев билан Маҳкамов граждан кийимида Равшан билан Райҳоннинг институтларига боришади, хуллас, уларнинг хавфсизлиги билан шуғулланишади. Алиев катта лейтенант билан Дуркентга кетади. Алиев Алижондан «Шифокор» колхозининг сўнгги беш йил ичида ишлаб чиқарган маҳсулотлари қаерларда, кимларга сотилгани ва шу ишларда шахсан колхоз раиси Тешабой Султоновнинг иштироки қандайлигини билишни ҳам илтимос қилди.

Селектордан котибанинг тапшиқли овози эшитилди.

— Ўртоқ майор! Шаҳар трубкасини олинг. Ўғзингиз!

Алиев гўшакни олиб қўлоғига тутди.

— Дада! — Бу Равшаннинг овози эди, Алиев ўғлининг ҳаяжонда эканини сизди.

— Гапиравер. Қўлоғим сенда.

— Дада! Мени кечиринг. Машинамизни ўғирлаб кетишди.

— Қаерда? Қачон? — шошиб сўради Алиев.

— Ярим соат бўлди. Телефон топгунимча шунча вақт ўтди. Бешёғочдан гапиряпман. Бозорнинг рўпарасидаги гастрономдан. Тўғралган сабзига борувдим бозорга. Опам сўровдилар. Сабзини олиб чиқсам, машина йўқ. Қўлфлаган эдим. Секреткага ҳам қўйган эдим!

— Опанг билан бирга борсанг бўлмасмиди? — сўради Алиев саволи фойдасиз экаплигини билса ҳам ўзини тутолмай.

Равшан жавоб бермади.

— Ҳеч қаяққа жилма, — буюрди Алиев. — Ҳозир Ўттам Қўчқорович боради. У кишининг машинасида уйга борасан. Эшитдингми? Синглингга ҳам айт. Уйдан чиқмасин.

У гўшакни қўйди:

— Эшитдинглар, машинани ўғирлаб кетишибди.

— Менга рухсат беринг! — капитан Раҳмонов ўрнидан турди. — Чиқиб ГАИ билан боғланаман.

— Майли, Қара-чи, «Жигули» турибдими?

Капитан Раҳмонов дераза олдига бориб кўчага қаради.

— Қизиқ, турибди!

— Демак, яна бир гуруҳ ишляпти, — хулоса қилди Алиев.

— Мен ҳам борай бўлмаса. Равшанни ташлаб, дарров қайтаман. — Исмоилов ҳам ўрнидан турди.

Равшаннинг телефони йиғилишга қўтилмаган яқин ясади. «Мени шопиришяпти, — хаёлидан ўтказди Алиев. — Демак, нимадандир улар хавотирга тушган. Икки кун муҳлат беришган эди. Бир қуни ўтди, холос. Нима сабаб бўлди экан? Нега шопиришяпти? Балки бу хавотирга тушишдан эмас, балки беллари бақувватлигидан, ўзларига ишонганликларидандир?!»

Жўмбоқлар оз эмас эди. Тинч, хотиржамлик билан уларни ечиш учун уйдан одам хотиржам бўлиши керак. Алиев ўзича Санобарни койиди. Нега болани машинада ёлғиз чиқаради уйдан? Шундай ўйлар экан, бир қон сабзи олиб қўйишни ва уйда тўғрашни одат қилишни дилига туғиб қўйди.

Улар ҳужум бошланди. Ўзларига эркинлик яратишмоқчи, ундан шунини талаб қилишяпти. Рози бўлса, шубҳа йўқ, исвара, эвараларигача беташиш, тўқ турмуш кечирадиган бўлишади. Ҳозиргидек амал-тақал қилиб яшамайди. Улар унинг моддий имкониятларини яхши билишади. Шу билан уни қўлга олишмоқчи бўлишяпти. Йўллари синалган, таж-

рибали покурор, милиция ходимларига ҳам бу аён. Аввал дўқ, пўписа. Қўрқдингми, яқинлашинилади. Кейин шерикчиликка тортишади. Шу йўлга тушиб, бадном бўлганлар оз эмас. Улар Алиевни ҳам билишади. Ҳозирги дўқ, пўписалари охирги уринишлари. Қўнса бўлди. Улар шуни кутишяпти. Шунга шошилишяпти. Қўнмаса, қандай йўл билан бўлмасин, ундан қутулишни ўйлашади. Янги одам унинг ўрнига келиб, то иш билан танишгунча, уларнинг кетига тушгунча, давлатларини икки-уч ҳисса қўнайтириб олишади.

Ички телефонда капитан Раҳмонов уни чақирди.

— Шаҳардан чиқадиган ҳамма йўллар қузатила бошланди. Машина оқ эди-а? Оқ «Жигули» Ноль олти?

— Ҳа, орқадаги чап чироғи синиқ.

— Ярим соат ичида шаҳардан чиқиб улгурмайди. Ўн минутдан бери ҳамма «Жигули»лар тўхтатиляпти.

— Раҳмат. Бу «Жигули»-чи? Пойлоқчимиз?

Раҳмонов уни тушунди.

— Жигарранг «Жигули» йўқ. Аммо у ҳақдаги маълумотлар қўлимда. Истасангиз олиб кираман.

Капитан шундай деб гўшакни қўйди.

Дўркентга дори заводларидан олинган маълумотлар билан боргани маъқул эди. Алиев шуни эслаб, капитанни чақиртирди.

— Расул Икромович билан боғланинг. Менга дори заводлар бўйича маълумот керак. Олдимикан? Олмаган бўлса, ким, нима халақит беряпти, билинг.

— Маълумот менда. Энди олиб кирмоқчи эдим.

— Жуда яхши. Олиб келинг.

Маҳкамов қолдирган маълумот бир жумладангина иборат эди:

«Майор Қ. Алиевга. Тошкент, Самарқанд химфармзаводлари шу йил ичи «Шифокор» колхозидан кўкнори олишган эмас.

Маҳкамов».

Алиевга энди бир нарса аниқ. Шошилаётганларининг сабаби — ўриб олинган кўкнори қишлоқда, кимларнингдир уйида. Олиб чиқишга қўрқиништи. Кимларникида экан? Бутун қишлоқни шубҳа остига олиб, ҳамма уйни тинтиб чиқиб бўлмайди. Кўкнори экадиганларни секин суриштириш керакмикан? Биринчи гада колхоз, кейин Ўзбекбирлашув экспедитори кимлардан қонуний йўл билан бу нарсани олиб келганлар, аввал шуни аниқлаш керак. Алиев бу ишни майор Сиддиқовга топиширишни ўйлаб қўйди. Вилоят милиция бошқармасида кўкнорифурушларнинг рўйхати бўлиши керак. Бўлмаса зудлик билан топишга тўғри келади. Кўкнори би-

лан сунгги түрт-беш йил ичида кимлар жиноятга тортилган, суд қилинган, буни ҳам аниқлаш керак. Буни Ҳодиевга айтади, республика суди, прокуратура, шаҳар идораларидан ахборот олса зиён қилмайди.

Исмоилов кирди.

— Халақит бермадимми?

— Кел, — Алиев бошини кўтарди. — Ташлаб келдингми? Мени кечир. Гап машинада эмас. Болалардан хавотирдаман. Улар ҳеч нарсадан тап тортмайдиганга ўхшайди.

Исмоилов ўтириб, оёқларини чалиштирди-да, сигарет тутатди.

— Бешёғочга бориб, мен ҳам шуни ўйладим. Бир нарса эсимга тушиб кетди. Пивзаводни унутиб юборган бўлсангиз керак? Эслаяпсизми? Бухгалтерни қайнаб турган барданинг ичига ташлаб юборишган. Кейин пияниста эди, деб гап тарқатишган. Эсладингизми? Ана ўшанда ҳамма бемазагарчилик воситачиларда эканлиги очилган эди. Кўкнори ҳам шунга ўхшаб кетади. Ишлаб чиқарувчи, колхоз, яккаҳол деҳқон, албатта қўли эгри деҳқон, бангилар. Ўртада савдогар. Уни бунга, буни унга уриштиради, бизни, қонунни, халқни чалғитишга уринади. Машиналанинг олиб кетган югурдак болалар ана шу воситачиларнинг хизматкори.

— Шундай бўлса ажаб эмас. Лекин, биласанми, мени бир нарса ҳайрон қолдиряпти. Ўша яширинча экилган кўкнорининг борлигини ким хабар қилди? Бир ўйлаб кўр, — деди Алиев мулоҳаза юритиб. — Колхоз раиси. Тешабой Султонов. Соғлиқни сақлаш вазирлигининг буюртмаси билан «Шифокор» колхозини кўкнори экади. Қанчалигини ҳали биламиз, Алижон аканг шугулланяпти. Яширинча экилган кўкнорини қачон хабар қилди? Кўкнори пишганда. Балки, ўриб бўлинганда хабар қилгандир? Нега хабар қилди? Кўкнори колхоз ҳудудида, режага кирмаган бўлса ҳам, унинг ерларида экилган. Ўзи, колхоз бошқарувига қўйиб, колхозга қўшиб олиши мумкин эмасмиди? Кейин, раис бўлатуриб, кўкнори эккан одамларни нега туттирмади? Кучи етарди-ку? Яна бир мулоҳаза. Бизга хабар беришдан мақсади нима? Туман милиция бўлими, прокуратура шундай ёнида. Нега уларга айтмасдан, тўғри вазир ўринбосарига хабар қилади? Хабар қилган одам, биз етиб боргунча ўша ерларни пойлаб турмайдими? Хўш, нега ўриб кетишларига йўл қўйиб берди? Тажрибасизликданми? Эътиборсизликми? Ё пухта ўйлаб қилинган ишми бу? Албатта Тешабой ака ҳақида бундай ўйлашни истамас эдим. Лекин ҳақиқат очилиши учун ҳамма нарсани ўйлашга тўғри келади. Хуллас, Ўктамжон, менда шундай гуноҳлар пайдо бўлди.

— Бир нарса дейиш қийин ҳозир, — ўйланиб гапирди Исмоилов. — Хабар қилиб, ўрдиргани жуда қизиқ...

— Ҳозирча у ўрдирди, деб ўйлама. Бизга ҳозир иккита нарсани билиш зарур: биринчиси — ранс биздан бошқа яна кимга яширин кўкнори ҳақида гапирган — шунин билиш керак. Иккинчиси — кўкнори эгалари уни қандай қилиб бир кунда ўриб олишди? Демак, бизнинг боришимиз уларга маълум бўлган. Хўш, буни ким айтган? Мана шу жумбоқ ечилса, аста-секин бошқа масалалар ҳам очилади.

— Қачон жўнаймиз? — соатига қаради Исмоилов.

— Ярим соатдан кейин. Бошлиққа кириб чиқай.

Шу пайт капитан Раҳмонов кириб келди.

— Ҳайтовур, кетмаган экансизлар. Мана соат, — Раҳмонов Алиевга Шаҳодат опа берган соатни қайтарди. — Рақамлар ёнидаги нуқталар ҳақиқий гавҳар. Ун иккита. Ҳаммаси бир хил. Бозор нархи ҳозир ўн беш минг. Соат саксон олтинчи йили чиқарилган. Лекин, гавҳарлар кейин қўйилган.

— Қасрда?

— Буни билиб бўлмади. Албатта, бу махсус буюртма билан уйда қўйилган. Уста ҳам фалон пул олган бўлса керак...

— Демак, бошқа бундай соат йўқ?

— Бу ҳам номасълум, — капитан айбдор одамдек бошинини эгди. — Аммо билиш мумкин.

— Қандай қилиб?

— Гавҳар қаердан сотиб олинган? Ким сотиб олган? Шунин билсак, ким бу жувонга совға қилганлиги билинади.

— Бу жуда узоқ йўл, — Алиев худди жумбоқнинг жавоби ёзилиб қўйилгандек соатга тикилади. — Айтинглари-чи, нима учун соат ичига гавҳар қўйиш керак бўлиб қолди? Ҳуснига ҳусн қўйиш, кўз-кўз қилиш учунми? Тақинчоқларни аёллар шунинг учун тақинишади. Лекин оддий соатта гавҳар қадандан мақсад нима? Бойлиқни яшириш, шу йўл билан уни асраш эмасми?

Алиев ҳамкасбларига қаради. Уччови ўйланиб қолишди.

Алиев Шаҳодат опа билан бўлган суҳбатни эслади.

— Яна бир гап. Колхоз ранси бир машина нарса юборибди. Ўйтибор беринг, колхоз ранси уни ўлган ҳисоблаб, нарса юборибди ҳайитига. Буни қандай тушүнмоқ керак? Кейин, аёл колхозда ишламаган. Эри ишлаган. Тешабой аканинг бундай ғамхўрлиги ҳаммага нисбатанмикан, ё фақат шу аёлга, унинг эригамикан?

— Фақат шу аёлга нисбатан ғамхўрлик қилган дейилса, аёл чиройли бўлиши керак эди. Сувратига қараб, мен бундай деёлмайман. — Исмоилов ҳайрон бўлиб елкаларини қисди.

— Ўктамжон, аввало ҳар кимнинг диди бошқа. Подшо-нинг ишқи қурбақага тушибди, деган гап бор. Кейин, аёлни мен курганман. Ниҳоятда келишган эди. Лекин гамхўрликни-нг бошқа сабаби бордир. Шоҳиданинг отаси, Ўзбекбирлашув номидан мол сотиб олгани Дуркентга кўп борган. Султонов билан яхши таниш бўлган. Бунинг устига, шу колхоз ерида ҳалок бўлган. Балки шу сабабдан қизига муносабат бошқача-дир? Фақат унга эмас, унинг бутун оиласига. Раиснинг ёрда-ми, эътиборини шундай тушуниш ҳам мумкин.

— Сиз доим яхши томонини излашга ҳаракат қиласиз.

— Қўлимизда далил бўлмагунча, ҳамма одамлар ҳақида фақат яхши ўйлашимиз керак.

Ҳукумат телефони жиринглади. Алиев гўшакни олиб, саломлашди.

— Эшитаман, ўртоқ полковник?

Телефон қилаётган — шаҳар автоинспекциясининг бош-лиғи эди.

— Суюнчи? Суюнчи доим тайёр, — жилмайди Алиев. — Қаерда экан? Раҳмат. Мен Дуркентга кетяпман. Ҳа, ўн минутча ўзимда бўламан.

У гўшакни қўйди.

— Машина топилибди. Оқтепага кираверишда иккинчи кўприк остига қўйиб кетишибди.

— Бузишмабдими? — сўради Исмоилов.

— Йўқ. Ҳаммаси жойида. Фақат хат ташлаб кетишибди. Ҳозир олиб келинади. Хат менга эмас, ўғлимга эмиш.

Алиев жаҳл билан ўрнидан турди.

— Булар нима қилмоқчи ўзи? Номардлар! Болаларни аралаштириб нима қилади?!

— Тезроқ кўндиришмоқчи-да. Масала равшан. Мол ку-йиб кетяпти. Ҳар бир соат — пул!..

Капитаннинг тахмини Алиевнинг назарида ҳақиқатга яқин эди. Уч ярим гектар ердаги кўкнори ўрта ҳисобда икки миллион сўм атрофида туради. Балки, ҳозир унда ҳам ошиб кетгандир. Шу даромадни ким йўқотгиси келади? Ал-батта шошади-да.

Матлуба автоинспекция ходими келганини айтди. Алиев уни ичкарига таклиф қилди.

— Мана, машинадаги хат, — ёшгина офицер қўлини чаккасига қўйиб сўрашар экан, хатжилдни узатди.

— Ўзингиз ўқидингизми?

— Ҳаммамиз ўқидик. Хат орқа ўриндиқ устида, очиқ ҳолда эди.

Алиев овоз чиқариб хатни ўқий бошлади:

«Равшанбек! Аданг биз айтган гапга қўнмаса, фақат ма-

шина эмас, сен ҳам йўқолиб кетасан. Бу — огоҳлантириш. Жавобини эртага ўзимиз сўриштириб оламиз».

Хат катта-катта ҳарфлар билан қинғир-қийшиқ ёзилган, услубини текширтириш, муаллифини қидириш бефойда эди.

— Машинани бир соатдан кейин қайтарамиз. Экспертизага бердик.

— Раҳмат. — Алиев автоинспекция ходимига рухсат берди. Ўзи эса Исмоиловга «кутиб туринг», деб капитан билан чиқиб кетди. У вазир ўринбосари, ўзининг бевосита бошлиғига кириши керак эди.

— Алижон, — деди йўл-йўлакай Алиев. — Сен шу ердасан. Уйдан хабардор бўлиб тур. Қизим ҳам, ўғлим ҳам хавфнинг жиддийлигини тасаввур қилишмаяпти.

— Хўп. Хавотир олма, — капитан шундай деди-да, бирдан уни тўхтатди. — Менга қара! Кел! Уларнинг таклифини қабул қилайлик. Сенинг ўрнингга мен борай?!

— Йўқ. Қандай ўйлаган бўлсак, шундай қиламиз. «Шифокор» ҳақидаги ҳужжатларни тезлаштир. Раис ҳақида яна нима билиш мумкин бўлса, бил.

Қабулхонага етишганда, улар хайрлашинишди. Бошлиқ Алиевни шу заҳотиёқ қабул қилди. Бор гапни, қилинаётган ишларни эшитиб, Дуркентга боришга рухсат берди. Аммо Алиев бошлиғининг нима учун чақиртирганини тушунмади. Гапларини анчагина совуққонлик билан эшитди. Ҳеч нарсага қизиқини билдирмади. Фақат битта гап Алиевнинг қўлида қолди:

— Одамни шубҳа остига олиш осон. Аммо кейин доғни ювиш қийин. Ўртоқ Султонов — катта арбоб. Унга ҳурмат билан қаранг, унинг маслаҳатларини олиш керак.

Буни Алиев ўзи ҳам яхши биларди. Нима учун огоҳлантирди?

Хуллас, бу галги учрашувдан Алиев порози бўлиб чиқди.

Орадан бир ярим соат ўтар-ўтмас улар Исмоилов билан Йўғонтепага кириб боришди. Абдуллажон Салимовнинг уйини топиш қийин бўлмади. Алиев машинани юз метрча берда тўхтатди. Йўлакда турган одамлар уларни кўриб, ўзларини четга, девор тагига олишди.

Алиев марҳуманинг отасини бир қарашдаёқ таниди. Дард, алам шундай унинг юз, кўзида ёзғилиқ эди.

— Бандалик...

У шундай деб, беихтиёр қўлини узатди.

Титроқ лабларини қимирлатиб, Абдуллажон нимадир деди ва ичкарини кўрсатди. Алиев ҳовлидаги дастурхон ёзиб қўйилган узун столларнинг бир бурчагига бориб ўтирди.

Ёнига Исмоилов келди. Айвонда ўтирган мўйсафид баланд овозда тиловат қила бошлади.

Алиев фотиҳага қўлларини ёзайтганда, айвоннинг турига осиб қўйилган кийимларга ва паранжига кўзи тушди. Иккита атлас кўйлак, битта ҳошиялик нимча, уларнинг ёнида иккита мактаб учун тиктирилган, биттаси ҳаворанг, биттаси жигарранг кўйлак, қора фартук осиглиқ турарди. Паранжининг нима кераги бор экан, — ҳаёлидан ўтказди Алиев, аммо шу заҳоти бу саволни унутди. Қизнинг мактаб кўйлаги, фартуги унинг юрагини эзиб юборди. Қўни кеча у шу кўйлақлардан бирини кийиб, сўнгги имтиҳонни тонширган бўлса керак. Нега, нима сабабдан жонига қасд қилди экан? Алиев ичида ўзига сўз берди: албатта сабабини топади. Ўз жонига қасд қилишни ожизлик дейишади. Йўқ, бунга ҳам катта куч, қаҳрамонлик, ирода керак. Бечора, бахтсиз қиз, иродангни, кучингни нимага сарф қилиб қўйдинг! Нима сени мажбур қилди?

Алиев ниҳоятда кўнгли бузилиб, кўчага чиқди.

— Абдулла ака, кечирасиз, кечқурун одам кам пайтида келсам бўладими? — деди у хайрлаша туриб.

Абдуллажон унинг кимлигини, улар кетидан етиб келган милиция бошлиқларидан билган эди. Сўхбатдан воз кечиб бўлмади. Қизини ўлимга олиб келган сабаблар, в унинг қотилларини топишда ёрдам берса бўлди. Ёрдам беришни талаб қилади. Фотиманинг ўзини-ўзи ўлдиришига уйда, мактабда ҳеч қандай сабаб йўқ эди. Милиция, расмий идоралар унга кўмаклашишлари керак. Нима учун ҳали ўн саккизга кирмаган одам ўлиб кетаверади? Абдуллажон шуларни ҳаёлидан ўтказиб, розилик берди.

— Зухра ҳам уйда турса яхши бўларди, — илтимос қилди Алиев.

— Кечқурун қиз бола қасрга борарди? — деди Абдуллажон. — Албатта уйда бўлади. Ҳозир ҳам шу ерда. Керак бўлса киринг.

— Йўқ, кечқурун.

Алиев хайрлашиб кетди.

Ўша соатдаёқ туман бошқармасида мактаб директори Асомиддин Ибодов билан суҳбат бўлди. Олтиминдан ошган, баланд бўйли, паҳлавон гавдалик, туладан келган бу одам ўзини тўтолмай йиғлаб юборди.

— Умри узоқ бўлсин, шундай ишни Зухрадан кутиш мумкин эди. Ўқини нотекис. Ўйинқароқ. Ўғил болаларга қўшилиб, қаптар ҳам учирарди. Берухсат ўқинишга келмай, шаҳарга ҳам кетиб қоларди. Лекин Фотима, каттаси, интизом, ақлнинг ўзи эди.

— Биров билан уришганини билмайсизми? — сўради Алиев.

— Йўқ. У уришадиган қиз эмас эди.

— Отаси билан, кичкинаси, синглиси деймиз-да, Зухра билан у қандай эди?

— Э... бундай аҳил оилани билмайман. Хабарингиз бўлса керак, Абдуллажон Салимов болаларини ўзи катта қилган.

— Биладан.

— Йигитлар билан қандай эди? Билмайсизми?

— Ҳалиги... муҳаббат масаласида сўраяпсиз-да?

Алиев бошини силкиди.

— Менимча, бошқа қизларга нисбатан Фотима кўпроқ ўқиш билан овора эди. Албатта, йигитлар билан кўчада, кинода бўлганини эшитганман. Лекин у кўпинча уйда бўларди. Рамзиддин деган ўқиши заифроқ йигит бор. У билан кўпроқ дарс тайёрларди. Билганим шу. Ораларида жиддийроқ воқеа ўтганини... билмайман.

Синф раҳбари Руқия Шарипова ҳам директор каби ҳайрон ва азобда эди.

— Зухра билан гаплашганингиз йўқми? — деб сўради у Алиевдан суҳбат якунида.

— Йўқ.

— Гаплашинг. Назаримда у ниманидир билади. Кечаси мактабдан милицияга, прокурорга телефон қилди. Мен шу ерда эдим. Эрталаб кўмдирмасликни сўради. Улар судмедэкспертиза нима деса шу бўлади, дейинди. Экспертизанинг хулосаси бўйича, у шубҳасиз ўзини остан. Гаплашинг Зухра билан. Ҳалати бўлиб юрибди бечора қиз. Нимадандир хуноб, нимадандир изтиробга тушган. Мен иккаловини ўн йилдан бери биладан.

У бир нарса демоқчи бўлди-ю, нийманиб айтмади. Ўрнидан турди. Алиев унинг ҳолатини тушунди.

— Руқия она, нима демоқчи бўлсангиз, гапиринг. Ҳамма айтганларингиз иккимизнинг орамызда қолади.

— Бизнинг қишлоқда умуман ғалати воқеалар бўлиб туради. Билмадим, эшитганмисиз, йўқми, бир ёш жувон йўқолган. У эримнинг олдига бораман деб, Дуркентдан кетган. Эри колхозда ишлайди. Колхоз идораси бизнинг қишлоқда. Лекин эрининг олдига келмаган. Қишлоққа келган, лекин эрининг олдига эмас. Шу билан изи йўқолган. Бу даҳшатку?! Унинг отаси ҳам...

— Биладан. Қоядан қулаган.

— Биров итариб юборгандир? — Руқия она ақлли кўчаларини унга тикди. — Юз минг турадиган зотдор буқани

бичтириб, ҳукизга айлантирган, кап-катта, эркакни, кечирасиз, иштонини ечтириб қамчи билан савалатган, ўзини пайғамбар ҳам эмас, шу жойларнинг худоси, деб билган одамда қонун, тартиб, одамгарчилик нима қилсин?

Алиев гап ким ҳақида кетаётганини дарров англади.

— Кўпдан бери биласизми у кишини?

— Раис бўлганидан бери. Йигирма йил бўлди. Қишлоқ советининг раисаси эдим ўшанда. Яхши бошлаган эди. Оддий халқ ҳамон уни яхши кўради. Чунки, бирон маъракадан қолмайди. Ёрдамини аямайди. Хуллас, камбағалнинг бошини силаб ишлатишни билади. Лекин бекорга эмас. Ҳар битта қилган яхшилигини ўн ҳисса қилиб қайтариб олади. Қанчасини ўзи олади — буни ҳеч ким билмайди. Бир қизиқинг. Қолхознинг қолхозчи бормайдиган, киритилмайдиган нечта боғи бор экан. Шунинг биттасини етим болаларга бер, дедим. Ҳозир мендан ёмон одам йўқ шу гапим учун. У раис бўлиб, қолхозда ишлар яхши кетаётганидан кейин, ҳеч қандай жамоат, совет идораларига иш қолмади. Уларнинг обрўи ҳам кетди. Ўзи якка ҳоким. Юқоридагилар билишади. Хабар қилганмиз. Фойдаси бўлмади. Юқоридагиларга нима керак? Тинчлик ва бажарилган план. Тешабой буни дарров тушунди. У билан ишлаб бўлмагани учун қишлоқ Советидан кетдим. Менга ўхшаганлар оз эмас.

— Курашни йигиштирдим, денг? — сўради киноя билан Алиев.

— Курашда мардлик керак. Балки менда мардлик етишмагандир? Киноянғиз ўринли. Лекин сизнинг курашингизни ҳеч ким кўрмаса, кўриб кўрмаганликка солса ўзини, бундай курашнинг, мардликнинг нима кераги бор?

Алиев жавоб бермади. У Руқия опа билан гаплашганидан, Тешабой Султонов ҳақида янги маълумотлар олганидан хурсанд эди.

Демак, унинг гумонида жон бор. Аммо гумони, маълумотлари билан раисга қандай ёндашади? Ким уни шубҳа остига олишга рухсат беради? Бир неча жинойт шундай йўл билан очилмай қолиб кетди, кейин ҳисобдан чиқариб юборилди. У шуни яхши билади. Бирдан-бир чора — ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан, ишончли ёрдамчилари билан иш кўриш. Раис ўзининг кузатуви остига олинганини, текширишгаётганини зинҳор билмаслиги керак.

Алиев Руқия опа билан зарурат пайдо бўлганда безовта қилинса, хафа бўлмаслигини илтимос қилиб хайрлашди.

Туман милиция бўлимининг мудирини билан Исмоилов келишганда, Алиев энди кетмоқчи бўлиб турган эди. Қоронғи туша бошлаган, Салимовни уйида ётиб қоладиган яқин

одамлардан бошқа ҳеч ким қолмаган ва у бориб гапланиши лозим эди.

— Хўш, нима янгилик? — қизиқди у.

— Ҳеч қандай янгилик йўқ, — деди капитан Турсунов. — Ашуралини яхши биламан. Пиянистлар у ёқда турсин, ойда бир ичадиганларни ҳам хўш кўрмасди. Аламзадалардан бир-иккитаси унинг кетига тушган бўлиши керак. Ўша кунни пунктда у ёлғиз бўлган. Қўлай пайт. Ўчларини олишган. Сезиб турибман, қотилларни топиб бўлмайди. Битта-яримта овзидан гуллаб қотилларни кўрсатмаса...

— Ҳамкасбларингизни ерга уриб юбордингиз-ку, Азим Турсунович? — Алиев эъсаси қотиб, ён бўлишига қарамай, қорин қўйиб юборган офицерга қараб қўйди.

— Ҳеч қандай янгилик ҳозирча йўқлиги аниқ, — гапга қўшилди Ўктам Исмоилов. — Ҳамма гап шундаки, ўша қотиллик юз берган кунни ҳеч қандай текшириш ўтказилмаган. Оператив пунктда марҳум сержантдан тапқари яна кимлар бўлган — буни билиш лозим эди. Пунктнинг рўнарсиди озиқ-овқат дўкони бор. Маълум бўлишича, ўша кунни дўконга пиво келган. Демак, дўкон тагида ўтириб ичадиганлар бўлган. Наҳотки, улар сержантнинг қайёққа кетаётганини, ё бўлмаса, пунктнинг ўша пайтда, очиқ-ёпиқлигини билишмаган бўлса? Энди уларни биттама-битта топишга тўғри келади. Яна бир гап. Сержантнинг уйига кирдим. Хотинига тоққа кетяман, кеч қайтаман, деган экан. Хотини қайси тоққа, кимнинг олдига — сўрамаган. Гап орасида олти ёшли ўғли бир нарсени айтди. Пазаримда эътиборга лойиқ.

— Нима деди? — сўради Алиев.

— Сержант тоққа ўз «Запорожец»ида чиқмоқчи экан. Бола отасини кузатиб кўчага, «Запорожец» олдигача чиққан. Шу пайт бир одам келиб, машинага ўтирган. Бола уни танимайди. Лекин бир гапи жуда муҳим. Ҳалиги одамнинг қўллари узун, ерга тегай-тегай, деб турадиган қўллар эмиш. Боланинг эсида шу қолибди.

— Ҳар бир одам машинага ўтираётганда қўли шундай узун бўлиб кўринади, — эътиборсизлик билан деди Турсунов.

Лекин Алиев ҳам, Исмоилов ҳам унга ҳеч нарса дейишмади. Турсунов ўзини ноқулай сезиб, сўради:

— Овқатни нечага тайёрлай?

— Раҳмат, ҳожати йўқ. Меҳмонхонада чой ичақолармиз, — деди Алиев.

— Менга ҳам чой кифоя, — қўшилди унга Исмоилов.

— Қизиқ бўлди-ку, ҳамма нарса тайёрлаб қўйилган. Бир ошамдан бўлса ҳам ош ейлик. Печа соватларда қайтамыз?

— Сиз бормасангиз ҳам майли. Кеча ухламаганиз. Дам олинг. Эрталаб соат саккизда меҳмонхонага ўтинг.

Алиев гап тамом дегандек ўрнидан турди.

Кўчага чиқишганда шофёр йигит югуриб келди.

— Қодир ака! Бир чол сиз билан гаплашмоқчи. Зарур ишим бор дейди.

— Қани?

— Машинада, — Алиевга бириктирилган оқиш «ГАЗ-24»ни кўрсатди. — Гаплашмагунимча кетмайман, дейди.

— Бизда шунақа, кечирасиз, Қодир Алиевич! — гапга аралашди Турсунов. — Битмаган бирор иши бўлса керак-да.

— Майли, — деди вазминлик билан Алиев. — Машинадан ҳайдаб чиқариш уят бўлар. Азиз Турсунович, сизга рухсат.

Турсунов ноилож хайрлашди. У Алиевнинг муомаласидан хавотирга туша бошлаган эди. Нега унга жавоб бериб юборди? Бирор шубҳаси бормикан ё ўзи мустақил ишлашга ўрганиб кетганидан, бу ерларни яхши билганидан уни аралаштирмаётганмикин?

— Айтгандек, — тўхтатди уни Алиев, машинасига яқинлашганида. — Экспертиза бош врач билан учрашайлик. Чақиринг. Салимова ҳақидаги хулосаларни кўрмоқчи эдим.

— Яхши. Бечора туни бўйи мижжа қоққани йўқ. Ўзбекчилик, биласиз-ку? Отаси тезроқ беринг, деб туриб олди. Кестирмоқчи ҳам эмас эди. Зўрга кўндирдик.

Турсунов иккинчи марта шу гапни айнан такрорлаётганини сезмади. Демак, нимадандир хижолатда, ҳаяжонда, ўйлади ўзича Алиев. Йўғонтепага келишлари билан ҳозиргидек айтиб берган эди, тагин худди шундай ибораларни ишлатган эди: «Зўрга кўндирдик...», «Отаси кестирмоқчи эмас эди...»

У кетгач, Алиев билан Исмоилов машинага ўтиришди.

— Четроққа юрайлик, — таклиф қилди машинада ўтирган чол.

— Ҳайда, — буюрди Алиев. — Қишлоқдан чиқавер.

Машина йўлга тушди.

— Салом, отахон! — Алиев чолга қўлини узатди.

— Айтгандек... Ваалайкум ассалом! — чол ўгирилиб, ёнида ўтирган Алиевга қараб жилмайди. — Бунақа машинага биринчи чиқишим. Иннакейин, хавотирдаман. Ҳеч милиса билан гаплашмагандим.

— Энди гаплашамиз-да. Биздан чўчиманг.

Алиев жилмайиб, унинг елкасига қоқиб қўйди.

— Нима гап, отахон?

— Мени-ку ҳеч гапим йўқ, — деди чол. — Лекин бир нарсани айтиб қўймоқчиман. Менинг эски, йигирма йиллик

«Москвич» машиналар бор. Кеча шунда томорқадан қовун олиб келатувдим бозорга. Катта йўл Йўлғонтепа мактабининг олдида ўтади, биласиз. Шу йўлдан келиб, иккинчи муюлишга бурилиш, йўл тўғри бозорга олиб боради. Иккинчи муюлишга яқинлашганимда иккита йиғит, юзларига нарда тутиб олишган, бир қизни машиналарига босиб олиб кетишди. Машина «Жигули», зангори эди. Сигнал бердим. Улар эшитмади. Ростини айтсам, унча нарво ҳам қилганим йўқ. Ёшлик — шўхлик. Таниш бўлишса керак, деб ўйловдим. Эрталаб бозорга келиб, Абдулла муаллимнинг қизи ўзини осиб қўйибди, деб эшитдим. Уйига кириб чиқдим. Сизларга учрашмоқчи бўлганим боиси шуки, раҳматли қизи, жойи жаннатда бўлсин, нўхат гулли қўйлақда эди. Бор гапим шу. Бу ёғига нима қилиш керак, ўзларинг биласизлар. Мен фақат кўрган одамман. Машинани ҳам инвалид, деб беришган. Фронтда кўп марта ўлим билан тўқнаш келганман. Ўлимдан кўрқмайдиган одам йўқ. Айтмоқчиманки, бекордан-бекорга одам ўзини осмайди. Минг афсус, кўзим хиралик қилди, қарилик, машина номерини кўролмадим.

Алиев чолнинг дона-дона гапларини бўлмай эшитиб, уйга толиб қолди. Уни кўмишга нега шошилишди, Зухраси нималарни билади?

— Уларни мабодо кўрсангиз танийсизми?

— Йўқ.

— Шунга ҳам катта раҳмат. Бизда бошқа юмуш йўқми?

— Бор гапим шу. Ҳақиқат қарор топсин, дейман-да.

— Раҳмат, отахон. Машина сизни олиб бориб қўяди.

Бизни Абдулла муаллимникига ташлаб кетади. Майлими?

— Мени бозорнинг олдида элтиб қўйса бўлди. Машинам ўша ерда турибди.

— Унда олдин сизни ташлаб кетамиз.

Улар шундай қилишди.

— Қандайдир умид пайдо бўлди, — деди Алиев чол билан хайрлашгач.

— Эрталабоқ машинани қидиртираман, — деди Исмоилов.

— Йўқ, — унинг фикрига қўшилмади Алиев. — Ҳозир керак эмас. Аввал сен айтган узунқўл одамни аниқлайлик.

Исмоилов бошлиғининг гапини иккита қилолмади.

VI

Асрдан кейин фотиҳага келадиганлар сийраклашди. Маориф бўлиmidан бир автобус бўлиб келган одамлар кетишгач, уйда яқин қариндошларгина қолишди. Қўшниларида чиққан

маставадан Абдуллажон бир-икки қопиқ ичди. Бошқа ўтмади. Косани қайтарар экан, «Зухрага бердингларми?» деб сўради.

— Ҳа, хонасига олиб кириб бердик. Уям сизга ўхшаб ичмаяпти, — жавоб қилди жилиларидан биттаси айвонга кўтарилар экан.

Абдуллажон ўрнидан туриб, молхона томон кетди. У ўзини қайққа қўярини билмасди. Шом киргани сари, ғам уни янги куч билан эза бошлаган, кеча худди шу пайт юз берган даҳшатни эсига сола бошлаган эди.

Абдуллажон ҳовлини бир айланиб чиқиб, молхона олдида тўхтади. Қандайдир куч уни ичкарига тортди. Кирди. Эшикнинг ўнг томонида, тўрда тарғил сигир кавшаниб ётибди. Қўйлар ҳам шу томонда. Улар ҳам тинч. Фақат биттаси уни кўриб, маъраб қўйди. Чап томонда, ҳужрадаги қўндоқда товуқлар терилиб олган. Улар ҳам тинч. Бир-иккитасининг кўзи очиқ. Мунчоқдек ялтираб турибди. Очиқ эшик ўстидаги устун ҳам жойида. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек. Кечаги фожиадан ҳеч қандай из ҳам қолмагандек...

Абдуллажон ҳовлини яна бир айланди, кейин ичкарига кўтарилиб, қизларининг хонасига кирди.

Зухра дарс тайёрланадиган стол ёнида бир нуқтага кўзларини қадаб, хомуш ўтирарди. Косадаги овқат шундай турибди.

— Нега ичмадинг? — сўради Абдуллажон иккинчи стулга ўтирар экан.

— Акам билан гаплашдингизми?

Зухра бошини кўтариб, адасига қаради.

— Йўқ ҳали. Милициядан келишмоқчи. Тошкентдан. Кетишсин. Кейин. Милиция хатни билмагани маъқул. Нима дейсан?

Зухра дарров жавоб бермади.

— Алам қилиб кетяпти, ада. Агар рост бўлса, Фотима адашмаган бўлса, ака дейишга тилим бормаيدи, Ҳамидуллангизни ўзим ўша устунга осаман!

— Ўзингни бос, қизим! Фотима адашган бўлса, умр бўйи эзилиб ўтамиз. Лекин мен ўзим, сенга ваъда қиламан, қизим, Фотимани ҳўрлаганларни топмай қўймайман.

— Нега шошилинч кўмиб келинди, ада? Нега рухсат бердингиз?

— Иложим йўқ эди. Ўзини ўлдирганларга жаноза ўқилмайди. Жаноза ўқинди. Кейин музхона йўқ, кун иссиқ дейинди, тезда қўйиб келиш керак дейинди. Райздрав, милиция, домла, маҳаллаком раиси, ҳаммаси шундай деб туришгандан кейин, мен нима дейман?

— Медицина хулосасида, баданидаги доғлар, чизиклар ёзилмаган. Ўйтибор бердингизми?

— Сен анави, эрталаб кийиб кетган кўйлагини топмаганингда, ўйтибор бермасдим. Энди ўйлаяйман. Ҳаммасини милицияга айтиш керак. Фақат, хатни ушлаб турамиз. Шундоқми?

— Ҳўн, ада. Ҳамма айбни акамга ағдариб, бош айбдорга чиқариб қўйишлари ҳам мумкин.

— Мен буни ўйлаётганим йўқ, Зухра, — нешонасини силаб, ўрнидан турди Абдуллажон. — Худо менга қанча умр берган — билмайман, сен эса ҳали жуда ёшсан. Хатни кўрсатсак, дўст-душманининг олдида қандай бош кўтариб юрамиз. Акангнинг бу ишга алоқадорлиги биздан чиқмасин. У аканг ҳақида сенга, менга ёзган. Тирик бўлганида у ҳам бизнинг фикримизга қўшиларди. Ишонаман бунга. Аканг билан ўзим гаплашаман. Гуноҳкор бўлса, жазосини ўзим бераман. Розимисан?

Зухра бош ирғади.

Абдуллажон ҳовлига тушганда, Алиев унинг қариндошлари билан гаплашиб ўтирарди.

— Батъи нарсаларини аниқламасак бўлмайди, — узр сўрагандек гапирди Алиев. — Ораларингизда сир бўлмаса, шу ерда гаплашаверамиз?

— Бемалол.

Абдуллажон Алиевнинг рўпарасига ўтирди. Қариндошлар ўзлари секин-секин юмушлари борлигини айтиб, туриб кетишди. Кўп ўтмай, хонтахта ёнида икковларигина қолди.

— Бошимга шундай фожиа тушади, деб сира ўйламаган эдим, — деди чой қуяр экан, Абдуллажон. — Яхши бошанинг умри қисқа бўлади, дейишади. Ҳарҳолда, шундай гап юради халқ орасида. Фотима фариштанинг ўзи эди.

— Тақдир... Иккинчи қизингиз, ўғлингизнинг умрлари узоқ бўлсин. Уларнинг роҳатини кўринг.

Алиев уни овутишга уринди.

— ...Тақдир дейсиз. Бу, тақдир эмас. Бу қотиллик! Қизимни шу ҳолга солишганки, у ўзини осийдан бошқа йўл қолмаган.

У уйга кириб оқ рўмолга ўралган ва эҳтиётлаб тугиб қўйилган Фотиманинг ўша кунги кўйлагини олиб чиқди.

— Ўша кун шундай кўйлақда кетган эди. Кўрганлар кўн. Қаранг аҳволини! Кимлар йиртиб, қонга бўяган? Ўзи бу ишни қилмаган-ку, албатта. Уйга келиб, бошқатдан кийинган. Тоза кийимда ўзини оingan. У дунёга тоза бўлиб борай, деган қизим бечора.

Абдуллажон кўзларига ёш олди. У ўзини босиб олгунча Алиев жим ўтирди.

Улар узоқ гаплашди. Абдуллажон Зухра билан келин-гайдек, Фотиманинг хатини айтмади.

— Абдулла ака! Йўғонтепадаги йигитларни, умуман, аҳолини деярлик яхши биласиз. Ҳеч кимдан шубҳангиз йўқми? Фотимага совчи бўлиб келганлардан биронтасини хафа қилиб жўнатмаганмисиз?

Абдуллажон истехзо билан жилмайди:

— Совчилар кўп келган. Ҳаммасини қайтарганман. Ҳаммасига қизлар институтни тугатмагунча, мен уларни узатмайман, деганман. Йўқ, ҳеч кимни хафа қилиб жўнатмаганман.

— Майли, Абдулла ака, зарурат туғилса яна учрашамиз. Энди қаршилиқ қилмасангиз, Зухра қизингиз билан озгина гаплашмоқчи эдим.

Алиев ўрнидан турди.

— Хонасида ўтирибди. Билади келишингизни. Кираверинг. Абдуллажон айвонга кўтарилиб, уни ичкарига бошлади.

Алиев Зухранинг рўнарасига ўтирди.

— Бир-икки саволларим бор эди. Жавоб бера olasизми?

— Майли.

Зухра қонларини сал чимириб, Алиевга қаради.

— Биринчи саволим шуки, нега кечаси милицияга, прокурорга, ҳатто колхоз раисига телефон қилиб, бутун кўмастликни талаб қилдингиз?

— Яна бир кун уйда бўлсин, дедим. — Алиевдан юзини ўгириб жавоб берди Зухра.

Алиев қизнинг қаттиқ хафалигини, у билан гаплашини хоҳини йўқлигини сазди.

— Тўшунаман, — вазминлик билан қизнинг ҳолатига киришга интилди Алиев. — Одатимиз анчагина галати. Одам қазо қилдими, дарров қўйиб келамиз. Қариндош-уруғлар, яқинларни дийдорига тўйдирмаймиз. Уларга телефон қилиб, фақат шунини сўрамоқчимидингиз?

— Мен... мен уларни одам деб ўйлаган эдим.

Зухра кичкина кўзларини мушт қилди. Аммо Алиев қарамади. Қоронғу деразага тикилганича ўтираверди.

— Уларнинг айбини мен билмайман. Мен ёрдам бергани, агар жиноят юз берган бўлса, шунини очгани келдим. Сиз ҳам менга ёрдам беринг, сизга. Биладан, аламзадасиз. Лекин, ҳақиқатга совуққонлик билан етиш керак. Менимча, сиз ҳам шунинг тарафдори бўлсангиз керак.

Зухра анчагача жим ўтирди. Унинг гапирмаслигини сезган Алиев, яна ўзи гап бошлади.

— Наҳотки бир одам ўлиб кетса-да, биз индамай ўтира-версак?

Зухра ялт этиб унга қаради.

— Мени айтишсизми? Мен сиз билан гаплашишни истайман. Умуман, менинг милицияга, прокуратурага, судга, ҳеч кимга ишончим йўқ. Фотиманинг қотилларини ўзимиз топамиз. Қўйлақларини кўрдингизми?

— Кўрдим.

— Кўрган бўлсангиз айтинг-чи, Фотима шундай уйга келиб, бошқатдан кийиниб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ўзини осибдими?

— Мен бундай дейётганим йўқ, синглим. Фикрингизга қўйиламан. Бундай қилишга жиддий сабаб бўлиши керак. Шундай сабаб борлигини қўйлағи айтиб турибди.

— Бошқа исботлар ҳам бор эди. Баданида, қўлларида. Нега хулосага шулар ёзилмади? Оғзидан бурқсиб ароқ ҳиди келиб турган врач, кимнинг топириғини бажарди, «ўзини оingan», деб? Нега прокурор, «мен мутахассис эмасман, врачларга мурожаат қилинг», деб трубкани қўйиб қўйди? Нега раис, колхоз раиси, депутат, «бу — тақдир, уни кўмиб тинчитишдан бошқа иложимиз йўқ», дейди? Нега милиция, халқ милицияси менга қўлоқ солмади, Тошкентта олиб бориб текширтирайлик, десам, парво қилмади? Фотимани дарров ғира-ширада гўрга олиб бориб тиқиб келиш кимларга керак бўлиб қолди? Фотимани ўлдиришган. У фақат бўйнига сиртмоқ солган, холос. Қотиллар юрибди Ким билади, балки жанозага келиб кетишгандир? Ётиси, йигирмасига ҳам келишар? Мени кечиринг, сиз ҳам текшириб, уларни топаолишингизга ишонмайман. Ўзинг учун ўл, етим. Биз Фотима иккаламиз етиммиз. Отамиз оддий ўқитувчи. Ойлигидан бошқа, томорқадан бошқа даромади йўқ. Биз ҳеч қачон бировларнинг қўлидан ҳақиқат тополмаймиз. Кўпчилик бўлиб, шошилинч кўмиб келишга адами кўндиришди. Текшириш чўзилса, бир-икки кун қолиб кетса, жаноза ўқилмаслиги мумкинмиш. Ўз жонига қасд қилганлар, бежаноза кўмилар экан. Дарров гўрга тиқиб келиш эвазига овоза бўлиб кетмасдан жаноза ўқитилди. Домла, қари одам, гуноҳдор кимлигини, қотиллар кимлигини билмайди. Нима дейишса шунга рози бўлди. Адамлар ҳам.

— Сиз кеча охириги марта опангиз Фотимани қаерда ва қачон кўрдингиз?

— Тирикчилигидами?

— Албатта.

Алиев бу савол билан Зухрани бироз тинчитишни, ҳаяжонини босишни ўйлади, шундай қилмаса бечора қиз ўзини

қийнаб, касалга ҳам чалиниб қолиши мумкин эди. Алиев дилида унинг гапларига қўшилди. Бизда қачон ўзи одам-одамни аяйдиган, кўнглини кўтариб, қурби етганича ҳожатини чиқарадиган замон бўлган эди? Бўлган эмас. Минбарда бўлган, чиройли матрузаларда бўлган, лекин ҳаётда бойнинг ошиғи олчи, камбағалнинг ҳоли вой бўлиб келаверган. Алиев бу гапларни овоз чиқариб айтолмайди. Айтса бўлади, ҳеч ким уни уришмайди, қамамайди. Лекин энг юқори жазога ҳукм қилинади: эътиборсизликка, ишсизликка, ёлғизликка! Бунини у яхши билади.

— Эшитяписизми? — саволини қайтарди у Зухранинг ўйланиб қолганини кўриб.

— Эрталаб, эрталаб кўрдим уни, — деди Зухра. — Уйда. Мен сизга сўйдим, қўйларга қарадим. Фотима ҳовли сўпурди. Шакароблаб сув сепди. Самовар қўйди. Уччаламиз бирга чой ичдик. Кейин адам мактабга кетдилар, мен фермага кетдим. Колхоз идорасига бормадим. Мактабга келганимда мажлис тугаб, ҳамма чой ичгани спорт залга кириб кетаётган эди. Рамз, синфдошимиз мени кўриб, колхознинг совғаларини берди, уйга олиб кетармишсан иккаловини ҳам, Фотима Раҳималарникига борармиш, деди. Мен уйда адамларни кўтишим керак эди. Бозорга бормоқчи эдик. Совғаларни олиб, уйга кетдим. Фотимани кўрганим йўқ. Мана ўша совғалар. Ҳали очганим ҳам йўқ.

Зухра ўрнидан турди-да, тоқчадан иккита целлофан халтача олиб, стол устига қўйди. Уларнинг ичига катта-катта қилиб исм-фамилиялари ёзилган қоғоз тапплаб қўйилган эди. Зухра аввал ўзиникини очди. Хитой қоғозга ўроғлиқ бир кийимлик атлас, қўтичада авторучка, яна битта кичкина қўтичада соат чиқди.

— Ҳаммаси бир хил бўлса керак, — деди Зухра.

— Очсам мумкинми? — деб сўради Алиев.

Зухра элкасини қисди.

— Ихтиёрингиз.

Алиев халтачани очабошлади. Ундан ҳам ялтироқ қоғозга ўроғлиқ атлас чиқди. Ингичка узун қўтичада олтин перолик хитой ручкаси бор эди. Худди Зухраникига ўхшаш. Кейин квадрат қўтичада «Заря» фирмасининг соати.

— Айтдим-ку, ҳаммаси бир хил, деб... — деди Зухра.

Аммо халтада яна бир нарса бор эди. Алиев унинг оғзини каттароқ очиб қаради, кейин ичидан қўтисиз бир соатни олди. Бу соат «Полёт» фирмасиники эди.

— Бу Фотиманинг ўзиники бўлса керак? — сўради соатни у ёқ бу ёққа айлантириб кўраркан Алиев.

— Йўқ, унинг манавинақа соати бор эди, — Зухра

қўлидаги кичкина думалоқ соатни кўрсатди.—Адамлар сак-
кизинчи синфни битирганимизда олиб берганлар. Кеча қўли-
дан ечиб олишгандир. Лекин қаёққа қўйилганини бил-
майман.

Алиев унинг гаини эшитмади. Қўлидаги соат Шоҳидани-
нг онаси Шаҳодат хола кўрсатган соатдан фарқи йўқ эди.
Рақамлари устидаги нуқталар бўртиб чиққан, ойнага тегай-
тегай деб турарди ва ўшандек ялтирарди.

— Демак бу соат — Фотиманики эмас?

— Йўқ.

— Унда бу ҳам совға бўлиши керак? Нима дедингиз?

— Совға. Лекин, бировнинг омонати ҳам бўлиши мум-
кин.

— Қандай қилиб? — ҳайрон бўлди Алиев.

— Ўртоқларидан биттаси ушлаб тур, деб берган бўлиши
мумкин. Масалан, Раҳима. Мактабдан кейин Фотима шу
ўртоғиникига кетган эди.

— Бўлиши мумкин, — қўшилди унинг тахминига Алиев,
кейин сўради. — Зухра, шу ҳамма соатларни бир неча
кунга бизга бериб турсангиз.

— Бемалол. Истасангиз, бутунлай олиб кетинг.

Зухра шундай деди-ю, зарда, киноя билан гапирётгани-
ни ҳис қилиб, озгина ҳижолат чекди. Алиев кириб келганда,
унда бундай ҳис йўқ эди. Суҳбат давомида бу одамнинг
муомаласи, ишга жиддий қараётганлиги, босиқлик билан
унинг ҳар бир сўзини эшитаётганлигидан ундан шу муноса-
бат пайдо бўлди. Кейин ўйлади: бу одам босиқ муомаласи,
ишга жиддий ёндашишига қарамай, ўшаларнинг биттаси-да.

Зухра шу мулоҳазалар билан яна ўзини ушлаб олди.

— Бўлдим? — сўради у ўрнидан турмоқчи бўлиб.

— Бўлди, бўлди!.. — Алиев ўрнидан шошиб турди. —
Биламан, сизни чарчатиб қўйдим. Ҳозирча, хайр.

Алиев хонадан чиқди. Зухра уни кузатмади. Кузатмага-
нига яна бир сабаб акаси эди. Алиев у ҳақда гап очиб
қоладими, деб бир оз чўчиди. Адаси билан гаплашганда уни
суриштирдимикан? Суриштирган бўлса, нима жавоб қилган
экан адаси?

Зухра ўзини поқулай аҳволда ҳис қиларди. Фотима энди
йўқ, уни ўлдиришди, мажбур қилишди ўлишга. Зухранинг
бурчи — иложи борица, билганича торговчиларга ўрдам бе-
риш, ҳақиқатни очинга ҳисса қўшиш. У нима қилипти?
Бир қўли билан Фотиманинг этагига ёпишапти, иккинчи
қўли билан акасини беркитяпти. Бу аҳволда қандай ҳақиқат
очиличи мумкин? Лекин адасининг гапларида жоп бор,
оиланинг обрўсини ҳам ўйлаш керак. Зухра ўзича янги

сабабларини қўшди. Унинг назарида акаси ҳақидаги Фотиманинг гумонлари терговчиларнинг қўлоғига етса, улар маҳкам шунга ёпишиб олишади. Ҳамидулла дарров овоза бўлиб кетади. Ҳамма: «Бало ўзидан чиққан экан-ку? Бировининг болаларида нима гуноҳ?» — деган хулосага келади. Балки терговчиларни чўчитишар, ё пора беришар, ишқилиб уларни ҳам бош айбдор Ҳамидулла эканлигига рози қилишар? Зухра Фотимани экспертизадан кейинроқ шошилинч қабристонга олиб кетишгач, ҳеч нарсага ишонмай қўйган, адаси ўқитувчи сифатида андиша қилиб айтолмаган гапларга энди тўла ишонган эди.

Зухра шуларни ўйлаб туриб, бирдан юраги ҳапқириб кетди. Зўрлаганлар ичида Рамз ҳам бўлса-чи? Бойвачча йигит, ўртоқлари ҳам, ҳаммаси, машинали, мотоциклили тўкислар.

Рамз билан албатта гаплашиши керак. У биров нарса билиши мумкин. Наҳотки яхши кўрган қизини кечгача ёлғиз қаёқларда юришига йўл қўйиб қўяди? Агар у Рамзнинг ўрнида бўлганида нима қиларди? Хўп, Фотима Раҳималарникига бормасам бўлмайди, деб туриб олди, дейлик? Рамз бирга бориши мумкин эди. Агар Фотима уялган бўлса, орқа-ма-орқа бориб, Раҳималарнинг кўчаси оғзида уни кўтиши мумкин эди-ку? Рамза шундай қилмаган. Фотимани машинага босинаётганда, у ёлғиз бўлган. Чолининг гапи бўйича, яқин атрофда ҳеч ким бўлмаган. Бечора Фотима... Шу китоб ўлгуни бошқа куни бориб оlesa бўлмас эканми?

Фотима Рамзга учрашишга ваъда қилган бўлса, кечқурунги овқатдан кейинга ваъда қилган. Ундан олдин улар учрашолмас эдилар, Фотиманинг вақти йўқ эди. Раҳималарникидан тўғри уйга келиши керак эди. Соат кимники бўлди-кан? Бундай соатни у Раҳиманинг ҳам қўлида кўрмаган эди. Балки, Рамз совга қилгандир? Лекин, қизиқ, ҳалиги майор, Алиев соатга жуда қизиқиб қолди. Анчагача у ёқ-бу ёғини ағдариб, кўрди. Майли, текширишга ёрдам берса бўлди ишқилиб.

Нега акаси кўринмай қолди? Ё ота-бола гаплашаянтими-канлар?

Зухра шу ҳаёт билан ҳовлига тушди. Ўчоқбоши айвонда ёниб турган чироқлардан ҳовли ёп-ёруғ эди. Кекса амакиси ҳовлининг орқа томонида оҳиста у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. У қариганида нафас қисадиган касалга дучор бўлиб қолган, ётиб ухломасди.

Абдуллажон тизмаларини қучоқлаб айвон зиҳиди ўтирарди. Қизини кўриб бошини қўтарди.

— Бироз мизғиб олсанг бўларди, Зухра...

— Ҳеч уйқим келмаяпти. Ўзингиз-чи, ада? Ўринингизни солиб қўйганман. Бирпас кириб ётинг.

— Йўқ. Қўзларим шундай қум. Очсам ҳам оғрияпти, юмсам ҳам. Рўмолча ҳўллаб босаянман. Шу дуруст, ёрдам беришти. Ҳамидуллани кўришим керак. Боя юрувди оқшом пайти. Кейин йўқ бўлиб қолди.

— Келиб қоладилар.

— Фотимани қанчалик яхши кўришимни билардинг. Лекин ҳозир аканг ҳақида унинг гаплари тўғри чиқмасин, деб ўтирибман. Нима дейсан?

— Қонки энди шундай бўлиб чиқса!

— Қўрқаянман. Уни йўлдан ўринган, қўрқитилган бўлишлари мумкин. Балки тасодифан келиб қолгандир?

Зўҳра отасининг гапларини индамай тинглади.

Зўҳра бир нарса сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, ўзини тийди. Миясини чулғаб олган мудҳиш фикрлардан қутулиш учун ўрнидан турди.

— Амакимларга чой-пой қилиб берай. Балки қоринлари ҳам очдир?

— Менга ҳам бир нисда чой бер. Оғзим қақраб кетди, — деди Абдуллажон.

— Бирон нарса еб олинг, ада.

— Майли. Мен бугун шу ерда ўтириб чиқаман. Ҳамидин кўрмагунимча йтмайман. Сен чой бергин-да, кейин кириб ёт.

Зўҳра индамади. Кўмир ташлаб қўйилган самоварни пуфлаб, оловини янгиллади. Икки-учта тараша гўриллаб ёниши билан самовар овоз чиқарди.

Зўҳра дастурхонга пон, қаймоқ олиб келиб қўйди. Ҳамидин дастурхонга чақирди. Шу пайт кўчада машина овози эшитилди. Эшиклари олдида у зарб билан тўхтади. Зўҳра чиқиб қаради: «ГАЗ-69» машинаси келган эди. Ҳайдовчи Ҳамидуллани настга туширди. Ҳамидулла гандираклаб кетди. Зўҳранинг бутун вужудини титроқ босиб, газабланиб кетди. Эрталаб, сингисини кўмиб келган одам, кечқурун ичиб ўтирса?! Унинг шу тобда адасига раҳми келди. Бу билан энди эрталабгина гаплашиш мумкин. Қасрда нди экан? Одаммас экан ўртоқлари ҳам! Шундай кунда ичиришадими унга?

Зўҳра бир силтаб, эшик томон судради.

— Уялмайсизми? Шу бугун ҳам ичадими одам?

Машина шу заҳотийёқ жўнади. Унинг овозини Абдуллажон ҳам эшитди, шекилли, йўлакда пайдо бўлди. Ўғлининг Зўҳрага сўяниб, инграб, зўрға оёқ босиб келайётганини кўриб, у тўтоқиб кетди. Зўҳрани сўриб, ўғлини тўхтатди-да, юз-кўзи аралаш қўлочкашлаб урди.

— Ада! — тили танглайига ёнинганидан зўрга таширди Ҳамидулла. — Урманг. Эзилиб... эзилиб кетдим. Синглим... Фотимам йўқ энди... Шунга ичдим.

— Ифлос! Ичдингми ё яна дори едингми? Қаш, менга қара! Менга қара дейман!

Аммо Ҳамидулла бошини тик ушлаб туролмасди.

— Раис... раис билан эдим. Тешавой ака билан...

Ҳамидулла айвон устунларига суяниб, хонтахта ёнига борди.

— Аччиқ чой бер, — буюрди Абдуллажон. — Ўзига келтирмасак бўлмайди. Кечаси яна кетиб қолиши мумкин. Гаплашмасам, кўнглим тинчимайди.

— Гапланадиган аҳволдамаслар-ку, ада?

— Чой бер! Ичмаса, оғзини очиб ўзим қўяман. Ўзига келтирмасдан қўймайман.

Абдуллажон ўғлининг афт-ангорига қараб ҳам газабланди, ҳам эзилди. Ҳарбий хизматта бормасдан олдин туппа-тузук бола эди. Ўқинга меҳри ҳам тузук эди. Қўли калталиқ қилди, институтга кирита олмади. Ёлғиз ўғил, яқинроқ ерда хизмат қилса ҳам майли эди. Десантликка ўқитиб, «афғон»га жўнатинди. Ўн туққиз ёнда уруш кўрган йигит уйига бутунлай бошқа одам бўлиб қайтди. Абдуллажон портлаш зарбидан ўғлининг руҳиятида жиддий ўзгариш бўлганини билмасди. Ҳамидулла ҳам айтмас эди. Бошим оғрияпти, деб юрарди. Ҳамидулла ёзда ҳам енгил узун кўйлак кийиб юрарди. Абдуллажон унинг билганини яқинда кўриб қолди. Кўрдию аламини ичига ютди. Боласини гинҳванликдан қутқариш йўлини билмай боши қотди.

Ҳамидуллани раис папоҳига олган эди. Бир ўзи бир печа одамга бас кела оладиган бақувват собиқ десантчи раисга керак эди. «Вақти келса, Одамбой ёлғизлик қилиб қолиши мумкин. Бу бола пишиқ, пухта. Одамбой билан шаҳарда юриб бўлмайди». Раиснинг муддаси шу эди.

Раис шаҳарга тушса Ҳамидуллани ёнида ола кетарди. Бугун нима сабабдан ичди экан?..

Зўҳра бечора адасининг бошида Фотиманинг ўлими билан бирга акасининг ҳам оғир дарди борлигини кўриб, унга раҳми келиб кетди. Тагин ҳам адаси фил экан. Учта етимни катта қилиш, бевақт фожиага ўлган қизининг гами, ўғлининг таъвилини уни жанкиратиб ташлаши, одамгарчиликдан чиқариб қўйиши мумкин эди. Ишқилиб, касалга чалиниб қолмаса бўлди. Зўҳрага бошқа ҳеч нарса керак эмас. Адасининг соғлиги энди унинг учун жуда муҳим эди.

Зўҳра аччиқ намилчой дамлаб олиб келганида, Ҳамидулла хонтахта ёнида айвон устунига суяниб ўтирарди.

Абдуллажон чойни ийёладан ийёлага икки-уч ағдариб со-
вутди-да, ўглига тутди. Ҳамидулла юзларини буриштириб, ич-
ган бўлди.

— Тузук ич! — дўқ қилди Абдуллажон. — Мана шунинг
ҳаммасини сассиқ оғзингни чайиб ичасан. Кейин ган бор. Ич
деганим сенга, дуюс!..

Ҳамидулла яна қўлига чой тўла ийёлани олди. Оғзини
куйдириб-куйдириб ичди. Бир оз ўзига келган бўлди. Қўзлари
равшанланди.

— Менга қара! Сени бугун меласага бериб, қаматиб юбо-
ришим мумкин эди. Ўғлимсан. Шундай қилганим йўқ. Эши-
тисанми?

Абдуллажон ўглининг елкасига туртди. У йиқилиб тушай
деди, аммо зўрга ўзини ушлаб қолди.

— Нега? Нега меласага бермоқчисиз? Ичганим учунми?
Хўп, энди ичмайман. Яқинда мени умуман кўрмайсиз. Кета-
ман.

Ҳамидулла йиғлаб юборди.

— Ўчир овозингни. Менга жавоб бер.

Абдуллажон ўглининг елкаларидан тортиб, силкиди.

— Кеча синглинг... Фотимани қаерда, кимлар билан
қийнадиларинг?

— Нима? — юзини буриштириб қайтадан сўради Ҳами-
дулла.

— Яхшилаб эшит, бола. Кеча Фотимани қаерда, ким-
лар билан қийнадинг?

Ҳамидулла бирдан ҳушёр тортиб кетди. Бир қўзғолди-да,
чўккалаб ўтириб олди.

— Мен... мен кеча Фотимани кўрганим йўқ! Ўлдириг,
осинг, ада! Худо урсин, кўрган бўлсам. Нега бундай деяпсиз?
Нега мендан гумон қиляпсиз? Фотима ахир синглим-ку?!

— Сен қизишма. Ўзингни бос. — Абдуллажон ичида
бироз енгил тортиб, унинг елкаларига қўлини қўйди. —
Тузук ганир. Кеча Фотимани ҳеч қаерда кўрмадинг, у билан
гаплашмадинг? Шундайми?

— Нон урсин, ада! Уни кеча кўрганим йўқ. Кечаси
экспертизада ўлигини кўрдим Фотимани, ада! Ким нима
деди, ада? Нега мени қийнаяпсиз? — Ҳамидулла юзини
қўллари билан беркитиб йиғлаб юборди. — Тўғри, мен ёмон
ака чиқдим! Расво одам чиқдим! Лекин, ада, ҳали виждо-
ним бор. Сизни, сингилларимни яхши кўраман!.. Фотима
фарингта эди. Наҳотки?..

— Сендан яна сўрайман. Кеча кундузи қаерда эдинг?
Кимлар билан нима қилдинг? Шуларни айт. Алдасанг, ўзинг-
дан кўр.

Шу пайт Абдуллажон амакисининг келиб, уларга қараб турганини кўрди ва хижолат бўлди.

— Кечиринг, амаки. Бугун гаплашиб олмасак бўлмайди.

— Тўхта, Абдулла, — Ҳожимурод ака қўлини кўтарди.

— Ўғлиниг билан беғувоҳ гаплаш. Ҳеч кимни аралаштирма. Керак бўлиб қолсам, бориб олиб келарсан. Мен кетдим. Омин, илоҳим бу хонадонда бошқа ўлим бўлмасин. Оллоҳу акбар!

Ҳожимурод ака кафтларини юзига суртиб, ичкарига кўтарилди ва уйнинг ичида унинг бўғиқ овози эшитилди:

— Ҳалима! Турларинг! Кетдик! Йўлчибой! Тур, ўғлим. Машинагни олиб чиқ.

Уй бирдан кўтарилди. Икки қиз, икки куёв оталарининг овозларини эшитишлари билан ўринларидан туришди.

Беш дақиқа ўтар-ўтмас омонатгина хайр-хўш қилиб жўнашди. Улар билан аммалари ҳам кетди. Ниманидир улар сезишди, гувоҳ бўлгилари келмади.

Абдулла уларни тўхтатмади. Уларнинг уйда борлиги ёки йўқлигидан кўра қизининг ўлими сабабларини аниқлаш, яна битта фарзандининг нобуд бўлиб кетишидан сақлаш муҳимроқ эди.

Қариндошлар жўнаб, уй яна жимжит бўлиб қолди. Абдуллажон шу пайтги пойлаб тургандек, қайтадан сўради:

— Кундузи, соат бирлардан кейин қаерда, кимлар билан эдинг?

Ҳамидулла нам кўзларини ишқалаб, бошини кўтариб адасига қаради:

— Зокирларникида эдим... ошиб қолган эканман.

— Қайси Зокир?

— Ўнқайрағочдаги лўмбозчининг ўғли. Битта ўзи туради шу ҳовлида.

— Сотиболди лўмбозчими? Томдан йиқилиб ўлган? — Абдуллажон танигандай бўлди.

— Ҳа... Кун бўйи ётдим. Улар қайсқадир бориб келишди. Кейин уйғотишди. Раис чақиряпти дейишди.

— Хўш, кейин-чи?

— Мен кетдим. Раис шаҳарга юборди...

— Зокирникида яна кимлар бор эди?

— Тўхта қийшиқ, Исроил. Уч кини.

— Сангори «Жигули» кимда бор?

— Сангори «Жигули»? Уч-тўрт кишида бор. Ўтган йили Дўркенитта фақат шу рангда машина келган. Шулардан учтаси Йўғонтепада. Ҳа, учтаси. Нима эди?

Абдуллажон жавоб бермай сўради:

— Зокирнинг ҳам машинаси борми?

- Бор. Лекин, эски қора «Волга». Ремонтда.
- Ҳамтовоқларингдан қайси бирининг зангори «Жигу-ли»си бор?
- Исроил пакананинг шунақа машинаси бор.
- Зокирларникига кеча шу машина борганими?
- Ҳа.
- У хонадонда фақат маишат қилиб ичасанларми ё бош-қа иш ҳам борми?
- Қанақа иш?
- Масалан, қимор-пиморми?
- Ўйнаб турамиз.
- Ўтган куни ўйнадингми?
- Ҳа.
- Ютдингми, ютқаздингми?
- Эсимда йўқ.
- Ўйғонганингда, ҳеч кимнинг додлаганини эшитмадинг-ми?
- Худо урсин, эшитганим йўқ, ада?
- Худони ўртага солаверма. Ичкари уйларга ҳам кирма-дингми?
- Йўқ, шошиб кетдим. Кетишимда «эплаган одам ўйнайди» дейишди. Демак... ютқазган бўлсам керак. Нега буларни сўраясиз, ада? Мен кеча ёмон иш қилганим йўқ. Фотимани кўрганим йўқ.
- Абдуллажон Зухрага қаради.
- Кўрсат хатни.
- Зухра хонасига кириб, дафтарларидан бирининг ичига яшириб қўйган хатни олиб чиқди. Бериш, бермаслигини билмай, ушлаб турди, кейин узатди.
- Ҳамидулла шошиб икки буклоғлиқ қоғозни олиб очди-да, ўқий бошлади. Ҳамидулла хатни ўқиб, бошқача бўлиб кетди. Қўллари мушт бўлиб тугилди, лаблари нималарнидир пичирлади.
- Абдуллажон билан хатни қайтариб олган Зухра унга тикилиб туришарди.
- Фотима! Сингилгинам! Мени кечир. Мени танибсан. Ҳовлидаги мен эдим, ҳа, бадбахт аканг!.. Сени ўша ердали-гинини билганим йўқ. Билганимда ўзим билардим. Улар шу-нинг учун мени уйғотиб, жўнатишган экан. Уларга мен сени ютқазган эканман-да! Энди билдим, синглим, Фотимам! Мен ўчингни оламан! Уларни соғ қўймайман. Ада, соғ қўймай-ман. Ада! Зухра! — Ҳамидулла ўрнидан туриб, ҳовлига тушди-да, адасининг оёғига йиқилди. — Мастликда нима бўлганини билмаганман. Мен уларни ўлдирман. Ҳаммасини битта-битта ошман...

— Эрталаб борамиз уша уйга. Уша учала ҳамтовогинг, одамхўрларни кўрсатасан!

Абдуллажон ўглининг ёқасидан тутди.

— Тур энди. Бориб ёт. Эрталабгача одамбашара бўл.

Абдуллажон шундай деб қизига ўтирилди.

— Хатни эҳтиёт қил. Эрталаб Ҳамид билан бориб келамиз. Сен қимирламай уйда ўтир.

— Ада! Қўрқаман, — деди Зуҳра. — Улар қуролланган бўлса-чи?

— Энди мени ҳеч ким, ҳеч нарса тўхтатолмайди, қизим. Бор, сен ҳам бироз ухла. Мен ҳам ётаман шу ерда, айвонда.

Зуҳра ичкарига кўтарилиб, ёстиқ олиб чиқди. Ҳамидулла ўз хонасига битта-битта босиб кириб кетди. Зуҳра ҳам ўз хонасига йўл олди.

Абдуллажон ўчоқбоши, молхона олдидаги чироқларни ўчириб, айвонга келди. Совуб қолган аччиқ чойдан бир-икки ҳўплади-да, устунга суяниб ўтирди. Абдуллажон нимадир эсига тушиб, ўрнидан турди. Хонасига кириб, столи тортмасини очди. Иш режалари ёзилган қоғозлари, тоза қалин дафтар тагидан узун бир қоғоз қутини олди. Бирпас унга тикилиб туриб, очди. Бу қачонлардир бир овчи ўртоғи туғилган кунда совға қилган учи ўткир, иккала томони чархланган, тўнғиз, айиқлар билан олишувга мўлжалланган ов пичоғи эди. Бир марта ҳам очилмагани учун сарғиш ёғ қоғозларга ўтиб, дафтарнинг қалин муқовасини ҳам доғ қилиб қўйган эди.

Абдуллажон пичоқни айвонга олиб чиқиб, яхшилаб артди. Кийик шохидан қилинган сопидан ушлаб, бир-икки чироққа солди. Опиноқ пўлат ялтираб кетди.

VII

Майор Алиев туман марказидаги меҳмонхонага келганида Ўктам Исмоилов икки кишилик хонадаги тахта каравотларнинг бирида чўзилиб ётарди.

Алиев киришни билан сакраб ўрнидан турди-да, кўйлак ва шимини кийиб олди.

— Ҳали-бери келмассиз деб ўйлабман. Кечирасиз.

Алиев кўйлагининг тугмаларини ечиб, енгларини шимарди, бўйнида осилиб турган галстугини ипидан суғуриб, каравот устига ташлади.

Ҳаво дим эди. Ғувиллаб ишлаётган кондиционер хонани совутмаган, аксинча, ҳавосини бузиб, пивохоналардаги шип-тир ҳидига яқин ҳидни димоққа урарди.

— Қандай ўтирибсан? Ўчириб, деразаларни очиб юборсанг бўлмайдимми?

— Бир қўнғимга келувди, — жавоб қилди Исмоилов, деразани очар экан. — Таниш-билишлардан тинчроқ ўтирармиканмиз, деб ўйловдим.

— Улар шу ердалигимизни барибир билишади. Яхшиси, тез у-бу сб олайлик-да, бозор олдидаги боққа ўтиб айланайлик. Хонани текширдингми?

— Улар бу ерда туришимизни хаёсларига ҳам келтиришмаган. Республикадан келган терговчилар район меҳмонхонасида совет давлати барпо бўлаганидан бери биринчи марта тунаётган бўлса керак.

— Ганинг тўғри. Ўзимиз ўргатиб қўйганмиз. Боғларда, бадавлат хонадонларда турганингдан кейин қайси юз билан шу боғ, шу хонадон эгаларини қоралайсан? Жиндек бурнини чимчилаб, номига протокол қилиб кетасан. Ўктам! Менинг қорним оч. Ниманг бор?

Алиев ювиниб келиб, каравотга чўзилди.

— Ўйга кириб тўғри қилган эканман келаётганимизда. Ақлли хотинларнинг садағаси кетсанг арзийди.

Исмоилов дипломатидан бир шиша коньяк, битта қази, иккита нон олди. Ташқарига чиқиб чой дамлаб келди. Алиевнинг илтимоси билан Дуркент милициясининг бошлиғи Азим Турсуновга ҳам, Собиржон Сиддиқовга ҳам жуда кеч келамиз, деб жавоб бердириб юборган эди. Уларга албатта, бу ёқмади. Лекин ҳозирги шароитда шундай қилинмаса бўлмасди. Устига устак, Алиев ҳам, Исмоилов ҳам Турсуновни билинмас эди.

— Ишлар жойида-ку? — хурсанд бўлиб ёнбошлади Алиев. — Менга қара. Агар хўп десанг, майкада ўтириб, овқатлапайлик. Ё уяласанми мендан?

Исмоилов кулди.

— Қаршилиқ қилмасангиз, мен майкани ҳам ечиб қўядим. Мелиса одаммасми? Нима учун доим бўғилиб ўтиришимиз керак?

Икковлари бараварига ечинишди ва беихтиёр бир-бирларига қараб қўйишди. Исмоилов бошлиғининг таранг, спортчиларникидек бақувват гавдасига қойил қолди. Алиев ҳам Исмоиловнинг келишган боксчиларникидек бўйнидан бошлаб, ҳаммаёғи пай бўлиб кетганига ҳавас билан қараб, елкасига бир уриб қўйди.

— Қўрқиннинг ҳожати йўқ экан сенга, Ўктам!

— Сизга ҳам...

Исмоилов ярим ниёладан коньяк қўйди, юнқа қилиб қази, ниёз, помидорларни тўғради.

Биринчи пиёлани гап-сўзсиз ичишди. Икковининг ҳам қорни оч эди. Иштаҳа билан қазига ёпишишди. Иккинчи пиёлани ичиб бўлишганда, эшик тақиллади.

Исмоилов Алиевга бир қараб қўйди-да, чиқмаслик бефойда эканлигини билиб «Ҳозир!» деди қўйлагини кийиб, даҳлизга чиқди.

— Кечирасиз, мени Тешабой ака юбордилар. Манавини тамадди қилар экансиз. Меҳмонлар бор эди, ўзлари келолмадилар.

Нотаниш одам дастурхонга ўроғлик тоғорани Исмоиловга узатди. Исмоилов аввал иккиланди, кейин Тешабой аканинг кимлигини билиб, тоғорани олди.

— Эртага ўзлари сизларни топиб оларканлар. Агар исташса, бошлаб олиб кел, дедилар, — қўшимча қилди нотаниш одам.

— Раҳмат, жуда чарчаганмиз. Бугун шу ерда қоламиз, — деди Исмоилов.

— Яхши ётиб туринглар!..

Исмоилов жавоб қилиб улгурмади, нотаниш одам орқасига ўгирилиб чиқиб кетди. Исмоилов беихтиёр унга қараб қолди. Бундай узун қўллик одамни у биринчи кўриши эди. Қўллари узунлигини ўзи билса керак, юрганида ерга тегиб кетадигандек, бироз кўтариб, елкаларини қисиб юрарди.

«Ашуралининг ўғли шу одамни айтмадимикан?» дарров ўйлади Исмоилов ва болага уни кўрсатиш фикри миёсига келди.

— Нима гап? — сўради ичкарига кирганда Алиев.

— Мана, Тешабой ака бизнинг ғамимизни еб, юборибдилар.

Ўқтам Исмоилов дастурхонни очди. Бир тоғора девзирадан қилинган ошнинг устига йигирматача майда сих кабоб терилиб, йирик-йирик тандир нонлари билан ёпиб қўйилган эди. Ош ҳам, кабоб ҳам ҳали иссиқ эди.

— Тешабой ака Султонов назаримизга тушмаган ҳали. Олмасам хафа бўларди.

Алиев нидамади. Бу эса тўғри қилибсан, деган гап билан баробар эди. Шунинг учун Исмоилов ўзини эркин ҳис қилиб, нонни сндирди.

— Олайлик, совиб қолмасин.

Алиев бир сих кабоб билан бир бурда нонни қўлига олди.

— Ўртоқ майор, — шароитга унча тўғри келмаса ҳам Алиевни хурсанд қилиш учун шундай мурожаат қилди Исмоилов. — Тошпириқларингиздан биттаси бажарилди.

— Қайсиниси? — сўради Алиев бепарволик билан. Не-

моилов уни овутмоқчи, озгина бўлса ҳам кўнглини қўтармоқчи бўлса керак, деб ўйлади у. Унинг назарида ҳали бирорта уни натижа бермаган, ушлаб оладиган биронта ин қўлларига тушмаган эди. Битта аниқ гап — зангори «Жигули» бўлди. У ҳам Йўлотепада учта экан. Эрталаб ҳар бирининг эгалари билан танишинга тўғри келади.

— Ашуралининг ўғли айтган узун қўлли одам аниқланди.

— Ростданми? Ким экан?

— Ҳозир раисдан овқат олиб келган одам. Ё раиснинг шофёри, ё ошпази. Бунинг энди аҳамияти йўқ. Афсуски, исми шарифини айтмади. Ошпаз бўлса, қўли гул ошпаз экан. Кабобни ҳам, ошни ҳам бошлабди! Нима дедингиз?

Исмоилов оғзини тўлатиб ер экан, бошлиғига қараб қўйди.

— Узун қўлли одам, — хаёли қочди. Қасрда кўрган эди шундай одамни? Эслади. Тоғда. Раиснинг ёнида. Кўкнори майдонида.

Алиев бош силкиди.

— Унда эртага яна бўлинамиз, — деди Алиев. — Сен колхоз идорасига борасан. Фармзаводларнинг ҳужжатлари билан танишиб, ошпазми, шофёрми, ҳалига одамнинг кимлигини суриштирасан. Одамбой бўлса керак исми. Тагин билмадим. Мен машиналар билан шуғулланаман.

— Келишдик.

— Алижон аканг келмади. Демак, Тошкентда тинчлик. Кўкнори ҳали Йўлотепада. Шундай, деб фараз қиламиз-да? Алиев қўлларини артди.

— Қизиқ, уйга телефон қилишганимкан яна? Албатта, бизнинг бу ёққа келганимизни билишади. Нега жимиб қолишди?

— Жимишгани йўқ.

Очиқ дераза олдида капитан Раҳмонов турарди. Қачон келди у, қандай пайдо бўлди, Алиев ҳам, Исмоилов ҳам кўрмай қолишган эди.

— Яхши келдинг. Эшикдан кир, — таклиф қилди Алиев.

— Ҳозир, — капитан Раҳмонов фуражкасини дераза тоқчасига қўйиб, терлаган бошини артди. — Ёмон жойда ўтирибсизлар. Ҳар ёқдан нишонга олса бўлади. Лекин яхши ўтирибсизлар. Зиёфат қуюқ-ку?!

Капитан меҳмонхонани айланиб, хонага кирди.

— Кеч келганим учун узр. Антиқа хабар билан келяман.

— Олдин овқатдан олинг.

Исмоилов ярим пиёла коньяк қўйиб узатди.

Раҳмонов унинг ёнига ўтириб, пиёлани олди ва ичди.

— Ия! Чойми дебман. Рулдаман-ку ахир. Ҳозир қайтаман.

— Йўқ. Бирпас ўтирасан. Маслаҳат бор.

Алиев ўз қўли билан унга бир сих кабобни узатди.

— Биласанми кимдан? Тешабой Султоновдан. Ҳозир келди. Ҳали тафти яхши. Ол.

— Хўп, — капитан Алиевга қаради. — Уйинг тинч. Лекин Санобар жуда хавотир оляпти сендан. Телефонни тешворишибди пўписи қилавериб. Охири трубкани олмай қўяқол, дедим. Сен телефон қилганингда ҳам уйда ҳеч ким жавоб бермаса, хафа бўлма.

— Тушунарли. Хўп, нима гап?

— Соатга ишлатилган жавоҳирнинг эгасини топдим. — Раҳмонов хурсанд бўлиб ҳамкасбларига қараб қўйди. — Бу жавоҳир биттамас, ўнта соатга ҳам етади.

— Хўп, ким экан эгаси? — шошилтирди Исмоилов.

— Салтанат Шарипова, — Раҳмонов ҳеч нарса тушунди-ларингми дегандек, бирпас жим турди, шошмасдан бир дона гуштни сихдан чиқариб оғзига солди, обдон чайнаб ютди. Шундан кейингина, гапини давом эттирди. — Қўғозга Салтанат тушибди. Аслида Салтанат. Ҳурматли раисимиз, Тешабой аканинг ёстиқдошлари. Бир минг тўққиз юз етмиш тўққизинчи йили ёзда, аниқроғи, август ойида Одессадаги комиссия магазиндан эллик олти мингга шу жавоҳирни сотиб олганлар. Мендаги маълумотларга қараганда, ўшанда ёнларида Тешабой аканинг ўзлари ҳам бўлганлар. Жавоҳир Фридман Михаил Яковлевич деган инженерга тегишли экан. У қасрдан олгани номаълум. Ўша йили Исроилга кўчиб кетган.

— Қизиқ бўлди-ку, Қодир ака? — гапга қўшилди Исмоилов. — Жавоҳир хотининики бўлса-да, ҳурматли раисимиз шу жавоҳир қадалган соатни ўйнашига ҳадя қилса?!

— Соат биттамас назаримда. — Алиев шундай деди-да, Зўҳрадан олган соатларни дипломатидан чиқариб, уларга кўрсата бошлади.

— Мана! Қаранглар. Шоҳидага берилган соатдан ҳеч фарқи йўқ. Бу ҳам «Поёт» заводининг маҳсулоти. Лекин аминман, бу соатда ҳам рақамлар жавоҳирдан.

— Фотимага ким берибди? — сўради капитан.

— Билмайман, — жавоб қилди Алиев. — Ҳарҳолда бир нарса аниқ. Шоҳидага ким тақдим этган бўлса, Фотимага ҳам ўша одам берган. Лекин бир нарсага сира ақлим етмаяпти. Соатларни олган одамлар, жуvon ҳам, бу қиз ҳам, ё

ниҳоятда бойликка бепарво одамлар, ё соатнинг қандайлигини билинмаган. Совға қилган одамнинг нияти нима? Нега иккала совғанинг эгаси йўқ бўлиб қолди. Биттаси йўқолди, биттаси ўзини осди? Фотима назаримда, совғанинг аҳамияти, қимматига тушунмаган. Тушунганида биров орқали синглисига бериб юбормас эди. Колхоз томонидан ҳамма битирувчиларга берилган совғалар бир хил бўлган. Зухра жавахирли соатни менинг олдимда кўрди. Ўктам, сен яна бир иш билан шуғулланасан. Эрталаб колхоз идорасига борасан. Фотима соат печеда идорага келди? Ким билан? Кетгунинга қадар кимлар билан бўлди, аниқла. Рамз деган бир йигит унга бекфарқ эмас экан. Уша йигитни топиб гаплаган.

— Балки шу йигит бергандир? — тахмин қилди капитан Раҳмонов.

— Агар Фотимага шу йигит берган бўлса, Шоҳидага ким берган? Алижон, сиз яхши гап топиб келдингиз. Мен сизларга гумонимни айтиб қўяқолай. Кўп нарса Ўктамжон ҳурмат билан тилга олаётган Тешабой Султоновга бориб тақаланти. Биз энди унга ёндошини йўлини топишимиз керак. Менинг тахминим: Шоҳида билан Тешабой ака дон олишиб юришган. Аммо ораларидан нимадир ўтган, ундан қутулинига тўғри келган, ё Шоҳида ўзини ўлдирган. Эрига доғ туширмаслик учун. Албатта, бу фақат тахмин. Қорадори, кўкнори мана шу муносабатларнинг асосида ётибди. Ранс нимадандир чўчиб, бизга ҳуфя экилган кўкнори ҳақида хабар берган. Аслида, кўкнори уники. Қасрдалигини у яхши билади. Бу ҳам тахмин.

— Тахминингга мен ҳам қўшиламан, — деди капитан Раҳмонов. — Лекин билиб қўй, жуда қаттис тахмин. Тешабой акадек одам ҳамма шериклари, хизматкорларини босиб-янчиб, сувдан ҳам, ўтдан ҳам қупқуруқ чиқиб кетади. Калтак сенинг бошингда синади. Сенинг ёнингда биз ҳам соғ қолмаймиз.

— Ҳали кеч эмас, четга чиқишинг мумкин.

— Чучийдиган одам йўқ. Бирга бошладик, бирга охиригача борамиз. Мен фақат бизни нима кутишини кўз олдингга келтириб қўйдим.

— Биламан, бизни қаттиқ жазолашади, — Алиев бирдан ўрнидан туриб, кийина бошлади. — Кетасан-а ҳозир?

— Қасққа?

— Уйга!

— Ҳа.

— Мен ҳам. Азонда ўзимнинг машинамда қайтаман.

Исмоилов бошлигидаги кескин ўзгаришга ҳайрон бўлди.

Буни Алиев пайқади ва очигини айтиб қўяқолди:

— Қизимдан негадир хавотир олялман. Кўрмасам, кўнглим жойига тушмайди.

* * *

Ҳамидулла отасининг зўри билан хонасига кириб ётди. Аммо уйқуси келмади. Фотиманинг хати уни хушёр торттириб юборган эди. У йиғит кишини охир-оқибат абгор қилувчи ҳайёт кечираётганини биларди. У қайси бир ахлатхоналарда ётиб ўлиб кетсам керак, деб ўйларди. Ўзининг бошига оғир қушлар тушишини ҳис қилиб юрарди. Аммо чакки юришининг қасри оиласига ҳам уриши мумкинлигини ўйлаб кўрмаган эди. Ҳамидулла колхозда номигагина эжеседитор эди. Аслида Зокирларнинг уйида кунни кеч қилар, раис суриштирмас, уйига борарди. Зокирларникида асосан раиснинг махсус топширигини бажарадиган одамлар йиғиларди. Ҳамидулла уларнинг қиладиган ишларини билса ҳам, ҳеч суриштирмас, улар ҳам уни мутлақо ўз ишларига аралаштирмас эдилар. Вужудда титроқ тура бошлаганда билак томирига игна санчиб, дори юборгани, бундан роҳатлангани эсида. Унга шунинг ўзи кифоя эди. Кейин, қийинч билан ичгани ортиқча бўлди. Ўшандан кейин қимор ўйнадимми? Сингисини тикдимми, а?! Ҳайвондан баттар ҳолга тушганини ҳам билмасдимми? Чиндан кўтқаздимми ё улар фирром ўйин қилдимми? Хўп, мастликда тиккан бўлса тиккандир. Ўзига келгунча кутишмайдими? Ўрнига топиб бер, дейишмайдими? Шуларни ўйлаб, Ҳамидулла тишларини гижирлатди. «Хунасалар, мен сенларга кўрсатиб қўяман ҳали!» Ҳамидулла ўрнидан туриб кийина бошлади. Унинг уйдан чиқайтганини ҳеч ким сезмади. Икки чақиримча юриб, чапга бурилди-да, ишгичка ёғоч эшик олдида тўхтади. Бармоқларини тирқиндан тикиб, ўзи билган йўл билан эшик занжирини тушириб, ичкарига кирди.

Ҳовлида, токнинг тагидаги тахта сўрида кимдир ётарди.

— Одамбой ака! — туртди уни Ҳамидулла.

Одамбой кўзларини ишқалаб, бошини кўтарди.

— Ким?

— Мен Ҳамидман. Ота қасрда ҳозир?

— Нима эди?

— Жуда зарур! — унинг елкаларига ёнишиб сўради Ҳамидулла. — Тенадами ё уйга қайтдимми?

— Ота тенада қолган. Борсанг, мени айтди дема.

Ҳамидулла эшикка отилди. У кетгани билан Одамбой хушёр тортди. Ўрнидан туриб, водопровод тагида шаншлатиб юз-қўлини ювди-да, кўча томон юрди.

— Қаёққа? — айвонда ётган онаси уйқу аралаш бўғилиб сўради.

Одамбой жавоб бермади. Унга Ҳамидулланинг авзойи ёқмаган эди. Унинг назарида Ҳамидулла ўзи ғамги йигит эди. Салга бориб келади, йиглатиш ҳам осон уни, кулдириш ҳам. Уришса, итга айланади қолади. Ҳозир унинг турқи бошқача. Орқасидан бормаса бўлмайди. Ота қидириб қолса, ёнида бўлгани маъқул. Синглиси увол кетди. Яхши қиз эди. Ота унга олиб бермоқчи эди.

Одамбой қишлоқдан чиққунча етиб оламан, деб ўйлаган эди. Йўқ. Ҳамидулланинг қораси кўринмади. Демак, жуда иши зарур, чопқиллаб кетибди. Барибир, ундан қочиб кетолмайди. Одамбойдан ҳеч ким қочиб кетолмаган. Осмонга кўтарилса оёғидан, ерга кирса қулоғидан ушлаб, ота нима деган бўлса шунини қилган.

— Ҳамидулла! — ҳар аҳтимолга қарши овоз чиқариб қўйди Одамбой. Қоп-қоронғу дала йўл жимжит эди.

Ҳамидулла Йўғонтепанинг юқоридаги шаршаранинг таниш, доимо бир хилда гувиллаб турадиган овозини эшитиб, «Тепабоққа» етиб келганини билди. Атрофи арчазор бу бог «ота»нинг энг севимли жойларидан эди. Ҳар кимни ҳам бу боққа олиб келавермас, кайфияти яхши пайтлари яқинлари билан уч-тўрт кун шу ерда қолиб кетаверарди. Унинг кайф қилиб, дам олиб ётганини ҳеч ким, уйидагилар ҳам билмай қолишарди. Бор ғуборларини чиқариб, янги режаларини пухта ўйлаб олиб, настга тушарди. Унинг меҳнаткашлиги, удлабурро, ақлли, тажрибали раҳбарлигига ҳеч кимда шубҳа йўқ эди. Баъзан ўн кунлаб, ёзда эса бир ярим-икки ойга йўқ бўлиб кетганида ҳам колхозда иш тўхтамас, ҳамма бўлим, хўжаликларда у мўлжаллаб кетган вазифалар тўла-тўкис бажарилар эди. Чунки ҳамма у қайтгач, яхши гап эшитишини, қўшимча мукофот олишини биларди. Топшириқни бажармагanning эса ҳоли вой эди. Ишдан олиниши, правление томонидан унга катта жарима солиниши ҳеч гап эмас эди. «Ота»нинг колхоз ишларидан таниқари яна талай ишлари бор эди. Бу ишларни жуда тор доира одамлар билар, колхознинг биронта ҳисоб-китоб дафтарида улар ҳақида маълумот йўқ эди.

Ҳамидулла кеча ана шундай ишлардан бирининг гувоҳи бўлди. Таъзиялик, эрталаб синглиси кўмиб келинган одамни пешиндан кейин раис уйидан олдириб кетди. Унинг тепадаги зиёфати тушдан кейин бошланган эди. Ниҳоятда очиқ қўллик билан Қўйлиқда икки йилдан бери ишлаб келаётган «Тақсим» қўшма корхонанинг бошлиқларини қабул қилди. Хуфя маҳсулотни олиб, қайта ишлайдиган, кукун қилиб, юз граммлик целофан ҳалтачаларда миқозларга тарқатадиган

энг бой ва инпончли одамлар шулар эди. Раис улар билан камида ўн беш йилдан бери таниш бўлса ҳам, ҳозиргидек кенг қўламда, ҳеч нарсадан деярли чўчимай ишламаган эди. «Тақсим» бошлиқлари эса, қорадори ўз йўлига, унинг обрўидан, республиканинг деярли ҳамма муассасаларида қўли борлигидан фойдаланиб иш кўришарди.

Ҳамидулла келганида уларнинг иш юзасидан гаплашадиган гаплари тугаган, махсус тайёрланаётган бедана кабобини кўтиб ўтиришарди. Ҳамидулла оdatи бўйича уларга кўринмади. Агар орада гап қочиб, иш бўзилса, шунда ҳам ота чақирса киради. Бўлмаса, унинг қиладиган иши ҳам йўқ эди бу ерда.

Меҳмонлар кетгач, ота уни зиёфат қилди. «Тақсим» бошлиқлари ташлаб кетган ташриф қоғозидан бирини берди. «Тошкентда мажлисим чўзилса, зерикмаслик учун кириб чиқарсан», деди...

Ҳамидулла тўғри Зокирникига боришни қасд қилиб уйдан чиққан эди. Аммо ҳар бир ишда аввал отадан маслаҳат олиб ўрганиб қолгани учунми «бир олдидан ўтай» деган фикр уни шу боққа бошлаган эди.

Ит ҳуриди.

— Ким? — сўради қоровул чол.

— Мен, Ҳамидулламан.

Ҳамидулла дарвозани итариб очди.

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? — сўради ҳайрон бўлиб қоровул чол.

— Чақирдилар! Шошиб келдим, — алдади Ҳамидулла ва ичкарига кирди. Ит ҳам уни таниб, бир гингшиди-да, жим бўлди.

— Ётибдилар. Чироқ ўчиқ, — деди чол.

Ҳамидулла индамай таниш бино томон юриб кетди. Хопага кириб, чироқни ёқди.

Раис кўзларини кафти билан беркитиб, бошини кўтарди.

— Ота!

— Ҳамидулла! Сенмисан? Нима гап?

Ҳамидулла ранси кўрдию айтмоққа мўлжаллаб қўйган барча гапларини унутиб, дудуқланди.

— Фотима... синглим... Тўхта қийишқ, Зокирларни деб, ўзини оingan экан.

— Нега? — раис кўзларини очиб, ўрнидан туриб ўтирди.

— Нега уларни деб осад?

— Уч киши бўлиб зўрлашибди! Мен аҳмоқ мастликда ютқазиб қўйган эканман шекилли... Ғафлатда қолдим, ота!

— Ҳамидулла ўзини тутолмай йиғлаб юборди. — Мен уларни соғ қўймайман. Ўлдираман!

Раис ўзига келиб, нима бўлганини, нега Ҳамидулла кел-

ганини тушунди. Фотима нима учун ўзини оганини у биларди. Кеча билган эди. Тўхтамуроднинг ўзи, йигирма бир ўйнаб ютганини, Зокир билан Исроил Фотимани тутиб келишганини мақтаниб айтиб берган эди. Лекин ўзини осиб қўйишини ҳаёлига ҳам келтирмаган экан, у аҳмоқ. Қанча қиз жим юрибди, бу ҳам шундай юради, деб ўйлаган экан. Раис уни уришди, сўқди. Хушбичим, эс-хуши жойида, пошук-дек қизга юраги ачиди. Олдиндан ўйлаб қўйган ниятлари барбод бўлганига афсусланди. Фотима чиройли қиз эди. Шоҳида ҳам чиройли эди. Аммо Шоҳида унинг айтганини қилмади. «Битта ўзингиз билан бўлганим стади, ҳалиям уйдагилар олдида уятлиман. Қанча десангиз сиз билан майли, лекин бошқа одамга мени қўшманг. Уни ҳам, ўзимни ҳам ўлдираман!» — деб туриб олди. Тешабой ака унинг бунчалик ўжарлигини билмаган эди. Билмай, биринчи котибга айтиб қўйган эди. Котиб келди. Зиёфат ҳар доимгидек қуюқ бўлди. Шоҳида номига хизмат қилди. Мақсад — уни котибга кўрсатиш эди. Котиб пиҳоятда хурсанд бўлиб кетди. Зиёфатдан сўнг авжи керак пайти, Шоҳида оғини тираб туриб олди. Кейин қочди. Одамбой уни қувлаб кетди. Қўп ўтмай Ёлғиз қайтиб келди. Раис котибдан узр сўради. Аммо унинг кайфи бузилган эди. Яхшиямки, орадан қўп ўтмай ишдан олиниб кетди...

Тешабой ака Фотимани унга ўхшатган эди. Ўқитиб, олий маълумотли қилиб, ўзининг энг зарур одамига айлантиришни, уни биринчи кўрганидаёқ дилига тугиб қўйган эди. Жавоҳир соатни шунинг учун берди. У жавоҳирлигини билмайди. Вақт ўтсин, ундан чўчимайдиган, ганига қулоқ соладиган бўлганда ўзи айтади. Бир йил ўтар, икки йил ўтар, бунинг аҳамияти йўқ. Йил ўтган сари совғанинг ҳам, совға қилганининг ҳам баҳоси ошиб бораверади. Лекин на илож? Ниятлари пучга чиқди. Қизнинг умри қисқа экан. Қузга яқин экан. Бу ёнига энди эҳтиёт бўлиш керак. Совға-саломнинг ҳам чегараси бўлади. Йигитларни ҳам тергаб қўйиш шарт. Одамбой тез-тез улардан хабар олиб турса, шундай бемаза воқеалар бўлмайди.

— Ўзингни бос! — Раис Ҳамидулланинг елкасидан ушлаб силкиди. — Уларнинг жазосини берамиз. Сабр қил бироз. Сингилнинг, Фотиманинг умри қисқа экан. Тақдир бу. Пешона. Нима қилардинг? Бардош қил.

— Улар мендан қутулмайди!

Ҳамидулла бир силтаниб чекинди.

— Бўлди, қўй. Ҳазолаймиз, деялман-ку! Ҳозир жаҳл устида ўзингни ҳам абгор қилиб қўясан.

Ҳамидулла бу ерга келганига пушаймон эди. Раисдан

бундан булак гап чиқмаслигини биларди. Била туриб келди-я... Шу фикр миясига урилди-ю, терс бурилиб хонадан чиқиб кетди.

Раис бирпас жим ўтирди. Кейин эшик томонга қараб бақирди:

— Ким бор?

— Лаббай, ота?

Эшик олдида Одамбой турарди. Раис ўнг қўли билан юзи-кўзини артди-да, бирпас кафтидаги тер томчиларига тикилиб турди, кейин қўлини мушт қилиб, бош бармоғини ерга қаратди.

— Айнибди, — деди у.

Одамбой гап ким ҳақида кетаётганини тушунди.

— Йўқот уни, ўзинг билган жойда.

Одамбой қуллақ қилгандек бошини бир оз эгиб, тисарилди. Ҳовлига тушганида, Ҳамидулла дарвозага етай, деб қолган эди.

— Ҳамиджон!

Ҳамидулла уни эшитиб тўхтади. Сергакланди. «Қаердан пайдо бўлиб қолди бу одамхўр?» — хаёлидан ўтди унинг, аммо уйига кирганидан кейин орқама-орқа сиртлондек товуш чиқармай келганини, раисга айтган гапларини ҳам эшик тагида туриб эшитганини билмади:

— Сиз... сиз нима қилиб юрибсиз Одамбой ака?!

— Сен кетганингдан кейин хавотирга тушдим. Ҳайтовур, вақтида келибман. Юр, нариги, ёлғизоёқ йўлдан кетамиз. Яқин. Бирпасда етамиз уйга. Ота ҳеч ким кўрмасин, дедилар.

Одамбой орқасига қайтди. Ҳамидулла беихтиёр унинг изидан юра бошлади. Нимадан кўрқиб кетди? Одамбой унга нима қилаоларди? Ота номардлик қилди. «Уларни сенга топширдим» дейиши керак эди. У шуни айтмади. Уларнинг тили бир. Отага улар кўпроқ керак...

— Одамбой ака! — деди Ҳамидулла йўлда кетатуриб. — Бугун Қийшиқ кўринмадимми?

— Йўқ, нима эди?

— Биласизми... синглимни ўзи ўлмаган экан. Қийшиқ зўрлабди. Бечора... чидолмай ўзини осибди кейин. Ман одаммасман, Одамбой ака, одаммасман! .. Уни қиморда ютқазиб қўйган эканман...

Одамбой индамади. Шаршара тагига етиб келишганда, у тўхтаб, шарт орқасига ўтирилди.

— Сен чиндан ҳам одаммасан. Садқаи ака кет. Сен ҳаромсан!

Одамбойнинг узун қўллари Ҳамидулланинг юмшоқ, ингичка бўйнида пайдо бўлди. Ҳамидулла ҳарбийда ўрганган усулларини ишлатишга ҳам улгурмай қолди.

— Одамбой... ака!

Ҳамидулла бошқа ҳеч нарса деймади. Нафаси бўғилиб, ичида бир нарса узилиб кетгандек бўлди ва шу ондаёқ кўз олдидан қоронғулашди. Шаршара қулоғи остида шариллар экан, Одамбой уни кўтариб олганини сезди.

Чиндан ҳам Одамбой чап қўли билан бошини осилтириб, томоғини қистанича, ўнг қўлигига кучук боладек уни қўлтиқлаб шаршара орқасидаги ўзи билган горга йўл олган эди.

Ҳамидулла шундан кейин нима бўлганини билмай қолди. Миясига охириги ўтиришган нарса — пастликка, ғалати илқ ҳид, ялпизми, райхонми, чуллаган пастликка шўнғиб кетаётгани бўлди.

Одамбой горнинг оғзида қулоқ тутиб турарди. Анча вақт ўтди. Нимадир гор ичида «тўп» этди. Одамбой энгашиб яна қулоқ солди. Бошқа ҳеч қандай овоз эшитилмади.

— Айб ўзингда, ука!.. — деди ўзича Одамбой. — Ота синглингни менга бермоқчи эди. Сен уни келиб-келиб ўша Қийшиққа ютқазасанми?

Одамбой боққа қайтиб қўлларини ювди-да, раис ётган хонанинг эшигини қия очиб қаради. Раиснинг уйқуси қочиб, боя қандай ўтирган бўлса, шундай ўтирарди.

— Бўлди, — деди ичкарига кириб Одамбой ва косовдек панжаларини юзига суртиб, фотиҳа қилди. — Ҳеч нарсага тушунмай кетди, ота.

Раис жавоб бермади. Қўлини чўзиб, Тошкент суви солинган шишаларни кўрсатди. Одамбой дарров битта шишани олиб, катта пиёлага тўлдириб қўйди-да, узатди.

Раис симириб ичди. Соқол-мўйловига ёпишган томчиларни артиб, пиёлани чойшаб устига қўйди.

— Тушунмай кетгани маъқул бўпти, — деди у бир маҳал ўрнидан туриб. Узун қора иштон, оқ шоҳи майкада у томоша учун кийинтирилган бесўнақай қора тўнғизни эслатарди.

— Биламан, сенга Фотимани ваъда қилувдим. Умри қисқа экан. На илож? Ундай яхшисини тонамиз. Ҳамидуллага ачинма. Ҳаммамизнинг бошимизни жанжалга қолдирарди. Тушундингми?

Одамбой ҳеч нарса тушунмади. Аммо тушундим, деб бошини қимирлатди. Отага қандай жавоб кераклигини у яхши биларди.

— Эртага яна шу ерда бўласан. Ҳойнаҳой, Алиев одамлари билан келади. Мўлжал шундай. Ўшанда, ёруғда бир чеккага олиб қўй уни.

Раис гап тамом дегандек, жойига бориб ёнбошлади. Ҳали тонгга анча бор эди. Одамбой шу ерда ҳам қолса бўлар-

ди. Лекин қишлоқда бўлатуриб, онасини ҳеч маҳал ёлғиз тунагани қўймасди. Шунинг учун, у ўйлаб ўтирмай йўлга тушди. «Яна битта одам қўшилди», ҳаёлидан ўтказди у.

Биттаси Шоҳида эди. Ақлли одам, уни жаноза очинга кўндирди. Абдулла муаллимни ким кўндираркин? Қўнарми-кан у? Кеча қизига жаноза очса, бугун ўғлидан аяқраб ўтирса? Милицияга хабар қилади. Қошки милиция йўқолганларни раиснинг боғидан қидиришни ҳаёлига келтирса. Милиция келиб, боғни тит-питини чиқарса ҳам горни тона олмайди. Горни Одамбой тўсатдан топган. Қайси бир йили Кавказдан меҳмонлар келиб қолди. Уч кун шу боғда кетмакет зиёфат бериладиган бўлди. Кун бўйи сайёҳат, кечқурун дам олиш... Раис йигирмата қўзичоқ олиб келишни буюрди. Бири-биридан пири қўзичоқлар келтирилди. Уларни майда-майда қилиб эмас, бутунлигича, кавказчасига гулхан устида арча таёққа тиқиб пишириш керак эди. Одамбой ёрдамчи кабобназ, ошпазлар билан маслаҳатлашиб, ҳаммасини бирдан сўйдирди. Ичларини югани шаршара тағига бориб ўтирганда, орқасидан қандайдир илқ, ёқимли ҳаво ураётганини сезиб қолди. Бироз юриб, харсанглар орасида тешик борлигини кўрди. Катта бир тошни суриб қаради. Тешик гор оғзи экан. Ёқимли ҳид шу горнинг ичидан чиқётган экан.

Одамбой бир қадоқ келадиган тошни горга ташлади. Анчагача унинг тағига етгани билинмади. Бир маҳал нимадир гўм-бирлаб кетди. Бу тошнинг гор тағидаги аке-садоси эди.

Одамбой йиғитларни чақириб, улар билан тушиб чиқсамми деган фикрга келди, аммо ўзини тўхтатди. Негадир горнинг топилаганини овоза қилгиси келмади. Ҳеч қандай шайи йўқ эди. Лекин, нимадир уни тўхтатиб қолди. Ҳеч ким йўқ пайти келиб, шаршара ёнидаги арчага арқон боғлаб горга секин туша бошлади. Йигирма қадамча тушганида гор иккига бўлинди. Бир томони қоп-қоронғи, фақат, тепадан тушаётган ёруғликдан нимадир чўзилиб қора сақичдек ялтирарди. «Сув!» — фараз қилди Одамбой. Унинг фарози тўғри эди. Қурама қояларидан эриб тушган қор шу ерда қўл ташкил қилган эди.

Горнинг иккинчи томони қўлдан баландроқ бўлиб, қасқадир илонизи бўлиб чўзилиб кетган, икки кини бемаълул боғни эгиб юрса бўларди. Одамбой бириас юрди. У боя ташлаган тош шу томонга думалаб кетганини тушунди. Ўзи билан шам олиб тушмаганига ачинди. Қўтарилиб, ошхонадан уч-тўртта шам олиб яна тушди. Қўлга етиб, ўнгга бурилганда, шамлардан биттасини ёқди. Гор ёришиб кетди. Камида ўн қадам нари ҳам яққол кўрина бошлади.

Одамбой ҳайрат ичида қолди. Горнинг деворларида ҳар хил ҳайвонларнинг суратлари чизилган эди. Ёй, найзалар, югуриб кетайтган одамлар, итлар, ёввойи эчкилар турли тўғларда товланарди. Оёқ остида эса темир-терсақлар ётарди. Узун бир темирни Одамбой қўлига олиб қаради. Афтидан қилич бўлса керак, учи ўткир, сопидаги суяклар ҳали бутун эди. Гор қайёққа олиб чиқишини Одамбой билмади. Юз қадам юриб, орқасига қайта бошлади. Шу пайт у бир сирнинг гувоҳи бўлди ва кўрқиб кетди. Келастганида бу ёққа тепаликка кўтарилянтими ё пастликка тушаянтими, сезгани йўқ эди. Ҳавода ҳам ҳеч қандай ўзгаришни пайқагани йўқ. Аммо қайтаётганида тепаликка кўтарилаётганини англади. Ҳаво етмаётганини сизди. Юриш борган сари қийинлашди. Пазарида у қадам ташлар, аммо жойидан қўзғалмас эди. Бадани сув бўлиб кетди. Қўл кўринмади. Оёзига нимадир тиқилди. Бақирмоқчи эди, аммо овози чиқмади. Чамаси бир соатлардан сўнг у қўлга етди. Бирпас дам олиб, кейин тепага кўтарилди. Қилич деб фараз қилган темирни чиндан ҳам аламбало қилич эди. Зангламаган, ошноқ, фил суягидан қилинган сопи фақат сарғайиб кетган эди, холос.

Ўша кунни кечқурун ихтиросини боққа келган «ота»сига айтди. Ранс қилични кўриб унинг қадимийлигини, биронта амир ёки бекнинг қўрқин бўлиши мумкинлигини фаҳмлади. Лекин ўзи яхшилаб горни текширмагунча ҳеч қайёққа хабар қилмаслигини маъқул тоиди. Ота Одамбойнинг ҳеч кимга айтмаганлигини ҳам маъқуллади. Лекин Одамбой рансга қанчалик боғланган бўлмасин, ҳозир уйига қайтар экан, шу лаънати горни тонганига пушаймон эди. Бир йилда иккита одамни ютди. Яна нималар бўлар экан? Кимга яна аждоҳо бўлиб оғзини очар экан бу гор? Ота бўлса горни сир тутаяпти. Қилични ҳам ҳали ҳеч кимга кўрсатмаган чоғи. Ўша кунлари бу ғалати горнинг яна бир сирини очилди. Сўйилган қўй-қўзилардан ортиб қолган иккитами, учтасини Одамбой горга олиб тушиб, иккига ажраган йўл устига қўйиб чиқди. Ўн кунлардан кейин гушт қандай қўйиб қўйган бўлса, шундай, бўзилмай, ҳидланмай турганини кўрди. «Музхона-ку бу!» — севиниб кетди Одамбой. Тагин, тонналаб мол қўйса бўладиган музхона. Шунини ҳам отасига айтиб берди. Отаси олдинги гапини қилди: «Овоза қилма. Керак бўлганда, ўзим айтаман»...

Абдуллажон Зокир полвоннинг ҳовлисига кириб, ўчоқбоши рўнарасидаги деразаларига қора парда тутилган уйни кўрди, қизининг шу ерда хазон бўлганига ишонди. У Ёлғиз борди. Ғира-ширада ўғлининг хонасига кириб, уни уйғотмоқчи бўлди, аммо Ҳамидулла йўқ эди. Абдуллажон эзилиб кетди. Ўғлидан оила учун, оиланинг обрўини учун бирон наф

йўқлигига энди амин бўлди, «садқан ўғил кет!» — деди ичида аччиқ ўқинч билан ва ёлғиз ўзи Зокирларникига боришга қарор қилди. Зухра азонга яқин кўзи иллингани учун унинг айвонда юрганини сезмади. Адаси каби у ҳам кечаси билан мижжа қоқмай чиқди. Шунинг учун Абдуллажон ҳеч нарса демасдан, Ҳамидулла гоғиб бўлганлигини, ёлғиз ўзи безорилар билан гаплаганини кетайтганини айтмасдан кўчага чиқди. Ҳар эҳтимолга қарини ёшнинг ушлаб кўрди. Кечқурун камарига осиб қўйган ов пичоқ ёнида эди. У хотиржам йўлга тушди. Ўқда бўлмаганда биттасини саранжомлаб бўлса ҳам, қизининг қасосини олади.

Ўнқайрағоч тугаб, тор кўча бошланганда кўк дарвоза кўришди. У шу ерда тўхтади. Зокир семизнинг ўйи шу бўлиши керак. У дарвозанинг темир ҳалқасини кўтариб, тақиллатди. Ичкаридан ҳеч кимнинг овози ҳам, шарапи ҳам келмади.

— Зокир! — қичқирди Абдуллажон яна ҳалқани дарвозага уриб

Яна жимжитлик. У бирпас кутиб турди. Аммо ҳеч овоз бўлмагач, дарвоза табақалари орасидан ичкарига мўралади ва бироз тинчигандек бўлди. Зангори «Ўкигули» дарвоза орқасида турарди. Абдуллажон ариқ ичидан қафтига зўрға сиғадиган битта тошни олди-да, кўчининг борича дарвозани ура бошлади. Бу ҳовлига бемаҳалда турли одамлар келиб кетиши, кечалари маст-аласт овозлар кўтарилишининг кўникиб кетган қўшиқлар унинг зарб билан дарвоза уришига эътибор бермадилар.

Бир маҳал «ҳозир» деган бўғиқ овоз эшитилди. Кўн ўтмай, дарвозанинг ўнг табақасидаги кичик эшик очилди.

— Келинг?! — ҳайрон бўлиб Абдуллага қаради қовоқлари шинган одам.

Зокир семиз шу эди. Абдуллажон уни итариб, ҳовлига кирди. Дарвозанинг тўғрисида ошхона бор эди. Абдуллажон чап томонга қаради. Сийрак дарахтли ҳовлининг тўри шу ёқда эди. Бирдан унинг кўзи қора пардали иккита деразага кўзи тушди. «Парда тортилган хона, демак, шу!» — тахмин қилди Абдуллажон ва шу томонга юрди.

— Ҳов ака! Тўхтаг! Нима гап ўзи? — ҳеч нарсага тўшунмай сўради Зокир семиз.

Абдуллажон индамай қоронғи хонага тутан даҳлизга кўтарилди.

— Тўхтаг, ҳов ака! Одам бор! — қичқирди орқасидан Зокир семиз.

Абдуллажон парво қилмади. Даҳлизнинг ўртасидан икки томонга эшик кетган эди. Биттаси бир томони очиқ, узун айвонга, иккинчиси, чапдагиси қоронғу уйга олиб кирар эди.

Абдуллажон шу эшикни шарақлатиб тепди. Эшик табақалари ланг очилиб, хона ёришди. Турда тахмон тагида қалин кўрпачалар устида бир одам ётарди. Ёрундан афтини буриштириб, у девор томонга ағдарилди.

— Нима қиялсиз?

Зокир семиз Абдулланинг тирсагидан ушлади.

Абдулла унга ўтирилди.

— Сен Зокирмисан? Сотиболди аканинг ўғлимисан?

— Ҳа, нима эди?

— Бу ётган ким?

— Нима эди?

— Айт. Тўхта қийишқ шуми?

— Биларкансиз-ку?! Менга қаранг, ўзи нима гап? Ҳаммаёқни оёқости қилиб юбордингиз-ку? Қани, бўёққа чиқинг!

— Мен Фотиманинг отасиман. Сенлар зўрлаган, ўзини остан қизнинг отасиман. Мен уйингни оёқости қилган бўлсам, сенлар одамни оёқости қилдиларинг. Уни ўлдирдиларинг!

Абдуллажон шундай деб, Зокир семизнинг ёқасидан ушлади. Аммо Зокир бир силтаниб унинг қўлидан чиқди. Мушги билан бошига ураман, деганда кучли тешки икки сони орасига тушди. У инграб элганди. Шу пайт Абдуллажон иккала қўлини зашжир қилиб, унинг бўйини аралаш бошига урди. Зокир гилам устига чўккалаб йиқилди.

— Тўхтамурод ака! — қичқирди у инграбда давом этар экан.

— Чақир! Унга бўлсанг ҳам бугун меида қутулмайсанлар!

Абдуллажон Зокирининг биқинига, юз-кўзи аралаш яналоқ бурнига урар экан, қўлларида мутлоқ оғриқ сезмасди. Бирдан биқинидаги ов пичоқ эсига тушди. Уни шартта сугуриб, боши устига кўтарди, ўрнидан турмоқчи бўлган Зокирнинг бошини чап тирсаги билан босиб, бўйинига пичоқ уришни мўлжаллади. Энди ураман деганда, икки курагинининг орасига нимадир санчилди. У эътибор бермасликка ҳаракат қилиб, мўлжалланган жойига пичоқ урди. Аммо қўлида мадори қолмаган эди. Пичоқ Зокирининг бўйинига тегди. Тегди-ю, зарбининг ожизлигидан қайрилиб кетди. Абдуллажон ўнига йиқилар экан, яна бир нарсга чаккасига ботганини сезди, қўлидан пичоқ чиқиб кетди.

Унинг тепасида учига резинка тақилган тўшпонча ўқталиб, Тўхта қийишқ турарди.

— Аблаҳ! — деди ўрнидан турар экан Зокир семиз. — Қовуғимни ёрворди чамамда.

У бор кучини тўлаб, ҳушсиз ётган Абдуллажоннинг қор-

нига тепди. Абдуллажон қимир этмади. Чаккасига теккан иккинчи ўқдан кейин у жон берган эди.

— Ўлибди-ку, — деди қўрқув аралаш Зокир.

— Иккита ўқ тегади-ю, ўлмайдимми? — деди Тўхта қийшиқ. — Қишлоқдан олиб чиқиб кетиш керак. Ҳойнаҳой, орқасидан қидириб қолишади.

— Машинага соламиз. Багажникка! Тортинг!

Улар деразадан битта пардани тортиб туширишди-да, унга ўликни ўрашди. Кейин кўтариб, ҳовлига олиб тушишди.

Зокир юкхонани очиб, жой бўшатди.

— Олдин бўйнингни артиб ол! Сезмаяпсанми?

Зокир енги билан бўйинини сидирди. Абдуллажоннинг ов пичоғи унинг бўйинини тилиб юборган эди.

— Отмаганингда кетдим экан аспаласофилга! — илжайди Зокир.

— Отага нима деймиз? — сўради Тўхта қийшиқ.

— Буни энди, ака, ўзингиз эплантирасиз. Ота билан бу ҳақда мен гаплашолмайман. Қўрқаман.

— Майли. Йўлини топармиз. Қани кўтар!

VIII

Майор Алиев уйда атиги уч соатгина бўлди. Гира-ширада яна йўлга тушди. Уйининг тинчлиги, болалар, хотинининг соғлигини кўриб кўнгли хотиржам тортди.

Икки кун узлуксиз Дуркентда юз берган воқеаларни чуқур мулоҳаза қиларкан, унинг кетига тушганлар ҳам, хабар бериб туриб, кўкнорини ўриб олганлар ҳам шу машҳур раиснинг қўл остидаги одамлар эканлигини англаб етди. Бунинг учун катта ақл талаб қилинмасди. Лекин тушуниш бошқа, гумон, тахминлар, ҳатто аниқ бир исботга эга бўлиш бошқа, Тешабой Султоновдек одамни қўлга тушириш бошқа. Аммо Алиев учун бир нарса қоронғу эди: Тешабой Султонов тепадагиларнинг қайси бириги алоқадор одам экан? Ё у уста шахматчидек саккиз-тўққизта йўлни олдиндан ўйлаб, қариндошлигини яшириб келаётирми? Афтидан, шундай. Унинг ҳозирги аҳволида у истаган одамига ёрдам қўлини чўзиши мумкин. Унга эса ҳеч кимдан ҳеч нарса керак эмас. Қорадорининг юз кило янчилгани ўн миллион доллар турганидан кейин, у қандай ёрдамга муҳтож бўлиши мумкин?

Тонгги муздек ҳаводан шуларни ўйлаб борар экан, Алиев Тешабой Султоновга ўхшаганларнинг барибир даври ўтганлигига ишонарди. Камбағалнинг понига кўз олайтирган

одамдан барака кетади. Бу албатга кексаларнинг гани. Алиев буни ўзича тушунди. Қайси бир одамни эл ҳурмат қилиш ўрнига, ундан кўрқа бошлар экан, тамом — ўша одамнинг иши юришмай қолаверади. Тешабой Султоновдан кўнчилик кўрқиниши Алиев вилоят жиноий қидирув бўлимида ишлаб юрган пайтларидасқ англаган эди. Лекин, пул, давлат, амал ҳаливери Султоновни отдан туширмайди. Аммо туширадиган сабаб топила, халқ унга ачинмайди, ёниги ҳам олмайди. Ана шу сабабни топиши Алиевнинг бурчи эди.

Алиев зангори «Жигули» эгаси орқали анча масалалар очилиб кетиши мумкин, деб ҳисоблар эди. Шунинг учун учала адресни айланиб чиқиш, машина қасрдалигини аниқлаш ҳозир — эрталабининг ўзидаёқ зарур деб ҳисобларди.

Меҳмонхонага келиши билан уни аллақачон оёққа туриб, поношта қилиб улгурган Исмоилов кутиб олди. Азим Турсунов ҳам етиб келди. Унинг режаси бўйича аввал Исроил Маматовникига, кейин бошқаларникига бориш керак. Чунки тахмин қилинаётган машина ана шу Исроил Маматовники бўлса керак. Икки марта қамалиб чиққан, бир марта одам ўлдиришида айбланган, лекин тўла оқланган. Колхозда экспедитор бўлиб ишлайди. «Шифокор» колхозининг таркиби бошқа колхозларникига ўхшамайди. Бу колхозда маҳсулотнинг турлари кўп. Якка хўжалиқларда ҳам шундай. Уларни йиғиштириш, сотиш, ўрнига колхозга керакли мол олиб келиш учун Тешабой ака Султонов экспедиторлар штатини жорий этган. Камида йигирмата экспедитор бор колхозда. Ҳаммаси ёш-ёш, эчкил йигитлар. Деярлик ҳаммасига ранс машина олиб берган. Исроил Маматов Зокир Сотиболдиев билан бирга ишлайди. Шунинг учун Исроилнинг машинасини кўпинча Зокир ҳам ҳайдаб юради. Зарур бўлса, уникига ҳам кириб чиқса бўлади. Адресини Турсунов ҳар эҳтимолга қарши суриштириб олди. Лекин унинг назарида бунга зарурат йўқ. Умуман, Турсунов бу йигитларни яхши билади. Улар Тешабой аканинг ишончли одамлари. Тешабой ака унча-мунча одамни ишга олавермайди.

Алиев Азим Турсуновнинг фикрига қўшилди. Худди Турсуновдек, у ҳам йигитларнинг айбдор эмасликларига умидвор. Тешабой ака чиндан ҳам ёмон одамларни ишга олмайди. У Турсуновга шундай деди. Аммо вақтни ўтказмасдан, зудлик билан учала хонадонга бориб келишликни лозим топди.

Турсунов у билан гани бир жойдан чиққанига хурсанд бўлди. Унинг «Нива»сига ўтириб, энди кетмоқчи бўлиб туришганда, қаршиларида Тешабой аканинг оқ «Волга»си пайдо бўлди. «Нива»нинг тумшугига тетай, деб тўхтади.

Тешабой ака машинадан тушар экан, сариқ жузун ките-
лининг этагини бир-икки қоқди-да, Алиевга юмшоқ қўлини
узатди.

— Кеча шу ерда тунашларингни билганимда, келиб боққа
олиб кетардим. Азимбой! Меҳмонларингизни шу ерга қўйиб
кетгани уялмадингизми? Ё мелисанинг боғи йўқми?

Турсунов нимадир демоқчи бўлди, аммо дудуқлашиб қол-
ди.

Алиев уни хижолатдан чиқарди.

— Айб бизда. Қолиш ниятимиз йўқ эди. Мен тунда
шаҳарга тушиб чиқдим.

— Барибир, — унга қулоқ солмади Тешабой ака. — Бу
жой бозор-ўчарга келганларга аталган. Сизларга ярашмайди.
Уят бўлади. Энди гап бундай: биламан, хайрли иш билан
юрибсизлар. Ярамасларни топмасаларинг эл олдида уятли
бўлиб қоламиз. Топишларингга аминман. Кундузи де-
майман. Лекин оқшомда кутаман. Собиржон олиб кетади.
Азимбой, ука, ҳушёр бўл. Оқшомгача иш битсин. Меҳмон-
лар дам олишсин жиндек.

— Ҳўп бўлади! — Турсунов ҳарбийчасига жавоб берди.

Раис машинасига энчилик билан ўтириб, қўлини сил-
китди.

Икки хонадондаги зангори «Жигули»ни Алиев кўриниш
биланоқ, ҳисобдан чиқарди. Биттаси йиғирма кундан бери
аккумулятори ўтириб қолганлиги учун уйдан чиқмаган, ик-
кинчисининг эса олдинги ўнг гилдираги қайилиб ётарди.

Исроил Маматов уйда йўқ экан. Хотини унинг азонда
бозорга кетганлигини айтди. Зокир Сотиболдиев телефон қи-
либди. Машина уч кундан бери Зокирларникида экан.

Алиев Исмоиловга қаради. Ўктам Қўчқорович унинг ни-
ма демоқчи бўлганини дарров фаҳмлади ва кўчага чиқиб
кетди. Алиевнинг шофёри ҳар эҳтимолга қарши «Нива»нинг
орқасидан «Волга»ни ҳайдаб келган эди. Исмоилов шу заҳо-
тиёқ у билан бозорга жўнади.

Алиев нимадир тайёрланганини, уларнинг ҳаракатида
қандайдир бир сир борлигини пайқади. Саҳарлаб бозорда
нима қилади?

— Кетдик! — деди у бирдан ва отилиб кўчага чиқди.
Турсуновни кутиб-ўтирмасдан машинага ўтирди.

— Сотиболдиевникига борамиз! Бўлақонлилар!

Турсунов машинага чиқини билан шофёр газни босди.

Аммо Зокир Сотиболдиевнинг уйи қулф эди. Дарвоза тир-
қинидан машина кўринмасди.

— Кириш керак! — буюрди Алиев.

Турсуновнинг шофёри, ёш, энчилик йиғит экан, машинани

дарвозага яқин олиб келиб, томига чиқди-да, дарвозадан ошиб тушди.

Улар ичкарига киришганда, Алиевнинг кўзига ташланган биринчи нарса уйнинг, ҳовлининг ўртасигача қўзилиб кетган қон томчилари бўлди. Машина изи ҳовлининг ўртасигача борган эди. «Бир нарса бўлибди, — хаёлидан ўтказди Алиев. — Ё улар бир-бирлари билан уришинган. Ё улар билан кимдир уришган? Ким бўлиши мумкин?

Алиев уйларни кузата бошлади. Битта деразадаги нарда йўқ, ичкарига кирганда ичкилик, тамакк ва яна алақандай ҳидлар димоққа уриларди. Хона бўм-бўш, тоқчаларида турли хил идиш-товоқлар, тахмондаги кўрна-кўрначалардан бўлак ҳеч вақо кўринмасди. Тўрда, тахмоннинг этагида икки қават беқасам кўрнача тўшланган, устидаги ёстиқ гижимланиб қолган. Кимдир ўтган бўлса керак. Алиев яқинроқ бориб, ёстиқни оёғи билан сурди. Нимадир кўрнача устида ялтираб кўринди. Энгашиб олди. Ов пичоғи экан. Алиев эҳтиётлик билан уни икки четидан ушлаб, тоқчага қўйди-да, ёнидан дастрўмонини чиқариб ўради.

Улар ҳамма хоналар, ҳужраларни синчиклаб қараб чиқинди. Кўзга ялинадиган бошқа ҳеч нарса кўринмади. Зокир Сотиболдиевнинг уйи қишда ҳувилаб турадиган катта йўл ёқасидаги чойхоналарни эслатарди. Ҳаммаёқда ўт юқи идишлар, синган қошиқ, бешидан қайиблиб чирий бошлаган оташкурак...

«Бундай пичоқ каллакесару қиморбозларда бўлмасди-ку. Улар ўзбекча пичоқни афзал кўринади. Бунинг этик қўнжи, ё шимининг ичидан камарга боғлаб олиб юриб бўлмайди — қўпол. Ўзбекча пичоқ қини билан ҳам сиз ичида биллимай тураверади. Айниқса, Исфараники. Учи ҳам унча қайилмаган бўлади. Бироз ханжарга ўхшаб кетади. Ким олиб келди экан бу оврунча пичоқни? Ўзбекча пичоқни наstdан тенага уриш қулай бўлса, бу пичоқни тенадан наstdа уриш осон. Айниқса, бўрига, тўғизга шундай ташланади одам».

Алиевнинг машинаси қайтиб келди. Шофёр Немонловнинг колхоз идорасида қолганлигини айтди. Кейин бироз ийманиб туриб, хунук хабарини эълон қилди: «Чилонзор билан Муқимий кўчалари бир-бирини кесиб ўтган чорраҳада лейтенант Ҳодиевни машина уриб кетибди. «МАЗ» экан. Орқасидаги принципи электр устунини ҳам ағдариб юборибди. Канипан Раҳмонов айтди».

Лейтенант Ҳодиевга Райҳонни ҳимоя қилиш тошширилган эди. Тасодифмикан? Ё атайин уюштирилган авариямикан?

Алиев бу ерда бошқа қиладиган иш йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, ўз машинасига ўтириб жўнади.

— Салимовларники эсингдами? Ҳалиги, ўзини остига қизининг уйи? — сўради у шофёрдан. — Ҳайда, ўша ёққа!

Эпикни Зухра очди. Қисқа вақт ичида у озиб, кўзлари киртайиб қолибди.

Алиев саломлашиб, Абдуллажонни сўради.

Зухра ичкарига таклиф қилмай, жавоб берди:

— Йўқлар.

— Қайёққа кетганлар, жуда зарур эдилар.

— Билмадим. Турсам, уйда йўқлар. Акам билан бирга апави машинадаги йиғитларни қидириб кетинган бўлишлари мумкин.

— Қайси машинадаги? — аввал тушунмай сўради Алиев, кейин эсига тушди. — Фотимани олиб кетган машинани айтияписизми?

— Бошқа машина эгаларининг бизга кераги йўқ.

Зухра орқасига ўгирилди-да, молхона томон юриб кетди.

Алиев ичидан бир тутақди, аммо ўзини босди. Бу қизда нима айб? Бошига қулфат тушса-ю, ҳеч ким унга қулоқ солмаса? Агар у билмаганида, марҳуманин кўйлакларини кўрмаганида, онаси шахсий сабаблар билан ўзини осди, деган гап тарқалиб кетарди. Шундай ҳулюсага милиция, бошқа идоралар ҳам келишарди. Ҳали-ҳам шундай ҳулюса чиқаришиди. Лекин суд-медицина экспертизасига тушган кўйлак, ундаги излар бўйича ҳали аниқ бир натижа бўлмаса ҳам, кўйлак эгасига ҳуруж қилинганлиги, унинг номусига тегишганлигини шубҳа остига олиб бўлмас эди.

Нима қилини керак? Алиев иккинчи муҳим вазифани ўзи учун белгилаб олди: зудлик билан Абдулла Салимов ва унинг ўғлини қидиртириб топиш керак. Ҳойнаҳой ов ничоқ шуларники-ёв. Агар шундай бўлса, безорилар аниқ — запгори «Жигўли» эгаси билан унинг шериклари бўлиб чиқади. Улар билан ота-бола олинишган. Қон уларники. Ҳа, зудлик билан уларни топиш керак.

Алиев машинага ўтириши билан телефон жиринглади.

— Алиев!

— Қодир ака, бу мен, Ўктамман. Бозорда қидираётган одамларимиз йўқ. Улар бозорга киришмаган. Шаҳарга кетган бўлишса керак. Мен шаҳар автономиясига телефон қилдим. Улар ҳали Тошкентга етиб бормаган. Тутишини буюрдим. Қодир ака, Лутфуллаи эшитдингизми? Ҳали ўзига келмабди. Аммо юрак уриши жойига тушаяпти. Алижон Ҳасанович МАЗ билан шуғуллаништилар.

— Ўктам! Маҳмамовин бу ёққа чақир. Бир соат ичида етиб келсин. Уйимга телефон қил. У чалови ҳам уйдан чиқинмасин. Агар институтга кетиб қолнишган бўлса, иложини

тон, уйга қайтаришсин, кейин хабар қилишсин. Фотиманинг соати ўша тоифадан эканми? Раҳмонов айтмадими?

— Кечирасиз, хайнимдан кўтарилибди. Алижон ака айтдилар. Худди ўшандай қимматбаҳо соат. Ким Йўғонтенага менидан олдин бора, бериб юбораман, дедилар. Соат тунгача қўлингизда бўлади.

— Яна бир тошириқ. Ўқитувчи билан ўғли уйида йўқ. Фотимани зўрлаганлардан ўзларича ўч оламиз, деб азонда уйдан чиқиб кетинган. Ҳаммаёққа хабар бериш керак, яна бир қотилик, ўлим юз бермасин. Собиржон аканга айт, ҳаммаёқни ағдар-тўғтар қилиб бўлса-да, уларин тошинсин.

— Тунхундим. Агар гапингиз тугаган бўлса, мен танишмоқчи бўлган одам шу ёққа келипти. Кўтиб олам?

— Майли!

Алиев трубкани қўйди.

— Раймилицияга ҳайда.

У суянчиққа оғирлигини танилаб кўзларини юмди. «Ўгаси минг пойласин, ўғри бир пойласин», деганлари шу бўлса керак. Йўғонтена воқеалари нимадан бошланди-ю, қандай фожияларга олиб келди? Ё Алижон ҳақмиди, бу индан қайтиш керак, деганида? Паҳотки бошқа милиция офицерлари уларнинг айтганига рози бўлади? Паҳотки битта у шундай ҳақиқатпарвар бўлса? Мутлақо ақига тўғри келмаган гап. Бошқаларини улар кам билишади. Алиев отнинг қанқасидек уларга маълум. Вилоятда кооператив «дача»лар қуриш баҳонасида давлатдан, корхоналардан, «дача»ларининг бўлажак эгаларидан қанча-қанча пул ўмариб, еб юборган муттаҳам қурувчилар инини у очганда, бутун республика билди. Тошкентдаги пиво заводи, халқ хўжалиги институтидagi қаллобчиликлар ҳам очиқ суд шаклида кўрилганда, унинг хизматлари бир неча бор тилга олинди. Бу ишлар албатта уларга маълум. Шунинг учун ҳам Алиевдан қутулсак, у ёни бир гап бўлар, деб ўйлаётган бўлишлари мумкин. Чучварани хом санашибди. Алиевнинг бир бошлаган инини чала танилаб кетадиган одати йўқ. У охиригача қуралиди. Зухранинг ҳар қандай эркакин ер билан битта қиладиган аччиқ қарашларини у унутолмайди. Ҳеч ким олдида бўлмаса ҳам, шу қизча олдида ўзининг, фақат ўзининг эмас, бутун милициянинг нимага қодирлигини у кўрсатиши керак. Ҳозирча албатта улар ҳеч нарса аниқлангани, тайинли бир қарорга келингани йўқ. Ҳозирча четдан қараганда бир-бирига богланмаган бир нечта воқеалар содир бўлди.

Агар сержантнинг ўлимини кўкнори масаласига алоқадор дейилса, катта хатога йўл қўйилган бўлмайди. Балки бутун-эрта Исмоилов бу масаланинг тағига етар. Иккинчи ўлимни

қандай қилиб шу масалага боғлаш керак? Алиев дилида икки-уч кундан бери бу ҳам кўкнорининг бир учи, деб фараз қиляпти. Лекин бу фақат фараз. Мактабни кумуш медал билан битирган, хаёли кейинги икки йил ичида асосан ўқини билан банд бўлган қизининг кўкнорига, кўкнорифурушларга қандай алоқаси бўлиши мумкин? Соат орқалими? Бриллиант кўзли, қимматбаҳо соат... Лекин соатнинг бундай қимматбаҳолигини у билмаган-ку. Бу энди исбот талаб қилмайди. Балки соат аванс тариқасида ҳадя қилингандир? Ким совға қилганлиги маълум бўлмаса ҳам, колхоз идорасидаги зиёфатда, ё ундан кейин тақдим этилган, раисдан бўлак одам бундай совға қилмайди. Бу кечқурунга бориб аниқ бўлади. Озгина сабр қилиш керак. Сержантнинг ўлими бўйича битта фикр бор. Исмоилов билан маслаҳатлашади. Унга ҳам маъқул бўлса, Раҳмоновни чақириб, шу режани амалга оширишади.

Алиев шу қарорга келиб, бугунги мўлжалларини бир-бир ҳисоблай бошлади. Кечқурун раис билан бўлади. У билан гаплашадиган гапларининг очиги ҳам бор, айлантириб суриштириб оладиганлари ҳам бор. Очиқ гаплар — кўкнори, унинг қаердалиги, Фотимага қилинган қимматбаҳо совға. Алиев қанча ўйламасин ва раиснинг обрўин, хизматларидан андиша қилмасин, совғанинг эгаси у экаплигига ишончи комил эди. Шоҳидага ҳам берган шунақасини. Лекин бу ерда Алиев раис орқали эмас, бошқа йўллар билан Шоҳиданинг йўқолиш сабабларини аниқлаши керак. Унинг назарида Шоҳида совғанинг қийматини билган, билмаганида онаси ҳам, эри ҳам хабардор бўлишарди. Улар учун бу соатни бошқа оддий соатлардан фарқи бўлмаган. Шоҳида шунини истаган. Нима учун? Онаси, эридан яширадиган қандай сир бўлган экан? Афтидан, бу сир раис иккаловишининг ўртасида бўлган. Раис билан очикроқ гаплашиб олинadиган масалалар — шулар. Сержант ҳақида ўзи гап очса, гаширади. Қотил бугун-эрта қўлга тушишини айтади: «Лекин бизга қотилни тутишдан ҳам муҳим иш бор, — дейди у. — Ким унга буюрган? Биз қотилнинг сержантда шахсий ғарази йўқлигини аниқладик». — Алиевнинг шу гашидан кейин раис ўзини қандай тутар экан?

Алиевнинг сержант масаласида ҳам ҳали ҳеч кимга маслаҳат солмаган тахминлари бор эди. Сержант Исматов тоғдан ўриб тушилган кўкнори қаерлигини тошган, соддалик қилиб раҳбарлардан бирига айтиб қўйган. Уларнинг кимлигини Алиев ҳозир айтиши қийин. Турсунов ҳам бўлиши мумкин, Сиддиқов ҳам, ҳозирги район совети раиси Усмонов ҳам бўлиши мумкин, Тешабой аканинг ўзи ҳам бўлиши

мумкин. Шулардан бири, кейин уни йўқ қилишни «узун қўл»га топширган. Бошқа яна қандай сабаб бўлиши мумкин унинг ўлдирилишига? Бордир бошқа сабаб? Лекин ҳаётийроғи, ишончлироғи шу.

Милиция идорасига яқин қолишганда, коммутатор уни Тошкент билан улаб берди.

— Раҳмоновман. Қодир Алиевич! Лутфулланинг аҳволи оғир. Рухсат берсангиз, мен қолсам. МАЗ тутилди. Номери Наманганники. Аммо шофёр янги. Костромадан келган. Текширишяпти. Битта ҳадигим бор. У шаҳарни билмайди. Олиб келиб кўрсатишган. Ярамаслар қанчага уни ёллашган экан? Эшитдингизми? Свердловскда одам ўлдириш эллик мингдан ўттизга тушибди. Сизнинг кўкнорифурушларингизга бу писта пўчоғидек гап.

— Қолақол. Соат-чи?

— Бериб юбордим. Ўктам Қўчқорович беради сизга.

— Яна нима гап?

— Қодир Алиевич! Мени бугун бир жойга концертга таклиф қилишди. Бормоқчиман.

— Қасрга экан?

— «Тақсим» номли клуб. Клубга катта пул тўлаб аъзо бўлинади. Айтишларича, баъзи таомлар тўғри Кореядан келтирилармиш. Ўтган кунни шу клубнинг раҳбарлари сиз томонда меҳмон бўлиб келишган, МАЗ ҳайдовчиси шу клубга мол олиб келган.

— Нима?

— Уч тонна гурунч. Мол бизда. Аммо мени таклиф қилаётганлар бунни билишмайди.

— Эҳтиёт бўл.

— Келишдик.

Алиев «Тақсим» клуби ҳақида қасрдадир эшитган эди. Лекин қанча ўйламасин, эслолмади. Идорага етишганда, эсига тушди. Фарғонадан юз киши шу «Тақсим» клуби орқали Жаңубий Кореяга бориб келишган эди. Москвадан таниш бир ёзувчи телефон қилиб, шу гуруҳга бир одамни, хотинининг дўхтирини қўшиб беришни илтимос қилганди. Уйда, хонасида шу клубнинг шаҳодатномаси, қандайдир «шов-шув» қоғозлари ҳам, адашмаса, бўлиши керак. Ўша врач қайтиб келганидан сўнг, идорага эмас, уйига кириб, Кореяда ишлаб чиқарилган симсиз телефон совға қилиб кетган эди. Уйда унинг адреси ҳам бўлиши керак. Қизиқ!.. Шу «Тақсим»нинг раҳбарлари Тешабой аканинг меҳмонлари бўлиб чиқиб турча. Бу ажойиб янгилик. Уларнинг таширфи тагида нима гап ётган бўлиши мумкин?

Алиев машинадан тушгандаёқ биринчи бўлиб тажаниг ҳол-

даги Исмоиловга кўзи тушди. Афтидан, лейтенант уни оши-
қиб кутар эди. Тушини билан олдиға келди.

— Кечирасиз, ўртоқ майор! Сизни генерал Жалилов ах-
тарипти. Ҳатто машина юбормоқчи бўлди сизни олиб кетгани.
Ўзлари телефон қилдилар, агар лозим топсангиз борадилар,
дедим.

Алиев бошлигининг ахтараётганидан дуруст гап йўқлиги-
ни седи. Ё қўшимча бир топшириқ бўлади, ё натижани
сўрайди. Лекин ҳозир қайси натижа ҳақида айтга олади?

Ичкарига кириши билан ҳамма ўзини четга олиб йўл
берди. Ҳатто котиба қиз ҳам телефон трубкасини тутқазди-
да, ўзи чиқиб кетди.

— Салом, ўртоқ генерал! — қаддини ғоз тутиб жавоб
қилди Алиев. — Эшитаман. Ҳа, сиз айтгандек, иккита гу-
руҳ тузилган. Иккалови, сизнинг маслаҳатингизга биноан,
элни безовта қилмасдан жиноятчиларни аниқлаш билан
банд. Лекин, афсус, ҳали бирон натижа йўқ. Пазаримда,
уч кун ичида илжои борича олиб чиқиб кетиш йўлини қи-
диришди. Биз ҳамма томонини ўйладик. Хулоса шуки,
улар бизни чалғитиб, дорини олиб кетиш пайида. Шу мақ-
садда ҳеч нарсадан тўйинмайди. Мен яна ўлим бўлмаса
эди, деган хавотирдаман. Ўзини остан қизнинг отаси билан
акаси йўқолди. Хўш, хўш. Унақа эмас. Топширигингизни
оёқости қилиб, бошқа ишлар билан ўралашиб юрганимиз
йўқ. Айтганингиздек, Тенабой ака билан бамаслаҳат иш-
лаянимиз. Ўртоқ генерал, агар рухсат этсангиз, ҳар кўни
кечқурун сизга шахсан ўзим ҳисобот бериб тураман. Раҳ-
мат. Келишдик.

Алиев яна бир неча дақиқа трубкага қулоқ солиб турди-
да, алоқа тамом узилгач, жойига қўйиб, Исмоиловга ўтирил-
ди.

— Сен «узун қўл»га ҳар эҳтимолга қарши ордер олдириб
қўй. Ким билади, балки бугун уни олишга тўғри келар.
Демак, режа шундай: авжи ўтириш қизиган пайти «узун
қўлни» олиб кетишсин. Маҳкамловга тушунтириб айт, раис-
нинг гапларига анграйиб, иккиланмасин. Зарур бўлса, ки-
шан соласин.

— Тушунарли, Қодир ака.

— Менга анов Турсуновларнинг ёқмай турибди-да, —
қўшимча қилди Алиев. — Ҳушёр бўл. Бир уйига ўтиб ке-
лиш ҳам керак. Қидирган нарсанг, баъзан мутлақо ўйлама-
ган жойингдан чиқади.

— Тушунмадим? — ҳайрон бўлиб қўзларини пиришратди
Исмоилов.

— Ана шу тушунмаганинг учун уйига ўтиб кел, деяман.

— Бўлди. Қаршилик қилмасангиз, тушликни Азимхон билан бирга унинг уйида қилсам. Сиз, ҳойнахой, Собир аканинг ихтиёрида бўларсиз.

— Қаршилик йўқ.

Собиржон Сиддиқов Алиевдан беш-олти ёш катта бўлиб, ўқитувчидан чиққан ходим эди. Унинг милицияга келиши ғалати бўлган. Қайси бир ўқитувчилар қурултойида ички ишлар вазирлиги болалар тарбияси билан шуғулланмайди, ўқитувчи боланинг мактабдаги юриш-туришига жавобгар, ота-она уйда қарайди, кўчада бола билан шуғулланадиган одам йўқ, деган гап кўтарилди. Сўринптиришса, бу гапни андижонлик ўқитувчи Собиржон Сиддиқов кўтарибди. Бир-иккита заҳарханда гаплар ҳам қилибди милиция шайнига. Шунда ички ишлар вазири маориф вазири билан гаплашиб, шу ўқитувчини милицияга жўнатишни илтимос қилибди. Сиддиқовнинг қаршилигига қарамай, ўртага коммунистликни қўйиб, мутлақо у кўтмаган ишга, Андижон шаҳар милиция бошқармасига бошлиқ ўринбосари қилиб тайинланади. Шундан бери ўн йил ўтди. Сиддиқов милиция ишига кўникиб кетди. Уни мажбур қилиб ишга олган вазир аллақачон ишдан бўшатиб юборилди. Иш билмасликда, қониқарсиз, беҳафсала ишлаганликда айбланди. Милициянинг ҳамма ўқинларини ўқиб чиққан курсантликдан полковник, кейинчалик генерал даражасига кўтарилган, милициядан бошқа ишда ишламаган одам, ишдан бўшатиладиган сўнг, бир ой ҳам ўтмай, инфаркт бўлиб, ўлиб кетди. Милициянинг яқинида юрмаган, битта танқидий мулоҳазаси учун мажбур қилиб, милицияга ишга жўнатишган Сиддиқов эса тажрибали милиция офицерига айланди. Ҳозир янги вазирининг тавсияси билан вилоят милициясининг бошлиғи қилиб тайинланган эди. Албатта, унвони ҳам шунга яраша ошади. Яқин кунларда подполковник, йил ўтмай, полковник бўлади. Уша топилган кўкнори майдонлари, йўқолган кўкнори унинг иши эди аслида. Биринчи гада у қайғуриши керак. Йўқ, у жуда усталик билан ўзини четга олди. Ҳамма ташвишнинг шундай Алиев одамларининг ўстига таплади-қўйди.

Алиев Сиддиқов таклиф қилган чойхонага борди. Ўймакор ўстулари камида йиғирмата чиқадиغان айвон чойхонанинг кўрки бўлиб тушган эди. Айвон баланд эмас, кенг ҳам эмас, аммо узунлигидан, ўтиришга қулайлигидан ҳамма, ҳатто баланд тераклар остидаги сўриларда ўтирмасдан, шу ерга жой қилишарди.

Сиддиқов сомса буюрган экан. Ўтиришлари билан чойхоначи зиниллаб бир лаганда келтириб қўйди. Ёнида қора му-рч билан, кичкина шиша идишда сиркаси ҳам бор.

Овқатдан сўнг чойхона атрофидаги теракзорни айланишди. Сиддиқов ўзича ҳеч нарса ҳақида гап очмади. Алиевнинг ўзи гап бошлади.

— Исматовнинг қотили топилди. Лекин нима учун уни ўлдиришди, ҳали қоронғу. Албатта, қорадори асосий сабаб. Бу маълум. Наҳотки, Исматов ҳеч кимга қайққа кетаётганини айтмаган? Сиз нима дейсиз?

— Айтган. Биласизми, Қодир Алиевич, эшитган бошқа, кўрган бошқа. Шундай бўлса ҳам мен тахминимни айтмай. Ашурали биринчи Тешабой акага айтган. Кечқурун Танга-топидан бир ҳовлини муҳрлаб, ҳовли эгасини районга олиб бормоқчи бўлган. Шунанг раисга айтган, кейин шу иш билан кетаётганини Турсуновга айтмоқчи бўлган. Турсунов ўзида бўлмаган. Ашурали уйига борган. Уйда кўкнори гуллари қонларга жойлаштирилаётганини кўрган. Иш устида Турсуновнинг ўзи ҳам бўлган. Айтмоқчи бўлган гапини ҳам айтмай, уйдан чиқиб «Запорожец»га ўтирган. Шунда қотил эргашган. Ундан кейин нима бўлгани ўзингизга маълум.

— Нега бу ҳақда рапорт бериб, маълум қилмадингиз? — ҳайрон бўлди Алиев.

— Шу саволни кутиб турган эдим, — Сиддиқов йўғалди, бириас ҳаёл суриб турди, кейин Алиевга ўтирилди. — Бу хабар фирт тўқима. Биронта исбот йўқ. Турсуновнинг уйида кўкнори йўқ. Иккита, аниги, учта одам ҳамма бўлган гапини айтиб беради. Булар — Тешабой ака, Турсунов, қотил. Бошқа ҳеч ким, ҳеч нарса билмайди. Гувоҳ қидирганининг фойдаси йўқ. Қўлга тушириш мумкин бўлган, бундай ушлаб кўриб, ҳа, бунинг эгаси жиноятчи, дейдиган нарса ҳам йўқ. Нега? Биласизми?

Алиев бош қимирлатди-ю, лекин ўзи савол назари билан Сиддиқовга қаради.

— Аввало булар тўрт-беш киши эмас. Булар катта яхши идорага эга бўлган уюшма. Махфия деймизми? Шубҳа йўқ, у ёки бу даражада, агар асосий бошлиғи бўлмаса, Тешабой Султонов ҳам шу махфияга киради. Махфиянинг тармоғи кўп. Улар фақат кўкнори етиштириб, уни янчиб сотиш билан чекланинмайди. Кўкнори аралашган дорилар ҳам тайёрлашади. Фармзаводлари бор. Тошкентдами? Самарқанддами? Балки, иккаловидадир? Балки Москвада ҳам ишлаб чиқаришар? Буларнинг энг соддаси бизнинг қишлоқларда, мураккаби, катта пуллик ишлар бошқа жойларда бажарилади.

— Шунча нарса биларкансиз, нега жим юрибсиз? — деди Алиев.

Сиддиқов оғир хўрсиниб, жимлайди.

— Қайси шахматчи рақибини ўрғанмайди, унинг кучли,

кучсиз томонларини билмайди? Ҳайратданга шуларнинг ҳаммасини ҳисобга олади ва дилида ютаман, дейди, назарий жиҳатдан ютиб ҳам чиқади. Аммо шахмат тахтаси ёнида ютқазиб қўйганини билмай қолади, баъзан ютқазайтганини қўриб туради, лекин ҳеч нарса қилолмайди. Мен бизнинг ишimizi ҳам шахматчилар ўйинига ўхшатаман. Назаримизда, ҳамма қилаётган ишларимиз, босайтган қадамимиз тўғрига ўхшайди. Лекин қасрда ўра борлигини, унга тушиб қолишимизни билмаймиз. Тешабой Султонов биз ўйлаганимизча содда одам эмас. Агар уни жинойтчи дейдиган бўлсак, бир нарса билан, жуда бўлмаганда, уйда, кабинетидами топилган ўша яширин ўриб олинган кўкнорининг биттагина уруғи билан унинг олдига бора олсак биз ютган булардик. Ҳозир ютуқ унда. Ичида биздан кулиб юрибди. Биламан, у энди бизнинг пул билан ишламайди, балки анчадан бери хуфия ишлаётгандир? У энди чет эл пули билан иш қилади. Буни ҳам текширолмаймиз. Кимда қанча чет эл пули бор ҳозир, бу унинг шахсий иши. Сизни у нега меҳмонга чақиряпти? Уч кундан бери ҳаракат қилади шунга? Сизни, милицияни яхши кўрганиданми? Кўрққаниданми? Йўқ. У, кечирасиз, Қодиржон, сиздан кўрқмайди. Сизнинг бевосита бошлигингиз, айтиб қўяқолай, унинг қадрдон дўсти. Султоновга қарши бир оғиз гап оғзингиздан чиқса, сизни чақириб олади. Йўқолган кўкнорини шундан кейин эси паст бир одам икки кунда топади-қўяди. Ана шу эси паст одам билан сизни оғзингизни беркитишади, иш билмайдиган одамга чиқариб қўйишади. Бугун сиз ранга қўл чўзинг, учала майдондаги кўкнори чўнтагингизда. Ўзингиз акт қилиб колхозга тоншириб кетасиз. Қандайдир келгиндилар эккан экан, Дуркентда бу жинойтга алоқадор одам йўқ, деган хулосага келасиз. Сиздан, сиз орқали ҳаммамиздан шунини кутишяпти. Ўзларига йўл очиб олишмоқчи. Бир миллион шахсан чўнтакка эмас, колхоз кассасига тушади, лекин ўн миллионга бемалол чақадиган ишлар қилинади. Ана, гап қасрда! Лекин бу гаплар ҳам гумон, тахмин...

Шундай очиқ мулоҳазалари учун Алиев Сиддиқовдан ичида миннатдор бўлди. Қизиги шундаки, ўзининг ожиз томонларини деярлик яширмади. Хулосаларинг ўзингга ҳавола, мен ҳақимда нима ўйласанг ўйлайвер, бўлганим шу, қабилда гапирди. Бунинг учун ҳам Алиев ундан миннатдор бўлди. Чунки энди унга таянмасдан ишлаши лозимлигини англади. У мулжалдаги қуршов гуруҳига фақат Турсуновни қўшмоқчи эмас эди. Унинг ёнига энди Сиддиқов ҳам қўшилди. Алиев энди фақат ўзига, ўзининг одамларигагина таяниши мумкин. Шунини сезгач, анча енгил тортди.

Тешабой Султоновнинг «Тенабоги» Қураманинг этагидаги шаршара остида эди.

Раис уларни кўриб, баланд арча ортидаги меҳмонхонадан чиқди.

— Мана бу бошқа гап! — у семиз қўлларини ёйиб, пеншвоз чиқди-да, ҳар бири билан қучоқлашиб кўришди. — Иш қочиб кетмайди. Сизлар баҳона, мен ҳам жиндек дам оламан. Райкомда бюро кетинти, шундай одамлар келади, деб бормадим.

— Ислон Усмонович бўладиларми? — сўради Сиддиқов. Алиев унинг фамилиясини эшитиб, ичида озгина хижолат бўлди. Йўғонтепа иши боиланганидан бери унга учрагани ҳам йўқ, телефон ҳам қилгани йўқ. Туман раҳбарлари одатда бундай нарсаларга эътибор беришади, раишк билан қарашади. Мабодо келиб қолса, уялтиришни турган гап.

— Ислонжон ўтаман, дедилар. Агар бюро эртарақ тута-са!..

Тешабой ака меҳмонларни боғнинг ўртасидаги гулзор ёнида ёзилган дастурхонга бошлади. Ариқ лабида ковуш юзли, елкадор бир йигит обдаста билан сочиқ ушлаб турарди.

Қўл ювиниш Тешабой аканинг ўзи бошлаб берди. Алиев ундан кейин қўл ювар экан, сув тутаётган йигитнинг оёқлари ундан камида икки қадам йироқда эканлигини кўрди ва беихтиёр бошини кўтарди. Исмоилов айтган қўлни узун одам шу эди.

Дастурхон атрофига ўтиришарканда, Исмоилов билан Турсуновлар ҳам келишди. Алиев «шуми?» дегандек узун қўл одамга ишора қилди. Исмоилов бош иргаб тасдиқлади.

Ҳа, Алиев унинг қўлларига қараб фақатгина узунлигини эмас, саксовулдек пайдор, бақувват эканлигини, косовдек панжаларининг одам панжаларига ўхшамаслигини кўрди. Бу қўллар, бу панжалардан осон чиқиш амримаҳол эди. Сержант Исмоиловнинг жасадини кўрганида шундай йўғон, гавдалик одам қандай қилиб ўзини бўғдириб ўтирди экан, деган савол миёсига келган эди. Балки икки киши бўлгандир қотиллар, деб уйлаган ҳам эди. Одамбойини кўриб, марҳумга ачиниш кетди. Бечора ҳатто қимирламай қолган бўлса керак, бу қўлларининг исканжасига тушиб.

Ҳаёллари ҳали тарқалмасдан, Алиев яна ҳайратга тушган воқеа содир бўлди.

Қимдир бир сават баркандек-баркандек келадиган тандирдан ишти уялган қин-қаял азизали жайқайиш билан кетди. Алиев

болалигидан ноини, унинг ҳидини яхши кўрарди. Шунинг учун кўзини саватдан узолмай қолди. Шу пайт Тешабой ака ўрнидан туриб, битта ноини олди-да, иссиқлигидан қўллари-га «пуф-пуф»лаб, синдира бошлади. Шунда Алиев унинг чап қўлидан кўз узолмай қолди. Тешабой аканинг қўлидаги соат анави қимматбаҳо соатларининг биттаси эди. «Полёт» фирмаси-ники. Рақамлар ёнидаги нуқталар ўнандай ялтирайди. Тешабой ака нон синдираётиб, қўлини қайирганда, нуқталарнинг бўртиб турганлиги аниқ кўринарди.

Алиев оҳиста Исмоиловга қаради-да, ўз қўлидаги соатга ишора қилди, раис синдирган нондан бир бурдасини олиб тишлади. Исмоилов уни тушунди. Бошини қимирлатиб, тахмин тўғрилигини тасдиқлади.

Бир пиёладан чой ичилгач, суюқ овқат тортилди. Бу тўртта-тўрттадан нўхот, қўй қовурғаси солинган серпийс шўрва эди.

Алиев қорни оч бўлса ҳам шўрвадан бир-икки қошиқ ичган бўлди, мазасини ҳам сезмади. У ҳам хурсанд, ҳам чуқур ташвишга тушиб ўтирарди. Унинг Тешабой Султонов ҳақидаги тахминлари шу соат орқали бутунлай тасдиқланган эди. Бу албатта милиция ходими, терговчи учун хурсандчилик эди. Аммо ташвиши хурсандчилигини босиб кетди. Тешабой Султонов янги давр тақозоси билан сузишни билмаган одам сувга ташлаб юборилганидек, иқтисодий ҳаётга таниш-билишсиз, билимсиз, тажрибасиз туниб қолиб, тиланчилик қилишдан, очлик, гадюликдан оиласи, бола-чақасини қутқариб, эндигина оёққа туриб келаётган йигитлардан эмас эди. У от қўшилган тайёр аравага ўтирган, кейин ақлини ишлатиб, колхозни бойитган одамлардан эди.

Тешабой ака ҳеч кимни овқатга ҳам, стол устига териб ташланган турли ичимликларга ҳам қистамади. Аммо овқат тез-тез янгиланиб турди. Шўрвадан сўнг тугмачадек-тугмачадек тандир сомса келди. Гўшт кабобдан олдин жигар кабоб тортилди. Пахта гулли косаларда иккитадан манти берилди. Охири девзира палов келди.

Ош ейиляётган пайти лейтенант Маҳкамов икки милиционер билан пайдо бўлди. Тешабой ака ҳайрон бўлиб аввал Сиддиқовга, кейин Алиевга қаради. Сўнг кўзойнак тақиб, Маҳкамов узатган ордерни ўқий бошлади.

— Кечирасиз, кечиктириб бўлмагани учун безовта қилишга мажбур бўлдик, — деди Маҳкамов.

Тешабой ака унга қулоқ солмади. Одамбойни қамоққа олиш ҳақидаги ордерни икки марта диққат билан ўқиб чиқди. Кейин Маҳкамовнинг юзига қарамасдан қайтариб берди:

— Аввал бир пиёладан чой ичинглар, ўтиринглар.

— Раҳмат. Кечиринг, Тешабой Султонович. Бониқа иложимиз йўқ эди.

Маҳкамов яна бир парса демоқчи эди, ранс қўлини қўтариб, тўхтатди.

— Ўртоқ Алиев, колхознинг шуниси яхшики, ранс меҳмон қабул қилаётган пайти, биронта колхозчи уни безонта қилмайди. Пима дердим, милициянинг ўз тартиби бор. Марҳамат! — ранс шундай деб ўрнидан турди ва ошхона томонга қараб қичқирди. — Одамбой! Бу ёққа кел.

Аммо уни афғидан ҳеч ким эшитмади, ҳеч ким келмади.

— Одамбой ўчоқбошида, бораверинглар, — деди у Маҳкамовга ва жойига ўтирди. — Қани, олишиб ўтиринглар. Собиржон, сиз мезбонсиз, айтинг, еб ўтиришсин. Бу овқатларни шу Одамбой тайёрлаган, қўли ширин йигит.

Тешабой ака ошга қўл узатди. Жигарранг кунжўт ёғини панжалари орасидан оқизиб, катта бир ошам олди-да, оғзига солди.

Алиев бошини эгганича, бир нуқтага тикилиб ўтирарди. Исмоилов ҳам ўзини поқулай сезди, ошдан ейиш нияти бўлса ҳам қўлини артди. Сиддиқов меҳмондорчилик пайти, ҳамкасблари шундай иш қилишларини мутлақо кутмаган эди. Шунинг учун уялганидан қиш-қизариб ўзини қайғқа қўйишни билмай тиширчилаб ўтирарди.

Поқулай вазият анча давом этди. Фақат Тешабой акагина тинч, ўзини бепарволикка солиб, хўриллашиб чой ичар, баъзи-баъзида ошхона томонга қараб қўярди.

Жимлики Маҳкамов бузди. Ошхона томондан шахдам юриб келиб, Алиевга мурожаат этди:

— Йўқ. Ҳеч қасрдан тополмадик!

— Одамбойини-я? — ҳайрон бўлиб сўради Тешабой ака.

— Ҳа. Бутун боғни айланиб чиқдик.

— Онаси бетоб эди, эрта кетиб қолган бўлса керак-да, — раиснинг хурсандлиги ҳам, ташвинига тушганлиги ҳам билинмасди. — Хавотир олманглар. Эртага мен ўзим уни тоғтириб, Собиржоннинг олдига юбораман. Маъқулми, ўртоқ Алиев?

— Албатта, — деди Алиев. — Хавотир оладиган жойи йўқ. Кетаверинглар. Маҳкамов кетгач, Алиев Тешабой акага мурожаат қилди.

— Мени кечиринг, Тешабой Султонович. Сержант Исмаиловнинг қотилини зудлик билан қамоққа олишни мен буюрганман. Қотилининг аниқ кимлиги Сиз меҳмонга чақирганингиздан кейин маълум бўлди. Сизни хафа қилган бўлсак, яна бир марта ўз сўрайман. Менинг назаримда сиз, обрўли,

халқ ҳурматини қозонган раҳбар одам қотил топилганидан хурсанд бўласиз ва уни қасрда қўлга олишини сиз учун аҳамиятли эмас, деб ўйлабман.

Қутилмаганда ранс Алиевнинг гапларини тасдиқлади:

— Албатта, мен қотил топилганидан хурсандман. Уни аниқлашда сизларга ёрдам беролмаётганимдан хижолат чекиб юрган эдим. Топилгани яхши. Лекин сира қутилмаган одам қотил бўлиб чиқди. Ростини айтсам, мен ҳали ҳам кўнникол-майиман. Бу ярамас менинг кўз олдимда, ҳатто менинг уйимда катта бўлган. Отаси билан биз қадрдон эдик. Қодиржон, ука, балки қандайдир аниқлашилмовчиликдир бу? Ҳеч ақлим бовар қилмаяпти.

— Афғуски, бу аниқланган, Тешабой ака, мени кечиринг, биз тўғри қилмадик.

Алиев чин юракдан шу фикрга келган эди. Идорада, иш столи ёнида қарор қабул қилиш бошқа экан-у, дастурхон олдида шу қарорнинг амалга ошишини кўрини бошқа гап экан. Бунинг устига, Одамбой қочди. Ким, қачон унга айтди? У қандай қилиб уни олгани келганларини билди? Нима бўлса ҳам хунук, одамгарчиликка тўғри келмайдиган иш юз берди. Алиев ўзидан хафа бўлиб кетди.

Нега унда қотилни рансининг олдида қамоққа олиш фикри пайдо бўлди? Қўрқитиш ниятида эдимки? Уни қайириш, бошини эгиш мақсадидами? Ё ўзини кўрсатмоқчи бўлдимки? Биринчи марта Алиев ўз қилган ишидан пушаймон эди. Ҳамкасби Собиржон Сиддиқов, ходимлари Исмоилов, Маҳкамовлардан уялиб кетди. Улардан ҳам кечирим сўраши керак. Лекин қизиқ, нега ёшлар — Исмоилов ҳам, Маҳкамов ҳам уни тўхтатишмади?

Йўқ, ордени боққа, айни дастурхон атрофида ўтирилган пайти, худди театрда, ё ёмон кинофильмларда бўладигандек кўрсатиш, шу вақтдаёқ қамоққа олинмоқчи бўлган одамни қочириб юбориш жуда катта ланганаглик, ақсизлик, ожизлик белгилари эди.

Алиев дастурхонни айланиб ўтиб, Тешабой ака олдига келди.

— Раҳмат. Жуда яхши ўтирдик. Яна бир марта узр.

Тешабой ака ҳам ўрнидан турди. Меҳмондорчиликни давом эттиришнинг энди фойдаси йўқ эди. Шундай бўлса ҳам у илтимос қилди.

— Ҳали эрта, ўтирибмиз-да?

— Йўқ, раҳмат. Агар сизга малол келмаса, яна бир нарсани сўрамоқчи эдим. Марҳума Фотима Салимовага колхоз берган совғаларининг ичидан иккита соат чиқди. Биттаси маънави соат. — Алиев чўнтагидан боққа келинмаётганда Исмои-

лов берган Фотиманинг соатини чиқариб кўрсатди. — Сизнинг шахсий совғангиз, жуда яхши соат экан.

— Ҳа... — Тешабой ака соатни олиб чироққа солиб қаради. — Яхши қиз эди. Аълочи. Онасига ўхшарди. Онасини яхши биламан. Правление аъзоси, бригадир, яхши механизатор эди. Бечора онасининг ёшига ҳам етмади.

— Райондаги марказий клуб мудираси Шоҳида Луқмонованинг ҳам шундай қимматбаҳо соати бор экан. Худди қўлингиздаги соатнинг, манави соатнинг нусхаси дейиш мумкин. У ҳам сизнинг совғангиз экан, деб эшитдим.

— Бўлса бордир?.. Билмадим. — Тешабой ака ўйланиб гапирди. — Колхоз катта. Унга алоқадор идоралар, одамлар ҳам кўп. Клуб ҳам бир пайтлари колхозга яхши қарарди. Ҳаваскорларимизни тайёрлаб берарди, концертлар қўйиб кетарди, дала шийпонларида театрлар кўрсатарди. Раҳматли Шоҳида эса анча эпчил аёл эди. Правление унинг хизматларини шу соат билан тақдирлаган бўлиши мумкин.

— Раҳматли дейсизми? — сўради Алиев.

— Ҳа, энди жаноза очилганидан кейин, шунча вақтдан бери топилмаганидан кейин нима дейиш мумкин?

Тешабой ака гапни қисқароқ қилиш мақсадида дарвоза томон юрди. Бошқалар ҳам беихтиёр унга эргашипди.

— Тоғли жой — хавфли жой бўлади. Раҳматлининг отаси ҳам бизда ҳалок бўлган эди. Йўлонтенанинг бошидаги қоядан, адашмасан, тийганиб кетган эди.

— Хабарим бор. Шаҳодат опа, Шоҳиданинг онаси шахсан сиздан миннатдор. Хабар олиб, ёрдам бериб турар экансиз.

Тешабой ака тўхтади. Алиевга ўтирилиб, қўлини чўзди.

— Келиб туринглар. Мабодо ёрдамим керак бўлиб қолса, бематол.

Алиев хайрлашар экан, Тешабой аканинг ундан ҳафзаласи пир бўлганини сизди. Аммо билдирмади. Самимият билан ишларига ривож, ўзига соғлиқ тилади. Бурилиб кетаётганида, Тешабой ака жилмайиб, фақат у эшитадиган қилиб шивирлади:

— Совғаннинг арзон-қиммати бўлмайди. Бorigа барака, деб катаверилади. Айниқса, шахсий совға.

У Алиевнинг жавобини кутмасдан, бошқалар билан хайрлаша бошлади.

Машинага ўтиришганда, Алиев сўради:

— Салимонлардан хабар келмади? Тинчликмикан?

— Билмадим, — Исмоилов ҳам хавотирга тушди. — Ўйларидан хабар олмаймизми?

— Яхши бўларди, — қўшилди унинг таклифига Алиев.

— Лекин сизларни ташлаб, мен ўзим ўтиб келаман. Сен Тошкентга телефон қил. Ҳаммасқдан сўра.

... Соат ўндан ошган эди. Агар ота-ўғил қайтиб келишган бўлса, албатта чироқ ёниқ бўлиши керак. Чироқ ўчиқ бўлса ҳам, улар қайтишмаган бўлса ҳам, у барибир уйга киради. Зухра билан гаплашади.

Алиев шу ўйлар билан бўлиб, машинанинг танини, бахтсиз уй эшиги олдида тўхтаганини сезмай қолди.

Кўча эшик очик, ҳовли ёруғ эди. Алиев тақиллатмасдан қандайдир умид билан ичкарига кирди. Айвонга олиб чиқадиган цемент зинада муштларига энгганини тираб, Зухра битта ўзи ўтирарди. Алиев дарров тушунди, қўрқмаслик учун ўйининг, ҳовлининг ҳамма чироқларини ёқиб қўйган эди.

— Бемаҳал келдим, кечиринг, — деди Алиев ва омонатгина айвон зиҳига ўтирди. — Демак, улардан ҳалиям хабар йўқ?

Зухра бошини қимирлатди.

Алиев яна нима сўраши мумкин? Аксинча, қиз Алиевга ташланиши керак ҳозир. «Қани менинг адам билан акам», дейиши керак. Наҳотки, милиция кун бўйи биронта хабарга эга бўлмаса? Игна эмас-ку ахир улар? Қан-катта одамлар, наҳотки бирон жойда ўзларидан из қолдиришмаган? Алиев ҳайрон, у ҳеч қачон ўзини бугунгидек ожиз сезмаган эди. Одамбой, қотилнинг бирдан йўқ бўлиб қолиши тушунарли. Қотил ўзини яширишга уринди ва яширди. Муаллим билан ўғли ўзларини яширмаганлар-ку? Улар Фотимани зўрлаганларни топиш ва улардан ўч олиш учун эрталаб ўйдан чиқиб кетишган. Ўч олмоқчи бўлган одамлар ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан бирон жойда бекиниб ётмайди-ку? Уларнинг Зокир Сотиболдиевникига борганлари аниқ. Неча киши бўлган у ерда ҳаммаси бўлиб? Қани улар?

Алиев Зухрани ёлғиз қолдиргиси келмади.

— Зухра, менинг ишларим бор. Кетишим керак. Ёлғиз қолмаслигингиз учун бир одам юборайми?

Зухра бошини кўтарди.

— Адамни топиб беринг...

— Ҳаракат қилиямиз. Эрталаб келаман. Хайр.

— Хайр.

Зухра ўридан турди, аммо кузатгани чиқмади. Алиев эшикка ётганда, тўхтатди.

— Ўртоқ майор! Улар тирикми?

Унинг саволидан Алиев сесканиб кетди. Наҳотки бу хонадондан яна ўлик чиқса?

— Менимча, улар тирик... Агар... тирик бўлишмаса топиларди.

— Раҳмат.

Зухра яна жойига утирди. Алиев яна бир нарсa деб уни юпатмоқчи бўлди-ю, лекин нима дейишни билмади. Бирпас жим туриб, эшикка чиқди. Йўлакда коса кўтарган Зухра тенги қизга дуч келди. Кийимлари, қийиқ кўзларидан у ўзбек эмас эди, корейс ёки қozoқ қизи бўлиши мумкин.

Қиз унга соф ўзбек тилида сaлом берди-да, сўради:

— Абдулла ака бор эканларми?

— Йўқ. Зухранинг ўзи ўтирибди. Сиз ким бўласиз?

— Қўшимиз биз. Зухрага овқат олиб келаётувдим. Мен Светаман.

— Жуда яхши, Света, — хурсанд бўлиб кетди Алиев. — Иложи бўлса Зухра билан бирга бўлинг. Биз адаси билан акасини қидириямиз.

— Мен Зухрани ёлғиз қолдирмайман. Бирпас туриб да-дамлар ҳам чиқадилар.

Алиев анча хотиржам тортиб, машинага ўтирди. Меҳмонхонага келганда Исмоилов уни нохуш хабарлар билан кўтиб турарди. Маҳкамoв ҳам у билан бирга эди.

Алиев хабарлар кўнгилсиз эканини иккаловининг юз-кўзиданоқ билди. Лекин Тошкентдан етказилган хабар уни даҳшатга солиб юборди. Бешёғочда, Қозирабoдга кетаверини-даги жар бўйида қурилган лагмонхона олдидa бир одамнинг ўлигини топишибди. Тахмин бўйича Абдулла Салимовга ўхшар эмиш. Лекин ҳар эҳтимолга қарини уни биладиган одам юборинини капитан Раҳмонов илтимос қилибди.

— Нима, башараси...

— Ҳа, — уни тушунди Исмоилов. — Боши, юзи мажақланган эмиш.

— Ҳеч кимни юбормаймиз! Ўзимиз борамиз! Ҳозироқ жўнаймиз. Лейтенант Маҳкамoв, нима бўлди?

Маҳкамoв бошлиғининг саволига тайёр эди. Боғда юз берган ҳодиса — Одамбойининг қочиб кетишига у биринчи гада ўзини гуноҳкор ҳисобларди.

— Айб менда, ўртоқ майор. У ҳожатхонага кириб чиқай, деди. Башарасидан қочадиган одамга ўхшамасди. Нимага қamoққа олинаятганини ҳам билмагандек кўринарди. Мен аҳмоқ шундай деганда қўлига аввал кишан солмайманми?! Аҳмаджонни бирга юбордим. Икки минут ҳам ўтгани йўқ, Аҳмаджон югуриб келди йўқотдим, деб. Учаламиз ҳожатхонага қараб югурдик. Ҳожатхонанинг эшиги ланг очик, ичида ҳеч ким йўқ эди. Бутун боғни айланиб чиқдик. Йўқ! Худди ер ёрилган-у тушиб кетгандек!..

Алиев индамади. Иккала ланшанг йиғитлар шаънига

айтиши мумкин бўлган гапларни ичига ютди. Ҳозир уришгани, сўккани билан қотил қўлларини чўзиб олдиларида пайдо бўлиб қолмайди.

— Нима дейсиз, раиснинг ваъдасига ишонса бўладими? — сўради у.

— Йўқ, — гапга араланди Исмоилов. — Раис иложи бўлса уни қочириб юборади бунданам узоқроққа!..

— Билмадим, — деди Маҳкамов. — Аммо, ўртоқ майор, бу боғда бир сир бор. Қандайдир биз билмаган, кўзга кўринмайдиган бошқа йўл бор-ов...

— Расул Икромович, сиз Одамбойнинг уйини қўзаттиринг. Онасининг олдига келиши керак. Кампирнинг ундан бошқа ҳеч кими йўқ, деб эшитганман.

Раҳбарларда кам учрайдиган хислат бошлиқларида борлигидан иккала лейтенант хурсанд эдилар. Маҳкамов ўзини қанча койимасин, дилида қотилни раиснинг боғида қамоққа олишга қарши эди. Аммо бошлиқнинг обрўси олдида фикри нотўғри бўлиб чиқишидан ҳадиксираб, ҳеч нарса демаган эди. Ҳозир у хато қилганини тушунди. Ҳеч кимга бўлмаса ҳам, бамаслаҳат иш олиб борадиган ўз бошлиғига фикрини айтиши керак эди. Машҳур раис олдида унинг уялиб қолишига йўл қўймаслиги керак эди. Аммо Одамбойга қойил қолиш керак. Уни қишлоқда ақли расо одам ҳисобламмайди. Ҳатто жинни ҳам дейишади. Лекин у бугун ўнта ақли расо одам қилолмайдиган ишни қилди.

— Қани, кетдикми? — унинг хаёлини бўлди Алиев. — Ўктам Қўчқорович, кетишдан олдин телефон қилиб қўйинг, Алижон бир соатдан кейин ўша ёққа борсин. Иложи борица Сотиболдисов ва унинг шериклари ҳақидаги маълумотлар билан борсин.

Исмоилов ўрнидан туриб, қўлидаги сигаретасини деразадан меҳмонхона ҳовлисига улоқтирди-да, даҳлизга чиқди. Телефон фақат навбатчи олдида бор эди.

Алиев ўз мулоҳазаларини Маҳкамов билан ўртоқлашди.

— Тўғри. Лекин, Қодир ака, бир фикр бор. Раис ўз фойдаси йўлида ҳеч кимни алмасдан, босиб-янчиб кетадиган одам. Бунга шубҳангиз бўлмаса керак. Биздан олдин Одамбойни ўзи туттириб, йўқ қилиб юборса-чи?

— Бу фикрни ҳам ҳисобдан чиқармаслик керак. Нима таклиф қиласан?

— Таклиф шуки, ёқадими, ёқмайдими, битта одам унинг ёнида бўлиши керак. Одамбойни тутмагунимизча, у раиснинг ҳар бир қадамидан хабардор бўлиб турсин.

— Ким?

— Қаринилик қилмасангиз, мен борай.

Алиев рози бўлмади.

— Собиржон Сиддиқовга бу вазифани юклаймиз. Аввало раис ундан чўчимайди, кейин у ўз одами. Сизнинг ишларингиз кўп.

Алиев кўчага чиқди, машинасидаги телефонда коммунатор орқали Сиддиқов билан уланди. Сиддиқов таклифга дарҳол рози бўлди. Ўзи ҳам шунини ўйлаганини, маслаҳат қилмоқчи бўлганини айтди. Раиснинг Одамбой қасрда бекиниб ўтганини билишига Алиевнинг шубҳаси йўқ эди. Сиддиқов унга қўшилди.

— Боғини яхши биламан. Боя кетганимизда бери ўйламам. Қаёққа ғойиб бўлди экан? Биласизми, Қодиржон, назаримда ошхона томонда яширин йўл бор. Яширинки, ҳеч ким у томонга ўтмайди. Ўтин, кўмир келади у томондан. Одамбой шу ёқдан қочган. Уйига одам қўйдим. Аммо ҳозирча дараги йўқ. Уйига у келиши керак. Эшитганимиз, йўқми, билишимча, опаси бестоб. Овқатига Одамбой қарайди.

— Шаҳардан хунук хабар келди, — Алиев шаҳарга тушиб чиқини сабабларини айтиб берди. Агар мурда Салимов бўлиб чиқса, унда ўғли Ҳамидулла қайёда қолди? Шуларини ҳам суриштирини лозим. Қидиринини кучайтирмасак бўлмайди. Ҳамма мўлжалланган жойларда навбатчилар борми?

— Бор-у, лекин ҳеч қандай хабар йўқ. Зангори «Жигули» умуман шаҳарда юрмабди. Номерини ҳам пунктларга берганман. Бу ерда ҳам тинчлик.

— Майли, ҳушёр бўлинг.

Машинага ўтирини биланоқ Исмоилов унга Рамз билан учраганини, бу олифга йиғит унга ёқмаганини, соатнинг эгаси у эмаслигини айтиб берди.

Шофёр иш зарурлигини билганидан машинани одатдагидан тезроқ ҳайдай бошлади. Жўмабозорга келинганда, ён кўчадан бир қора «Жигули» чиқиб, уларга эргашди. То Қўйлиққа етгунларича орқаларидан келди. Қўйлиқ чорраҳасидан ўтилганда, кўприк остига кирди-да, қайтиб чиқмади.

Алиев «буни қандай тушуниш керак?» — деган матиода Исмоиловга қаради. Орқа ойнадан кўз узмай келаётган Исмоилов жавоб бериб олгурмади. Кўприк тагидан бир машина чиқиб, яна уларга эргашди. Аммо бу машина бошқа рангдаги «Жигули» эди.

— Бизни қўриқлайдиганлар кўнаиб кетди-ку? — кулди Алиев.

— Наҳотки улар ҳам раиснинг одамлари бўлса? — иккиланиб, айни пайтда ҳайрон бўлиб сўради Исмоилов.

— Бир нарса дейиш қийин...

Тешабой Султонов Одамбойининг қамалини уни бадном қилишини билса ҳам, хаёли кирди-чиқди одамга қўлоқ солишларига, унинг гани билан шундай ҳўрматли, йиғирма йиллик рансин қамашларига ишонмасди. Яна бир уни хотиржам қилган нарса бор эди: Одамбойининг уни сотишига кўзи етмасди. Одамбой унинг назарида уйида катта бўлган ити эди. Ит эса эгасига содиқ бўлади. Рансининг бадном бўлишига келганда, бу энди вақтинчалик ган. Одамбой қамалса, ган тарқайди, содиқ хизматкори қамалибдими, демак, ўзида ҳам бир ган бор, дейди уни кўролмайдиганлар. Ҳар хил латифалар тўқинади, баъзи идораларга сайланмай қолади, мажлисларининг тўрида ўтириш камаяди. Булар вақтинчалик гаплар. Унга албатта қийин бўлади.

Теиғқур, унинг сингари обрўга эришиб олган ранслар, совхоз директорлари ундан узоқлашинади. Кўриб ўзини кўрмаганликка солиб кетадиганлар ҳам пайдо бўлади. Аммо тишин-тинига қўйиб ҳеч нарса бўлмагандек юрини керак. Шунда алам ҳам тез ўтиб кетади, Одамбой ҳам хаёлидан кўтарилади. У шу фикрга келди-ю, бир сесканиб тўнди. Одамбой хаёлидан кўтарилишини у бонқача шаклда кўриб қолди. Уни тутинларини, қамашларини кўтиб ўтириш, қамоқда нима дер экан, деб хавотирга тушини кимга керак? Шу қўни-кеча катта бўлиб қолган майор Алиевгами? Унинг ёнида кимлар бор яна? Бу ўққа келиб, унинг ишларини шубҳа остига олишини ким унга буюрди?

Тешабой Султонов бир ўзи ҳали йиғиштирилмаган дастурхон ёнида ўтириб, шуларни ўйлар экан, Ислом Усмоновни чақиртириб келишни лозим топди. Телефон қилиб, ҳали ҳам бюро мажлиси тугамаганлигини билдида, ҳукумат телефонида котибини чақирди.

— Келмасангиз бўлмайди. Ҳа, улар кетинди. Лекин зарур ган бор. Ярим соатга танаффус эълон қилинг-да, келинг.

Ислом Усмонович йўқ дейлмади. Тешабой Султонов уни бекорга безовта қилмас эди.

— Қирқ минутда етиб бораман. Мажлисни тугатаман, — деди.

— Қорабой! — чақирди Султонов Одамбойининг ошхона бўйича ўрдамчисини.

Чиндан ҳам қорачадан келган чайир бир йиғит югуриб рансининг олдига келди.

— Одамбой сенга ҳеч нарса демадимми?

— Йўқ, ота. Анавиларга битта таҳорат унатиб олай,

деди-да, ҳожатхонага ўтди. Қайтиб чиқмади. Мен кўрмай қолдим чиққанини.

— Майли. Келиннингги ула.

Раис ҳовлига чиқди. Дастурхон ҳамон йиғиштирилмаган эди. Ўз жойига бориб ўтирди.

Қорабой қизил симли телефонни меҳмонхонадан олиб чиқиб, трубкани раисга узатди. Ўзи телефонни ушлаб турди.

— Салтанат? Ҳа, ётувдингми? Яхши, ётмаган бўлсанг, машина юбораман, сўдиган у-бу олгин-да, анави Абдулла муаллимникига ўтиб кел. Зухра деган қизи ёлғиз қолган. Битта ўзи юрагини ҳовучлаб ўтиргандир бечора. Ҳол-аҳвол сўраб, овқат едир. Бирпас ўтир олдида. Йўқ, на отасидан, на акасидан дарак йўқ. Иккалови эрталаб уйдан чиқиб кетишганича, ҳеч қаердан топилмапти. Тушундингми? Баракалла. Ҳозир машина боради.

Султонов трубкани узатди. Кўзларига ёш келган Қорабой трубкани қўлидан тушириб юборди.

— Кечиринг, ота!

— Ҳечқиси йўқ, — раис уни юнатди. — Менинг ҳам юрагим ачиб кетяпти. Безорилар ўлдириб кетган бўлиши ҳам мумкин. Битта уйда шунча ўлим...

— Иккаловиниям ўлдиришганимкан, ота? — қўрқиб сўради Қорабой.

— Ким билади. Балки иккалови ҳам омондир? Сен ўзинг ҳеч нарса эшитганинг йўқми?

— Йўқ. Фотимани зўрлаганларни қидириб ота-бола азонда уйдан чиқиб кетишибди, деган гап юрибди қишлоқда. Бошқа ҳеч нарса эшитганим йўқ.

— Аҳмоқлар! — куйиниб гапирди раис. — Милиция бор, колхоз бор, ярамаслар топиларди. Жазосини оларди. Нима қилар экан, уларни қидириб?! Барибир тополмайди. Кўча юзасида мана биз, деб туришар эканми? Мен Абдулла муаллимни айтипман. Ёслик одам эди. Ўғли, Ҳамидулла, майли, ёш, қизиққон. Уни нима жин урди?

— Ота-да, чидолмаган, — деди Қорабой.

— Бу гапинг ҳам тўғри, Қорабой! Чой қайнат, қозоннинг тагига ўт қала. Ҳозир Ислом ака келади. Ҳулла-с, ўзинг билиб қилавер бу ёғини. Менга кўк чой келтир. Уйга машина жўнат.

Қорабой кетди. Тешабой Султонов учун Абдулла муаллимнинг уч олинг пиятида уйдан чиқибди мутлақо қўтилмаган ҳодиса бўлди. Ҳамидулла тиңчиши билан бу қозон ҳам ёпиқлигича қолар, деб ўйлаган эди. Муаллим Зокирникига ўғлини қидириб борганим ё атайин қасос умидида борганим — раисга қоронгу эди. Унга ота-боланинг маслаҳати ҳам

аён эмасди. Шу боис гаранг эди. Эрталаб уйига Тўхтамурод келиб, булган воқсани айтиб берганида, аввал у ўзини йўқотиб қўйди. У икки марта қамалиб чиққан Тўхтамуродга ҳам, Зокир полвонга ҳам ишонмасди. Улар қўлга тушса, албатта кўп нарсалар очилиб кетарди. Аммо қизни зўрлаганларидан кейин, муаллимни отиб қўйишлари ақл бовар қилмайдиган янгиллик эди. У Тўхта қийишқини ҳам, Зокирни ҳам бўралаб сўкди. Тўхтамурод бошини ҳам қилиб, жим тураверди. Айбдорлигини у биларди. Тўппончани ишлатмаслик кераклигини ҳам биларди. Лекин шайтон йўлдан урди. Шошиб қолиб, энг осони отиш бўлгани учун ҳам отди.

— Қанча уришсангиз ҳам арзийди. Мен ўзим ҳам ачиниб кетяпман. Қизи бошқа гап эди. Зокирингиз билан Исроилингиз йигирма бирда ютқазиб қўйишди. Биринчи ким учраса, шунини олиб келишдан ўйновди-да.

— Бўлди, эшитганман! — уни бўлди Султонов.

— Йўқ, ота. Сиз мендан ҳам эшитинг-да. Ман честна ўйнадим. Олиб келишгандан кейин қайтариб юборсам, нима деган одам бўламан? Улар бошимга чиқиб олинади. Агар ўзини осиб қўйишини билганимда... Бир амаллаб, эрга тегиб кетади, деб ўйловдим. Ўзи ўжар экан. Дарров бориб ўзини осибди. Унга ўхшаганлар юрибди-ку. Бир-иккита бор, ўзлари келиб туришади. Ўганиб қолишган. Бу бонқача экан. Отаси аҳмоқ экан, биз билан тенг келиб бўладими? Ишайкейин... ўзимни осаман деганда, тегмасдим. Ахир мен ҳам одамман, тушунардим...

— Хўш, энди нима қилмоқчисанлар? — жаҳддан раис ўзини зўрға босиб турарди.

— Уришманг, ота. Бўлар иш бўлди. Бошқа қилмаймиз. Тек ўтирамиз энди. Нима десангиз, шунини қиламиз.

Тўхта қийишқини йиғлагудек бўлиб, бошини эгди.

— Ўлик қатда?

— Исмоилнинг машинасида, багажникда. Зокир шаҳарга борайлик. Қоронғида жарга ташлаймиз деяпти.

Ота шу фикрини маъқуллади:

— Машинани ҳам йўқ қилларинг. Янтоқми, Бўками, шу томонга бориб ёқворларинг.

— Бўпти, ота. Шундоқ қиламиз.

— Ўзларинг бирои ҳафта шаҳарда бўлларинг, жой бор, биласанлар! Чақирсамгина, бу ёққа келасанлар!..

— Хўш бўлади. Урага тушгандек ўтирамиз.

Султонов улардан қанчалик жирканмасини, уларнинг қанчалик ифлос, наст эканликларини билмасини, уларсиз ишларини қийинлигини биларди. Улар ҳеч нарсада гапини иккита

қилинмас эди. Одамбой сингари улар ҳам унинг қўллари эди. Лйниқса Ҳамидулласиз, шаҳарда ишлаши қийин. Булардан ҳам воз кечиб юборса оғир бўлади. То одам топиб қўлига ўргатгунча анча вақт ўтади...

— Жўналаринг.

Раис гап тамом дегандек, қўлини силкитди.

Тўхтамурод эшик тагига борганда, тўхтади:

— Биз-ку, из қолдирганимиз йўқ. Лекин, ота, анави Ҳамид гуллаб қўймаса бўлди. Синглиси экан-да, а?

— Ундан хавотир олмаларинг.

— Раҳмат, ота. Яхшиям бахтимизга сиз борсиз!..

— Бўлди, йўқол...

Султонов жеркиб берди...

... Ҳа, шу чатоқ бўлди, Абдулла муаллим ўлмаслиги керак эди. Салтанат муаллимнинг уйига боргани яхши. Энди Зухрасини тинчитиш керак. Ўқимоқчи бўлса, уни институтга жойлаб келади, эл олдида яхши бўлади бу иши.

Дарвоза томонда машина чироқлари кўринди.

Султонов ўрнидан туриб, ўша ёққа, Усмоновни кутиб олгани юрди.

— Бугунгидек сизни ҳеч қачон соғинмаган эдим!

Султонов қўлочларини ёзиб, машинадан тушаётган меҳмонни қучоғига олди.

— Маҳмадоналар кўнайиб кетган. Икки соат бурун тугатиш мумкин эди, — деди Ислом Усмонов ҳам уни қучоқлаб. — Лекин нима дейсиз? Давр ўзгариб кетди. Доно гапларни эшиттандек қулоқ солиб, эсангиз қотса ҳам, индамай ўтирасиз. Ҳозир раҳбар гапиришдан кўра эшитишга ўрганиши керак. Эшитиб-эшитиб, ҳамма бир-бирига тўйгандан кейин, битта гап билан ўз режангизни айтишингиз керак. Шунда ҳамма лаққа тушади, ҳамма мани гапим маъқул бўлди, деб ўйлайди. Хўш, тинчликми?

— Олдин бир пиёла чой ичиб олинг.

Раис уни дастурхонга бошлади. Бошлиғининг одатларини яхши билганидан бир фужер тўлатиб, арман конягидан, ўзига эса пиёлани тўлдириб ароқ қўйди. Қорабой иссиқ сомса-ни олиб келиши билан, фужерни Усмоновга узатди.

— Қани, шунини олиб юборинг. Асабларни бироз бўшатайлик.

Усмонов йўқ демади. Фужерни олар экан, кўзи билан сийдиган нарса қидирди. Маъқулроғи узум бўлди шекилли, шундан икки донасини ўзиб олиб, бир «қўҳ»лади-да, Султоновга қаради.

— Қани, олайлик, олдирмайлик.

— Яшанг!

Фужер билан пиёла бир-бирига оҳиста тегиб, эшитилар-эшитилмас товуш чиқарди. Султонов котибнинг охиригача ичиб юборганини кўриб, пиёлани бўшатди. Битта сомсани оғзига солди. Кутмасдан яна фужерни ва ўз пиёласини тўлатди.

— Самарқанддан келиндими? — деб сўради Усмонов.

— Хат келди. Мошина, рефрижератор эртага келади. Хаммасини ўша ёққа жўнатворайми?

— Ҳа. Кейин ўша ердан тарқатасиз.

— Бўпти. Сизни безовта қилганимнинг сабаби Алиев менга ёпишяпти. Қани, олинг. Манави сомса жуда яхши бўлган. Боя Одамбойни шу ердан қамокқа олдирмоқчи бўлди. Одамбой қочди. Лекин узоқ яшириниб юролмади. Улар тутишади уни. Алиев гапга кўнадиган одамга ўхшамайди. Буларнинг соҳасида ишнинг катта-кичиги бўлмас экан. Тўрт-беш кун ичида жуда қийнаб юборди. Исматовни ўлдирган Одамбойлигини билди. Бола-чақасини қўрқитувдик, уйига қаматиб, қоровул қўйди. Ўзи гапга кўнмайди. Соатларимнинг ҳам тағига етибди.

— Манавиларини-я? — Усмонов қўлидаги соатни кўрсатди.

— Ҳа. Бриллианти борлигини, мен совға қилганимни билибди.

— Ўзингиз ҳам, Тешабой ака, шу ишни чакки қилдингиз-да.

— Йўқ, — кулди Султонов. — Сизни йўриғингиз, сиз билан муносабатларимиз бошқача. Қизлар-чи, улар бунинг нархини билинмас эди. Соат уларнинг қўлидаги менинг бойлигим эди. Керак пайти айтардим уларга. Керак пайти ўзларини ечинтиргандек, қўлларидан ечиб оламан, девдим. Кейин совғанинг арзон, қиммати бўлмайди. Аммо буни назаримда Алиев тушунмаяпти. Бошқа маъно қидиряпти. Агар унинг йўлини топ, десангиз, йўли бор. Шундай қиламан. Йўқ, сабр қил, яшайверсин десангиз, уни бошқа ишга ўтказиш керак. Бу ёққа қадам босмасин.

— Эртагача сабр қилинг. Бир гаплашиб кўрай. Шуми?

— Шу.

— Йигитларингизга ҳушёр бўлинг, Алиев масаласи бир ёқлик бўлгунча, бир қадам ҳам жилинмасин.

— Тайинладим.

— Гапингиз тўғри, Тешабой ака, — Усмонов фужерни қўлига олди. — Бу соҳада катта-кичкина лавозим йўқ. Ҳар битта одамни чертиб кўриш керак экан. Билмай қолдик. Башарасидан қиздек, қўнимли бўлиб кўринган эди. Жалолов маслаҳат сўраганда, билганингни қилавер, деб юборган

эдим. Ўшанда тўрт-беш одамнинг ичида Сиддиқовнинг номзоди ҳам бор эди.

— Баракалла! Мана бу бошқа гап эди.

— Майли, уриниб кўрамиз. Алиевни бошқа зарурроқ иш қутиб тургандир балки? Шундай иш йўқ бўлса, топтирамиз.

X

Алиев суд-медицина институтининг музхонасидан кайфияти ниҳоятда бузилиб чиқди. У Абдулла Салимовни таниди. Уни фақат уринган эмас, тўппончадан икки марта отишган. Битта ўқ чаккасига, иккинчиси умуртқа суягига тегиб, тиқилиб қолган. Ўликни кейин жарликка келтириб тапшлаган. Шундай қилиб, уч кун ичида бир хонадондан иккита ўлим чиқди. Бу даҳшат эди. Ҳамидулла Салимов қаерда экан? Милицияда ҳеч қандай хабар йўқ. Наҳотки уни ҳам ўлдиришган бўлса?!

Абдулла муаллимни кўмин маросимига бутун қишлоқ, туман одамлари кўчиб келди, деса бўлади. Фотиҳага келганларнинг ҳам кечгача кети узилмади.

Зухра отасининг ҳалок бўлганини эрталаб, қора ранга бўялган автобус ва уч-тўртта оқ халат кийган одамлар, милиция ходимлари келганида билди. Кечаси билан мижжа қоқмай чиқиб, яна ўша жойида, айвон зинасида ўтирган эди. Фақат колхоз раисининг хотини Салтанат она келганидагина айвонга кўтарилиб, хонтахта ёнига ўтирди. Ярим соатлардан сўнг, у кетганидан кейин, яна зинаюяга кўчди. Шу ер унга қулай туюлиб қолди. Мол безовта бўлса шу ердан туриб бориши осон, эшик тақилласа ҳам югуриш ўнғай. Ёлғиз қолганидан бери айвонга, ундан уйларига олиб чиқадиган зинаюя унинг учун умид курсиси бўлиб қолган эди.

Машина келиб тўхтаганини эшитди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Кичкина енгил машина бунақа зардаланиб, қийналиб тўхтамас эди. Шундан у хавотирга тушди. Агар ада-си билан акаси бўлса, улар ўзлари келинмаган, уларни олиб келишган. Шу фикр хаёлига келиб, у бушашиб кетди. Машина эшиклари тарақлаб очилганда, у кучини тўшлаб, ўрнидан турди-да, эшикка югурди. Аммо эшик олдида тўхтади.

Балад бўйлик оқ халат кийган киши унинг йўлини тўсди.

— Синглим, бандалик, — деди у наст овозда.

— Нима? — тунгунмай сўради Зухра.

— Бандалик, синглим, — қайтарди бироз овозини кўтариб оқ халатдаги киши. — Отангизни олиб келидик.

— Қанилар? — сўради Зухра атрофга аяланглаб, гўё адаси ўзи кириб келаётгандек.

— Машинадалар. Олиб кираверайликми?

Зухра шундагина врачнинг ганига тушунди.

— Ада! Адажон! — деб қичқириб юборди у ва ўзини автобуста отди.

Абдулла аканинг жасади оқ чойшабга ўраб қўйилган эди. Зухра уни тортиб, адасини кўрмоқчи бўлди. Аммо кимдир қўлидан ушлаб қолди.

— Кўролмайсиз. Юзлари ўраб қўйилган.

Зухра ўзини тутамай йиғлаб юборди.

Жасадни уйга олиб кириб, катта хонага қўйишди. Дарҳол уйдан олиб чиқиш вақти, жанозани қасрда ўқини масаласи эркаклар орасида муҳокама бўлиб кетди. Имом келиб, ҳамма масалани ҳал қилди. Зухрадан улар ҳеч нарса сўрашгани, уни безовта қилингани йўқ.

Зухра бир маҳал уйда бўлаётган тўполон, йиғи-сиғини туш бўлса керак, деб ўйлади ва хотинлар даврасини ёриб, айвонга югурди. Зинаоядан ҳатлаб чиқиб, отаси ётган хонага кирди. Йўқ, отасининг ўлиги, ўлдирилгани рост эди. Одамлар келиб уни охириги маконига олиб кетинига ҳозирлик кўраётганлари ҳам рост эди.

Кексалардан кимдир унинг тирсагидан ушлаб, чеккага тортди.

— Қизим, жанозадан олдин отангизнинг бирон-яримтадан оладиган-берадигани ҳақида сўроқ бўлади. Ким жавоб беради?

Зухра ўйланиб ўтирмади:

— Мен.

— Эркак одам бўлгани маъқул эди.

— Бу уйда эркак ҳам, аёл ҳам эди мен. Нима десанглар шунни қиламан, ота.

— Баракалла. Раҳмат. Фарзанд шундоқ бўлиши керак.

Чол Зухранинг пешонасидан уиди.

— Бардам бўл, қизим. Худо сенга ёруғ кунлар ҳам ато қилгандир...

Зухра ўз хонасига кириб белидаги рўмолни ечди. Чолнинг айтганларини қилиш учун, тобутнинг олдида бориш учун бошқачароқ кийиниши керак эди. Бошига дўппи кийди. Отасининг тоқча ўнида осиглиқ турган юпқа чопонини креспдешип қўйлаги устидан кийиб, қийиқ билан белини боғлади.

У шундай кийиниб, айвонга чиққанда, ҳовли тўла одам жанозага тайёр эди.

Тобут айвонга олиб чиқиб қўйилди. Бош томонга қинлоқнинг оқсоқоллари, имом ўтиб, аёлларга йиғини тўхта-

тишни буюришди. Зухра билан гаплаган чол кўзи билан уни топиб, зинапояга ишора қилди.

Зухра у кўрсатган жойга келди.

Таниш чол имомнинг қўлогига нимадир деб шивирлади.

Имом Зухрага қаради.

— Мабодо биронта одам «отангиз мендан қарздор эдилар», деб келса, шу қарзларини ўзинга қодирмисиз? Шу қарзларини бўйинингизга оласизми?

— Ҳа, — деди Зухра. Лекин ҳаяжондан бўғилиб овози яхши чиқмади. У овозини ростлаб, қайтарди. — Отамнинг ҳамма қарзларига мен жавобгарман, бўйинимга оламан.

— Раҳмат.

Кимдир Зухранинг қўлидан тортиб, одамлар орасидан олиб чиқди.

Жаноза ўқиб бўлиниши билан тобут денгизда чайқалган кемадек, одамлар оқими устида пайдо бўлди. Зухра юзидинга ўтди. Қишлоқ марказига етишгунча у битта ўзи тобут олдида юрди. Кейин ёнида Асом ака пайдо бўлди. Кўп ўтмай, синфдон ўғил болалар уни ўраб олишди.

Янги қазилган қабр тўроғи қуриб улгурмаган Фотиманинг қабри ёнида эди. Сал нарида раҳматли онаси ётарди. Ўтган йили Абдулажон кичкина қора мармар топиб келиб, қабр устига қўйдирган эди. Мана энди учовлари қатор бўлишди.

Амакиси қаринилик кўрсатса ҳам, Зухра қабрга ўзи тушди. Гўрковга отасининг белидан кўтариб узатди.

— Адажон! Кечиринг мени. Бирга бўлганимда балки ҳаёт бўлармидингиз?!

Зухра ичидан шундай деб, кеча эрталаб отасининг чиқиб кетганини билмай қолганига, у билан бирга бормаганига пушаймон қилди.

«Сенга яхши бўлди, Потний, — хаёлидан ўтказди у фотиҳа ўқилаётган пайтда. — Ойимлар ёнингда эдилар. Мана энди адамиз ҳам ёнингга келдилар».

— Халойиқ! — қичқирди кексалардан кимдир. — Абдула муаллим қандай одам эди?

Қабристон бир чайқалиб кетди.

— Яхши одам эди!

— Омин! Ўқоин жаннатда бўлсин! Оллоҳу акбар!

Ҳамма яна фотиҳага қўл ўзиб, юзларига суртди.

«Адам ҳақиқатан ҳам жаннати одам эдилар, — ўйлади ўзинча ариқ лабида ўтирган Зухра. — Потний, сен ҳам жаннатда бўласан. Ойимлар ўнатта бўласалар керак. Болаларининг роҳатини кўрмай кетганлар жаннатда бўлади, дейишадди. Улар жаннатдалар. Потний, биламан, сен уларни дарров

топасан. Бирга бўласизлар. Фақат мен бу ёқда ёлғизман. Сен билан, сизларнинг ёнингизда бўлишни қанчалик истайганимни билсанг эди!.. Энди қандай яшайман? Лекин яшаним керак. Агар мен ҳам кетсам, ҳеч қандай из қолмайди. Биламан, тўғри дейсан. Биздан из қолдир. Одамлар Фотима-Зухраларни билишсин, уларнинг ота-оналарини билишсин. Баракалла, шундай яхши одамлар бор экан, дейишсин. Отасига раҳмат, онасига раҳмат, дейишсин, дейсан. Топдимми, Потий? Айтганингни қиламан. Агар мен ҳозир орқалариндан кетсам, сени зўрлаганлар, адамнинг қотиллари чапак чалишади. Сизларнинг ўчингизни оламан. Кўрасан, улар ҳали кўн пушаймон ейди».

— Зухра, ҳамма кетиб бўлди. Юр.

Бу Рамз эди. Зухра жавоб бермади. Аммо ганига қўлоқ солади. Ўрнидан туриб, йўлга тушди: Фотима. Адажон! Тинч ётинглар! Эрталаб келаман, — деди ичида у. — Сизлардан хабар олиб тураман. Бировлар устингиздан юрмасин, қараб тураман. Қабрларингизни ўт босмасин, сўпуриб тураман. Ҳар ҳайитда, ҳар пайшанба келиб, шам ёқаман. Унинг нури дилингизни ёритади. Сизлар билан бирга бўлгандек бўламан ўшанда! Адажон! Фотиманинг ичида тинч бўлинг. Мендан, бу дунёда ёлғиз қолган қизингиздан хавотир олманг, эҳтиёт бўламан. Ёлғиз юрмайман. Ёшиқларни тамбалаб ётаман. Ада! Сизни қанча одам яхши кўришини билсангиз эди! Улар жуда кўн. Улар сизга ўхшаган яхши одамлар. Менга қараб туришади. Бир нарсга бўлгани қўйишмайди. Тинч бўлинг. Фотимани оўзинг. Кўн эзилмасин. Бир гап эшитдим. Бу дунёда эзилган одам, у дунёда бахтли бўларкан, роҳатда яшаркан. Фотимага шунини айттинг!..»

Уч кун таъзия билдириб келган одамларнинг кети ўзилмади. Уч кун Зухра тўн, дўни кийиб эшикда турди. Аёллар келганида эса бошига рўмол ўраб ҳовлига кирди.

Уч кун у ўзининг ёлғиз қолганлигини сезмади. Олис-яқин қўшинлар, қариндошлар келиб туришди, баъзилари ётиб қолди. Тўртинчи кунни бир ўзи қолиб; Зухра бошига тушган кулфатнинг оғирлигини ҳис қилди ва кўрқиб кетди. Ҳувиллаган катта ҳовли, бўм-бўш хоналар уни чўчитиб юборди. Шу, тўртинчи кунни сигир соғгани молхонага кирганида биринчи марта юрагини ваҳм босди. Ярим қоронғу молхонасининг бурчакларидан, устунига Фотима ўзини остана ҳужрадан ғалати, бадбашара ҳайвонлар, ажиналар, одам башарасига кирган илонлар ва яна аллақандай махлуқлар чиқиб келиб, уни ўраб олаётгандек бўларди. Унинг ҳаяжони, уни босган титроқ сигирга ўтди. Бир-икки челақни тениб, сутни ағдаринишга оз қолди. Зухра чала соғин сигирни безовта қилишини

билса ҳам, узок ўтиролмади, ҳар галгининг ярмини соғиб, молхонадан худди биров қувайтгандек отилиб чиқди. Шу кунни акасини кўн ўйлади. Қасрда экан у? Нега адаси билан чиқиб кетиб йўқолди? Қасрларда юрибди экан? Тирикмикан ишқилиб?

Қабристондан машинасида олиб келиб қўйган лейтенант келганида унинг биринчи илтимоси акаси ҳақида бўлди.

— Уни топиб беришлар. Бир ўзим бу ўйда қолгани қўрқаман.

— Қидиришимиз, — деди Исмоилов. — Афсуски, шу кунгача ҳеч қасрдан дарағи чиқмаяпти.

— Ўртоқ Алиев ваъда берган эдилар, — эслатди Зухра. — Милиция аралашади, уйингиздан бошқа ўлик чиқмайди, деган эдилар. Ўнандан кейини адамдан ажрадим. Милиция бунча ожиз? Наҳотки бироғта жишоятчини тополмаса? Одам ўлдириш жуда осон бўлиб қолибди-ку?!

Исмоилов эътироз билдирмай уни эшитди. Нима ҳам дерди? Опаси, отасидан бир ҳафта ичи ажраган одам тагини ҳам оғирлик қилиб ганиряпти. Бошқа одам бўлса милицияни олиб бориб, олиб келарди. Аммо у кўн нарсани айтгиси, тушунтиргиси келса ҳам, Зухранинг ҳозирги аҳволида, асаблари тортилиб турган пайтда ҳеч нарса дегиси келмади. Агар у ганирадиган бўлса, биринчи галда нима учун майор Алиев ўрнига у келганидан ганин бошларди. Бутун эрталаб бутун бўлим учун қутилмаган ҳодиса юз берди. Майорни вазир ўринбосари чақирди. Бир соат дегандагина Алиев қайтиб чиқди. У индан бўшаган эди. Бошлиқ билан иккови ўртасида нима гап ўтди, Исмоилов билмайди, лекин асосий келишмовчилик Йўғонтена ишларидан келиб чиққанини Алиев айтди. У тўла мустақиллик ва ишонч сўраган. Ўринбосар талай шартлар қўйган. Алиев рози бўлмагач, бошқа ишга ўтишни таклиф қилган. Бунга ҳам Алиев кўнмаган. Ён босиш, дилига ўтиришмаган, виждони кўтармайдиган таклифларни қабул қилиб ишларидан кўра, ишламаган маъқул деган ва ариза ёзиб, танслаб чиққан.

— Пенсияга бемалол чиқсам бўлади. Йигирма етти йил бўлибди шу соҳада ишлаётганимга.

— Унда мен ҳам кетдим, — деди канитан Раҳмонов. — Нима кўн ҳозир, кооператив кўн. Жон-жон деб ишга олинади. Ҳаммаёқда юрист керак. Маоним ҳам ҳозиргидан яхши бўлади. Ростини айтсам, Қодир Алиевич, сиздан андиша қилиб юривдим.

— Мени директор ўринбосарлигига таклиф қилинапти. Шунга борсаммикан мен ҳам? — савол назари билан Раҳмоновга қаради Маҳкамов.

— Қасрга? — сўради Алиев.

— Сизга ёқмайди.

— Айтавер. Балки ўша жойга мени тавсия қиларсан?

— Бекзорга. — Маҳкамов кулиб юборди. — Қалай? Зўрми?

— Қойил, — унга ҳавас билан қаради Исмоилов. — Мени ҳам олиб кет.

— Директор ўринбосари ўрни битта-да, — жиддий жавоб қилди Маҳкамов.

— Менга паттачилик ҳам етади. Қўнига юз сўм тушиб турса, ўттизини сенга бериб турсам... икки йилда кооператив уй ҳам сотиб олардим. Нима дединг?

— Бўлди, майдаланманглар, — деб ўрнидан туриб кетди жаҳл билан Алиев. — Ҳаммага жавоб.

Гап бўлинди. Бунинг устига, Алиев одамларини узоқ ушлаб ўтиргиси келмади. Ҳаммасининг иши бор. Хонасини ҳам йиғиштириб, сейфни тозалаб қўйишни керак эди. Албатта, вазирга бу гап бориб етиши билан у чақиртиради. Алиевни ўзи олиб келган бўлса ҳам, Марказқўм юборган ўринбосари билан жанжаллашмайди. Битта қўлидан келадиган иш — тузукроқ иш таклиф қилишни ё каттароқ пенсияга тавсия етиши мумкин.

Алиев Икболлов билан узоқ тортиниб ўтирмади. Унинг илдизи бақувватлигига, Султонов билан чатишиб кетган жойлари борлигига тушуниди. Лекин уйда бўладими, бошқа ишга ўтадими, ўлдирилган ота-бола ишнинг шундай ташлаб қўймайди. Қандай бўлмасин, уларнинг қотилларини топади.

Алиевнинг ҳаёлига Султоновнинг Фотимага қилган совғаси келди. Соат сейфда эди. Олиб, Исмоиловга берди:

— Иёбот сифатида Шоҳиданики турса бўлади. Бўни Зўҳра Салимовага бер. Раисга қайтариб бериш аҳмоқлик бўлади. Айт, нархини. Нима қилса қилсин. Маъракалари кўп. Керак бўлиб қолар. Хўлас, ихтиёр ўзида.

Исмоилов Зўҳранинг таънали гапларини эшитиб, эрта-лаб бу ёққа келишдан олдин бошлиғининг хонасида бўлган ана шу сўхбатни эслади. Бейхитёр чўнтагига қўл солиб, соатни чиқарди. Аммо беришдан олдин, милициянинг ожизлик қилаётганига иккинчи сабаб ҳам борлигини айтмоқчи бўлди. Кўкнорифурушлар янги одамлар эмас, милицияда ишлаётганлар бу соҳада катта тажрибага эга эмаслар. Шунинг учун қотилларин тутини ҳам, кўкнорифурушларин топини ҳам чўзилиб кетяпти. Лекин албатта улар топилади, гуноҳкорлар жавобгарликка тортилади. Иёбот талаб қилмайдиган бир мулоҳаза бор, тўғрироғи, ҳаётда тасдиқланган фикр бор, қотил ўз қурбонидан ҳеч маҳал узилиб кетол-

майди. Қурбонга алоқадор жойларда, ишларда ўралашиб юради ва бир кун тутилади. Бунинг учун қидириш билан бирга, сабр-тоқат билан иш юритиш зарур.

Бу гапларни у Зухрага айтмоқчи эди, унинг ғамгин кўзларига қараб, ғамни соатга буриб қўяқолди:

— Сизга Қодир ака чуқур таъзия билдириб юбордилар. У киши, менга ишонинг, катта мутахассис. Фожеаларининг сабаблари очилади. Қотиллар тутилади. Бунга вақт керак. Мени тўғри тушунинг. Манави Фотиманинг соати. Биз текширдик. Бу соат ҳозирги пулда камида ўн минг сўм туради. Раис опангизга шундай қимматбаҳо совға қилган. Олинг. Нима қилсангиз қилинг. Ихтиёр ўзингизда. Ҳозир Фотиманинг, адангизнинг маъракаларига балки ярар.

— Ўн минг дедингизми? — соатни олар экан, ҳайрон бўлиб сўради Зухра. — Тиллами, нима бу?

Исмоилов тушунтирди.

— Фотима... Фотима билганмикан қимматбаҳолигини?

— Билмаган бўлса керак. Тўғрироғи, билиб улгурмаган.

— Раисдан сўрамадингизми?

Зухрадан у бу саволни кутмаган эди. Боши ғам ва аламдан говлаб турган одам совуққонлик билан совғанинг тагига етмоқчи эди. Исмоиловга бу ёқди. Шунинг учун у бор ғамни айтиб қўя қолди:

— Сўрадик. Чунки, раис Тешабой Султонов бошқа аёлга ҳам шундай соат совға қилган.

— Кимга?

— Шоҳида Луқмонова деган аёл. Дүркентдаги клуб мудираси.

— Биламан. Колхозга ҳаваскорлар билан тез-тез келиб, концерт бериб турарди. Йўқолган аёл-да, шундайми?

— Шундай, — Исмоилов қўшимча қилди. — Эри шу колхоз фермасида зоотехник бўлиб ишлар экан. Биз у киши билан гаплаша олмадик. Таллинда экан. Қайтишини кутянимиз. Балки, совғанинг сабабини билар.

— У билмаса ҳам халқ билади.

— Лаббай? — тушунмай, ёки яхши эшитмай сўради Исмоилов.

— Шоҳида Луқмонова раиснинг ўйнаши эди.

Зухра бу ғамни хотиржамлик билан айтди. Эрақ киши билан гаплашмаётганидан уялмади ҳам.

— Бунинг исбот қилиш керак.

— Исбот... Наҳотки исботлаш шунчалик қийин бўлса? Хўп. Исбот қилинглар, дейлик. Кейин нима қиласизлар? Бу исбот билан раисни жавобгарликка тортиб бўлармиди? Ўзи рози эди деса, нима қиласизлар?

Исмоилов Зухранинг очик ва аниқ гапларига қойил қолди ва шундай қизнинг бошига кетма-кет кулфат тушганига яна бир бор ачинди. Ҳали акаси нима бўлгани номатълум. Қодир Алиев ҳақ. Бу ишни тўхтатиб бўлмайди, тўхтатиш — жинойт.

— Саволингиз ўринли, Зухра. Биз уларнинг алоқалари орқали аввало ўша аёлнинг ўзи қасрдалигини, унга нима бўлганини билмоқчимиз. Ахир ўзингиз ўйланг, кан-катта бир одам тўрт ойдан бери йўқ. Кимлардир онасини жаноза очишга кўндиришган. Шу билан қидирув тўхтатилади, деб ўйлашган. Аммо биз тўхтатмоқчи эмасмиз. Ўликми, тирикми, ўша аёлни албатта топишимиз керак.

Зухра индамади. Кўчадан икки аёлнинг йиғиси эшитилди. «Қариндошлар келди!» — хаёлидан ўтказди Исмоилов ва ўзини четга олди. Зухра эшикка бориб, аёллар билан қучоқлашиб кўришди. Аммо йиғламади. Қанча ўзини мажбур қилмасин, кўзига ёш келмади.

Аёллар ичкарига ўтишди. Зухра Исмоиловнинг рўпарасида тўхтади.

— Кечирасиз... — деди у Исмоиловга тик боқиб. — Жинойтчилар топилмаса, мен сизлардан рози бўлмайман... Хайр.

У жавоб кутмади. Орқасига бурилиб, айвон томон юриб кетди. Исмоилов туман милиция бўлимига келганида, Азим Турсунов ким биландир шахмат ўйнаб ўтирарди. Уни кўриб, ўрнидан бир қўзғолди-ю, лекин турмади.

— Келинг, лейтенант!..

Исмоилов нима бўлганини дарҳол фаҳмлади. Алиевнинг кетгани ҳақидаги хабар етиб келибди. Лекин у Турсуновни хурсанд қилган воқеанинг иккинчи ярмини билмас эди. Турсунов яшириб ўтирмади. Чой ўрнига шу хабар билан уни меҳмон қилди:

— Собир ака Тошкентга кетдилар. Чақиритибди. Биласизми нега?

Исмоилов елкаларини қисди.

— Алиевнинг ўрнига қўйишмоқчи.

— Табриклайман, — деди Исмоилов, аммо ичида афсусланди.

— Ҳа, чиндан ҳам табрикласангиз арзийди. Алиев ҳиқилдоғимга келувди! Ўртоқ лейтенант! Кечқурун бизникига марҳамат. Кўпчилик эмас, тўрт-беш киши бўлади. Агар қайтишга улгурсалар, Собир акам ҳам бўладилар. Кейин ўзингиз билган Тешабой ака. Раисимиз. Мен сизга айтсам, Ўктам Қўчқорович, Алиев битта катта хатога йўл қўйди. Хуфрия кўкнорининг биринчи душмани ким? Тешабой Султонов. Ўзи бориб,

шунча яширля кўкнори топилаганини айтди. Келиб-келиб шундай, хизмат кўрсатган, бутун вилоятнинг обрўйи бўлган одамни шубҳа остига оладими? Падарига минг лаънат ўша соатларни. Тешабой ака, миллионер кохознинг раиси, бир пуф деса, оғзидан иккита эмас, икки юзта шунанга соат тушади. Шунга ундан гумонсираб, орқасига одам қўйиб юрибди! Агар Жалолов айтганларидек, Тешабой ака билан бамаслаҳат иш қилинганда, яширилган кўкнори ҳам топиларди, ким билади, ҳалиги раҳматли Ашурали ҳам побуд бўлмас эди. Нега бундай деянти Турсунов, дерсиз ҳойнаҳой? Кўпчиликдан қўён қочиб қутулмайди. Уч киши келдиларинг. Биз билан ўн киши. Ҳўш, нима қилдик? У ёққа бордик, бу ёққа бордик. Пақ этиб шу пайтда Исмотовни ўлдириб кетишди. Апави Одамбойга келсак... Йўқ, ўлдирган у эмас. У ким ўлдирганини билиши мумкин. Лекин у ўлдирган эмас. Собир ака биринчи қиладиган ишим, ордernи йўқ қилиб келаман, дедилар. Тўғри-да! Ранснинг холис хизматкорини қамаш, рансдан ҳам шубҳа қилиш, деган гап. Буни ҳамма билади. Билиб туриб рансга муносабати кейин қандай бўлади? Бу билиб туриб, обрўини йўқ қилиш, деган гап. Қани, юр, Валижон, бўлмаса фарзинингни олиб қўяман!

Турсунов шу билан гап тамом, дегандек, Исмоиловдан кўзини олиб, шахматга тикилди.

Исмоилов яна бир марта Алиевнинг ҳақинигига ишонди. Турсунов ранснинг одами эди.

Кўпчилик эмас, ўн-ўн бешта одам бойлик орттириш, ҳокимият эгаллаш йўлида бир бўлиб, ўз манфаатларининг ҳимояси учун турли хиёнат, алдамчилик, фахш, қатлоблик, қотилликкача боришларини кўриб, Исмоилов улар билан ёна-ён юрганидан, уларнинг адабини беролмаганидан нафратланди. Турсуновнинг гапларини у тишини-тишига қўйиб эшитди. Қани энди ихтиёр унда бўлса-да, наарақлатиб шу тиржайган банарасига солса? Қандай қопун ҳимоячиси бўлди шу Турсунов? Қандай қилиб жиноятга қарши курашаётган идорада жиноятчи пайдо бўлиб қолди? Одамбой, Зокир ноивон, Исроил деганлар Турсуновлар олдида миншқи болалар! Асосий жиноятчилар Султонов, Турсунов ва уларнинг ҳомийлари. Ким билади, Алиев яхши фикрда бўлса ҳам, Сиддиқовнинг улар билан тили бирдир? Демак, Одамбойни қидиришга ҳожат йўқ. Топилгани билан уни Сиддиқов қаматмайди. Наҳотки шундай бўлса?

— Одамбой ўзи топилдими?

— Ордер бекор қилинмагунча топилмайди, — бошини кўтармай жавоб берди Турсунов. — Нима эди? Қамолқа олмоқчимидингиз?

Турсунов сигаретадан сарғайиб кетган йирик тилларини кўрсатиб қўлди.

— Аммо-лекин шеригингизни роса мулзам қилди-да, қочиб! Бу Маҳкамов ланговур одам экан. Йқиноят қидирув республика органида ҳам шунақа одамлар ишлайдими? Битта ошпаз уни шарманда қилиб кетди. Тағин бошлигинини олдида! Мен Алиевнинг ўрнида бўлсам, ўша соаттиёқ уни ишдан четлантирардим.

— Ҳозирча сиз ҳам, мен ҳам Алиев эмасмиз, — унинг кинояларини тўхтатгани келди Исмоилов. — Қочиб кетгани бир ҳисобда ёмон бўлмади.

— Нера? — ҳайрон бўлди Турсунов.

— Қочиб кетган одам биринчи галда кимнинг олдига боради? Кимнинг ишини қилаётган бўлса, ўшанинг олдига боради, ҳисоб беради.

— Ганингиз тўғри.

— Тўғри бўлса, унинг қочгани бизнинг фойдамиз бўлди. Икки қўллаб бошлигини ҳам тутиб беради. Бунинг чораларини аллақачон кўриб қўйганмиз.

Турсунов галати бўлиб кетди. Ўйланиб туриб, қўлидаги ниёда донасини тахта устига ётқизди-да, ўридан турди.

— Кейин давом эттирамиз. Телефон қилишим керак.

У Исмоиловга қўлини чўзди.

— Юўшти бўлмаса, кечқурун кутаман.

— Кутманг. Боролмайман. Хайр.

Исмоилов уни танишинга солиб қўйганидан хурсанд бўлиб хонадан чиқди.

Турсуновнинг ким билан гаплашмоқчи бўлганини, кимларни оғоҳлантириши мумкинлигини у биларди. Шунинг учун у Сиддиқов билан учрашиш-учрашмаслигидан қатъи назар, Сотиболдиев ва унинг шерикларидан дарак топиши керак эди. Йўғонтепага бугун келишидан иккинчи мақсади шу эди. Майор Алиев ундан шуни илтимос қилган эди. Лекин бугун бу одамларнинг уйларидан хабар олиб бўлмайди. Шунинг учун ноҳия марказига тушинишга, Сиддиқовнинг келган-келмаганигини билишга, қоронғида қайтиб, уйларни айланишга қарор қилди.

Вилоят милиция бошқармасида кеч кириб келаётганига қарамай, ҳамма ўз иш жойида эди. Сабаби маълум эди, албатта. Улар Сиддиқовни кутинварди. Исмоилов бириасда «талаш» бўлиб кетди. Уни у хонадан бу хонага тортинди. Ҳамманинг дарди битта эди: Сиддиқов кетадими, қолади-ми? Исмоиловнинг бу ҳақда биринчи марта шу ерга келиб, Турсуновдан эшитганига ҳеч кимнинг ишонгани келмасди.

— Алиев нима қиладилар энди? — сўради кимдир қизиқиб. — Мен бундай маданиятли, иш биладиган терговчиларни кам биламан.

Исмоилов уларни тинчитди. Алиевнинг қўлида ҳунари бор. Яхши юрист. Фан номзоди. Ҳозир бундай юристлар ҳаммаси керак. Бунинг устига, уни бўшатишгани йўқ. Жалолов, вазир ўринбосари билан келишолмай, ўзи бўшади. Бир кун келиб вазир ҳам, унинг муовини ҳам пушаймон бўлишади. Чунки Алиев тўғри йўлдан кетаётган эди. Яна бир мулоҳаза шуки, Алиев билан Сиддиқов бир-бирларидан кескин фарқ қилсалар ҳам, бошланган ишни тўхтатиб бўлмайди. Охирига етказиш керак. Бутун бўлим Алиевнинг фикрига, унинг мулоҳазаларига шерик эди. Янги бошлиқ бу билан ҳисоблашгани керак бўлади. Ҳисоблашмаса, бутун бўлим истеъфога чиқади. Бу эса жанжал деган гап.

Исмоилов жўрттага шундай деди. Жуда бўлмаганда, бошқармадагилардан биттаси унинг гапларини Сиддиқовга етказди. У шунда ўйланиб қолини табиий. Исмоилов яна битта гапни айтиб юборди:

— Порасмий суратда майор Алиев кўкпорифурушларини билан шўғулланаверади. У ўзи бошлаган ишни чала ташлаб кетадиган одам эмас.

У шу гаплардан кейин бошқарма ходимлари ўртасида ноқулай вазият пайдо бўлганини сизди. Ўзини ҳам ортқича одамдек ҳис қила бошлади. Алиев учун изтироб чекаётганини мутлақо билдирмасанк ниятида қўлини омонатгина қўйиб, хайрланган бўлди-да, чиқиб кетди.

Исмоилов Зокир Сотиболдиевнинг дарвозасига етганда кимнингдир шарнаси кўринди. Машина яқинланганда, шарна ўзини четга олиб, кўчанинг париги беғига ўта бошлади.

Исмоилов бу шарна Зухра Салимова эканини кўриб, хайрон бўлди. Бу ёқда у нима қилиб юрибди? У беихтиёр машинани тўхтатди. Зокир полвоиларникида ҳеч ким йўқлиги кўриниб турарди. Шунинг учун у бемаълум машинадан тушиб, қизни чақирди.

Зухра тўхтаб, у томонга ўтирилди. Исмоилов унинг олди-га борди.

— Тинчликми, Зухра? Бу ерда нима қилиб юрибсиз?

Зухра хўрсинди.

— Акам Зокир акаларникига келиб турардилар. Уйда ҳеч ким йўқ, тақиллатдим. Ҳеч ким жавоб бермади. Биласиз-а, Фотимаши... шу уйга олиб келинган.

— Биламан, Зухра! — Исмоилов уни ўзича овутмоқчи бўлди. — Сиз ёлғиз юрманг. Уларнинг миёсида яна нима гап, билмаймиз. Мендан тортинманг. Яқинда Қодиржон ака

ҳам келадилар. Биз у киши билан қотилларни албатта қидириб топамиз. Сиз тинч бўлинг. Акангизга ҳайронман. Улар акангизни ўлдирмасликлари керак. Акангиз уларга, Султоновга яқин одам бўлган. Сотиболдиев ва унинг шериклари каллакесар одамлар, раиснинг топириғи билан иш кўриб юрган одамлар. Акангиз ҳам Султонов билан яқин бўлган. Биласизми шунини?

Зухра бошини қимирлатди.

— Ўртоқ Алиев нега келмадилар?

— У киши... бошқа ишламайдилар бу бўлимда. — Ростини айтишини лозим тонди Немолюв.

— Бўшатишдими?

— Ўзлари бўшадилар, десак тўғри бўлади.

— Бўшатишбди-да, — хулоса қилди Зухра, — Айтинг, бизнинг гуноҳимиз йўқми бўшашларида?

— Йўқ. У киши, боя айтганимдек, қотилларни топишга қаттиқ киришганлар.

— Шу ишлари кимгадир ёқмагандир?

Немолюв жавоб бермади.

— Ҳа, кимгадир ёқмаган. Мен буни Фотиманинг жасадини уйга шонилнича жўнатишганида пайқаган эдим. Ҳеч ким қулоқ солмади. Қасрларга, кимларга телефон қилганим эсимда турибди. Уларнинг жавоблари ҳам қулоғимда. Алиев зўравонларга ёқмаганлар. Келадилар, дедингизми?

— Ҳа, келадилар. Биз қидиришни тўхтатмаймиз. Агар расмий тўхтатилса, биз порасмий, ўзимизнинг кучимиз билан ҳақиқатни топишга ҳаракат қиламиз.

— Раҳмат, — Зухранинг бироз дили ёришгандек бўлди. «Милиционерларнинг ичида ҳам яхши одамлар бор», деган фикр хаёлидан ўтди. Қуни кеча Алиевни ҳам кўргани кўзи йўқ эди. Тўреуовни бўлса-ку, агар тўшончаси бўлса, уна қуни Фотиманинг ўлигини текшираётганда унга айтган гаплари учун отиб ташлар эди.

— Фақат айтиб қўйинг, келсалар мен билан учрашсинлар. У кишига айтадиган гапларим бор. Кейин битта нарса кўрсатаман. Агар вақтинча бўлса, ҳозир бизникига кириб кетинг, сизга ҳам кўрсатаман.

—Унда бирга кетамиз. Утирнинг машинага.

Немолюв машинасининг эшигини очиб, уни таклиф қилди. Уйда Зухра унга Фотиманинг хатини кўрсатди.

— Мени кечиринг. Ўртоқ Алиев ҳам кечирсинлар. Хатни илгарироқ кўрсатсам бўларди. Аввал ўқинг, кейин айтаман.

Немолюв хатни ўқиб чиқиб, яна бир марта Алиев ва у тўғри йўлда эканликларини тушуниди, хатни олдиброқ кўрсатмаганларига ачинади.

— Менга бир нарса демоқчимидингиз? — сўради у Зухрадан.

— Ҳа. Агар... Фотима акамни ёзмаганда, ўша кунёқ кўрсатардим хатни. Биз адам билан иккаламиз аввал акамнинг ўзидан сўрамоқчи бўлдик. Фотима аданмаган экан. Ҳовлида акам бор экан ўшанда. Маст экан. Уларининг кимлигини акам айтиб берди. — Зухра оғир хўрсинди. Гаширишга қийналаётганини Исмоилов кўрди, лекин тўхтатмади. У гашириб олинни керак эди. Балки шу билан бироз енгил тортарди? Бироздан сўнг, у нафасини ростлаб гашида давом этди. — Биттаси Зокир Сотиболдиев, иккинчиси, Фотима бошлиғи деб ёзгани, Тўхтамурод қийинчи, учинчиси Исроил Маматов. Битта Зокири Йўғонтепада яшайди. Уйини кўрдингиз. Қолган иккитаси ушунга келиб туришар экан. Асли уйлари, биттасиники Дўркенгда, биттасиники Тошкенгда экан. Тагин билмадим.

— Нега энди дарров бизга айтмадинглар? Ахир биз ўша куни шу ерда эдик-ку! — хуноби чиқиб сўради Исмоилов.

— Энди ачинашман, — Зухра унга қўшилди. — Лекин ўша адамларнинг гаплари маъқулдек кўринди. Уйимиздан ўлик чиқди. Иккита эркак эса қўл қовуштириб ўтирибди. Аввал қизларининг қотиллари билан адам ўзлари гаплашмоқчи бўлдилар. Акам ҳам хатни ўқигандан кейин газабланиб кетдилар. Икковлари эрталаб, уларни тонмоқчи бўлишди. Эрталаб турсам, улар йўқ. Ўша ёққа, Зокирлариникига кетишибди, деб ўйладим.

— Тўғри ўйлагансиз. Шундаям бизга хабар қилганингизда менимча кечикмасдик. Биз Сотиболдиевлариникига кечикиб бориб қолдик. Биринчи унинг уйига борганимизда Дўркенгда тушмай, балки фалокат юз бермасди, адангиз тирик қолардилар.

Исмоилов кейсини очиб, Абдулла акасинг рўмолга ўраган ов пичоғини олиб, Зухрага кўрсатди.

— Танянисизми?

— Ҳа. Адамларники. Лекин ҳеч ишлатмаганлар.

— Бу гал ишлатганлар, — деди Исмоилов. — Лекин қотилларнинг биттасигина енгил ярадор бўлган. Аммо, Зухра, Зокирлариникида бўлган тўқнашувда акангиздан ҳеч қандай из йўқ. Акангиз адангиз билан ўша уйда бўлганига шубҳамиз бор. Аниқ биласизми адангиз билан кетганини?

Зухра ўйлаиб қолди. Қандай бўлди ўша куни? Адаси, акасига; «кир, дамнингни ол», деди. Акаси ўз хонасига кириб кетди. Зухра ҳам уйга кўтарилди. У адасининг кечаси билан юриб чиққанини билади. Ўзи ҳам ухлагани йўқ. Азонга яқин

қўзи илинди. Туриб қараганда, адаси ҳам, акаси ҳам уйда йўқ эди.

У шуларни Исмоиловга айтиб берди.

Исмоилов ҳайрон эди. Ҳамидулла Салимовнинг фамилияси, қачон йўқолганлиги бутун республика милициясига маълум. Қасққа кетиши мумкин? Агар отасисиз, ёлғиз ўзи уйдан чиқиб кетган бўлса ҳам биронта одам уни шунча вақт ичида қўрган бўлиши керак эди. Ё ўзининг изи чиқарди. Қодир ака Тошкентга кетаётганда уни қўрган. Лекин ярим кечада у қасққа кетаётган эди. Буни ҳеч ким билмайди. «Шифокор» ерларида чиндан ҳам ғалати ишлар юз берапти. Бошқараётган одам ким экан? Алиев айтганидек, улар кўпчиликмикан? Маркази қаерда экан, ё уч бошлик аждаҳо Йўғонтепанинг ўзидамикан?

— Акам топилса, кўп нарса юзага чиқарди, назаримда.

Зуҳра ҳақ эди. Лекин Исмоилов дилининг қаеридадир Ҳамидулла Салимовнинг топилишига ишонмасди. Оз бўлишса ҳам, кирдикорларидан хабардор бўлганларни йўқ қилиб қелишяпти. Ҳамидуллани ҳам йўқ қилган бўлишлари мумкин.

— Зуҳра, билмайсизми, акангизнинг тоғда, ё доvonнинг нариги томонида ҳеч қандай иши бўлиши мумкин эмасми?

— Ишнни билмайман. У томонларга лекин кўп бориб турарди. Қолиб ҳам кетарди, уч-тўрт кунга.

— Мен Турсуновга айтаман. Ўша томонлардан ҳам суриштирамыз.

— Фойдаси йўқ, — Зуҳра қўлини силтади. — Қидириш керак. Лекин Турсунов бу ишни қилмайди. Сиздан илтимос, акамни бошқа одамларга, янги одамларга қидиртиринглар. Агар бу ердагиларга ташлаб қўйсаларинг, у топилмайди. Балки ўзлари бекитиб қўйишгандир? Балки ўлдириб юборишгандир?

— Ундай деманг, — Исмоилов дилида шундай фикрга қўшилса-да, ҳозир, ҳувиллаган уйда ёлғиз қоладиган Зуҳрага эътироз билдирди. — Яхши ният қилайлик. Фақат битта илтимос, қандайдир бир янгилик эшитсангиз, дарҳол бизга хабар қилинг. Мени вилоят милиция бошқармасидан, прокуратурадан топишингиз мумкин. Телефонларни ёзиб бераман.

Исмоилов кейсидан ёндафтар олиб, бир варағини йиртди ва иккита телефон ёнига, ҳар эҳтимолга қарши ўз уйининг телефонини ҳам ёзиб берди. У кетганидан сўнг, Зуҳра алла-маҳалгача шу ёндафтар варағига тикилиб ўтирди. Фотиманинг хатини қайтадан ўқиб чиқди. Унинг назарида у ўқимадиган хатни, Фотиманинг ўзи қўлогини тагида гапириб турди. Унинг дард тўла овози Зуҳрани эзиб юборди. «Дод!» деб кучага югургиси келди-ю, ўзини ушлаб қолди. Бир нарса

билан алахсини учун, молхона олдига борди, сигирга терт қора бошлади. Шу пайт Исмоилов қайтиб келди. Зухра уни кўриб севиниб кетди. У қўлларини артиб, лейтенант қаршинига юрди.

— Кечирасиз, — деди Исмоилов. — Яна безовта қилдим. Фотиманинг хатини эрталабгача бериб туролмайсизми? Албатта, менга ишонсангиз. Бир-иккита нусха кўчириб олардим. Бизга бу жуда керак.

Зухра Исмоилов ёзиб берган телефонлар қоғози устига икки буклоғлик хатин олиб узатди.

Исмоилов хайрлашиб кетди. Зухра яна тертга уннади. Қориб, сигирга, қўйларга бериб чиққач, яхши кўриб қолган жойи, айвон зинапоясида ўтириб, акасини ўйлаб кетди. Акасини кўргандек бўлди. У Йўгонтепадан суғмоқ йўл олиб чиқадиган баланд қоя устида турарди. Чиройли, қора қўзлари пастга тикилган, қалин лаблари нималарнидир шивирлайди. Зухра «Ака!» деб қичқиргиси келди, унинг ёнига кўтарилиб, дилидаги энг яхши гапларни айтгиси келди, уйга олиб тушиб овқатлантиргиси, ухлатгиси келди, аммо овози чиқмади, акаси уни эшитмади. Эшитмади-ю, уни кўриб тургандек бўлди шекилли, қўлларини кўтариб силжитди, хайрланган бўлди, кейин худди сувга шўнғигандек, қўлларини ёзмадан ўзини пастга ташлади.

— Ака! — қичқириб юборди Зухра ва ўрнидан туриб кетди.

Аланглаб атрофга қаради. Ҳовли жимжит эди. Хужра томондан қу-қулаган товуқ овози эшитилди. Зухра оғир хўрсинди. Айвонга кўтарилиб, ҳамма хоналарининг чироқларини ёқиб юборди. Кейин ўзи сезмаган ҳолда адасининг хонасига кирди. Қозиқда илиғлиқ турган банорас тўн, қийиққа қаради. Кичкина ёзув столи устидаги китобларни бир-бир кўздан ўтказди. Адаси авторучкага ҳеч ўрганолмаган эди. Тўғрироғи авторучкада ёзишни хуш кўрмасди. Саксон олти пероли ингичка ручкада сиёҳда, кўпроқ бинафшаранг сиёҳ билан ёзишни яхши кўрарди. Шиша сиёҳдон, тўртта-бешта ингичка ручка солинган қўн қиррали стакан жойида турибди.

Зухра акасининг хонасига ўтди. Темир каравот бошида икки кўн бурун кийган кийимлари бетартиб, гижим бўлиб ётарди. Ўрни ҳам йиғиштирилмаган. Зухра акасининг бори-йўқлигини билиш учун ўша кўни эшикдан бирров қараб, уйни йиғиштириш ҳаёлидан кўтарилган эди. У дарҳол кийимларни каравот устидан олиб эшик тагида турган стул суянчигига илди. Ўрнини йиғиштирди. Шу пайт ёткич устида ётган, катталлиги гугурт қутисидек келадиган қалин атлас қоғозига кўзи тушиб уни қўлига олди. «Тақсим». Клуб. Су-

лаймонов 26 б» деб ёзилган эди унда. Бурчагида рақамлар ҳам бор эди. «371», ўқиди у. «Тақсим» дегани нима бўлдикин, ўйлади у. Ҳар эҳтимолга қарши хонани, акасининг кийимларини йиғиштириб, чиройли қилиб тахлагандан кейин, айвонга чиқди-да, Исмоилов ташлаб кетган телефон қороз ёнига шу визиткани ҳам қўшиб қўйди.

Эшик тақиллади.

— Ким? Кираверинг! — айвондан туриб овоз берди Зухра ва тушиб эшик томон юрди.

— Бу мен, Зухра! Ёлғизмисан?

— Ҳа. Нима эди? Ким? Кираверинг!

Эшик қия очилиб, эркак кишининг боши кўринди. Зухра уни таниди. Отбоқар Алиқул эди.

— Кириб, Алиқул ака. Тинчликми? — сўради Зухра.

— Сени кўргим келди, — ичкарига кирди Алиқул. — Ростдан ҳеч ким йўқми?

— Ким бўлиши мумкин? — унинг саволига савол билан жавоб берди Зухра. — Фотима йўқ. Адам ҳам йўқлар.

— Ҳа, эшитдим. Бандалик, Зухра, бандалик. Бошингга бирдан жуда кўп кулфат тушиб қолди, синглим. Нима қиласан эди?! Чидандан бошқа иложинг йўқ. Мен ҳам итдек эзилиб юрибман. Мени урдириганини эшитдингми?

— Кўрдим, — деди Зухра.

— Кўрдим? Бормидинг ўшатда?

— Янги отларни кўргани борувдим. Йиғладим сизни уришайтганини кўриб. Лекин сиздан жаҳлим чиқди. Улар урса нидамай ётавердингизми? Сиз ҳам урмайсизми?

— О, Зухра, нима деясан? — хўрсинди Алиқул, — улар ўлдиришдан ҳам тоймайди. Бола-чақам нима бўлади? Улар бола-чақаниям аяшмайди. Лекин, Зухра, мени бир чеккага қўяйлик. Мен бошқа нарсага келдим. Аканг билан бир пайтлар ўртоқ эдим. Йўқолганини эшитиб, жуда хафа бўлиб кетдим. Қишлоқда яна ким йўқолган эди, биласанми?

Зухра йўқ, дегандек, сикаларини қисди.

— Зоотехник Нўлатжоннинг хотини. У ўлган.

— Қаердан биласиз? — сўради Зухра.

— Биламан. Уни ўлдиришган.

— Ўлиги қаерда?

— Тенабоғда, — Алиқул ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилиш учун яна бир атрофга қараб чиқди. Қўнгли хотиржам бўлиб, давом этди. — Тенабоғда сир кўп. Лекин Шохидиннинг жасади шу ердалигини биламан.

— Алиқул ака, тузукроқ гапиринг, ҳеч нарсага тушунмашман. Ким ўлдирган уни? Нега? Нима учун шу пайтгача Тенабоғда ўлиги ётибди?

Зухра яна бир нарсани билмай турарди. Нега Алиқул унинг олдига келди? Нега унга бу дахшатли ўлимни гапириб беришти? Бошидаги иккита ўлим унга етмасмиди?!

Алиқул уни тушунди шекилли, ганини бошидан бошлади.

— Олдингга келишимдан мақсад, менинг бир гумоним бор. Ҳамид йўқолмаган. Уни ўлдиришган. Агар гумоним тўғри чиқса, унинг жасади Тенабогда. Шуни айтай деб, олдингга келдим. Мелисага айтганининг фойдаси йўқ. Тенабог рансга қарайди. У ерда фақат унинг одамлари бўлади. Мелисада ҳеч ким рансни шубҳа остига олмайди. Нега шундай гумон қилаяنسиз, деб сўрамайсанми?

— Нега? — унинг айтганини қилиб сўради Зухра.

— Шоҳидани улар шу боғда ўлдиришган. Мен кўрганман. Лекин шундай бўлганини биламан. Шоҳида баъзан рансга эркаклик қилиб, отга миндиришни сўрарди. Ранс шунда менга тўриқни боққа олиб боришни буюрарди. Шоҳида тўриқни миниб, боғда бир соат, ярим соат айланарди. Чоптиргани кўрқарди. Шундай, секин юганидан тортиб юрарди. От миниб, суратга ҳам тушган. Суратни ранснинг ўзи олган. Отни миниб зериккандан кейин мен олиб кетардим. Ўлдирилган кўни ҳам у от минган эди. Лекин жуда хомўш эди. Шоҳидани ўзи кўрганмисан? Э, бунақа гўзал хотин бу дунёда йўқ. Мен кўрганман. Отни етаклаб кетаётганимда, унинг қичқиргани эшитилди. Тўхтадим. Аммо ранс мени кўриб қолиб, ҳайдади. У ҳам ўша кўни хуноб эди. Мен нима қилардим? Фермага кетдим. Лекин ўша кўни ШоҳидаТенабогдан тушгани йўқ. Пўлатжон ярим кечагача хонасида ўтирди. Кейин Ўлғиз ўзи машинасида уйига, Дўркенгта жўнади.

— Нега ўлдиришди? — ҳайрат ичида сўради Зухра. — Кейин нега Пўлат ака қаердалигини билатуриб, тўполон қилмади.

— Пўлатжон сўриштирган. Рансда ишнин битиргандан кейин кетди. Қаёққа кетди, билмаймиз, дейишган. Анави, маймун, Одамбой шундай деган. Шундан кейин Пўлатжон мелисага хабар қилди. Мелиса ҳалигача қидириб юрибди. Тополмайди, мен сенга айтсам, Шоҳида ўша боғда. Ўлиги ўша боғда.

— Балки тирикдир? Ранс билан яхши бўлса, шунақа ҳаёт ўша ёққанидан ўзи бекиниб ўтиргандир?

— Йўқ. Менам аввал «уч-тўрт кун ўйнаб олай», деган бўлса керак, деб ўйловдим. Шу пайтгача битта-яримта кўрарди. Боққа ўтин, кўмир олиб борилади. Ранс газда янган овқатни ёқтирмайди. Шофёрми, битта-яримта уни кўрарди. Ҳеч ким кўрмаган. Биласаним... Боғда яширин бир жой бор. Шоҳида ҳам, Ҳамид ҳам ўшатда. Хафа бўлма, одам гумон қилишни мумкинми? Мани гумоним шу.

— Нега милицияга айтмадингиз, Алиқул ака?

Зухра сўради-ю, бекорга сўраганини тушуниб, бошини қўйи эди.

— Биламан, фойдасиз.

— Йўқ, вилоят милиция идорасига бордим. Аммо Сиддиқов йўқ экан. Бошқалар билан гаплаган, балки бошлиқнинг ўзи билан ҳам гаплаган фойдасиздир? Тошкентга бориш керак, — таклиф қилди Алиқул. — Мен тушолмайман. Сен туш. Фотиманинг ўлими, адангни ўлдирганлар, кейин алави кўкпори-фурушлар билан Алиев деган одам шўғулланаётган эмиш. Тўғрими?

Зухра тасдиқлади.

— Тўғри бўлса, шу одамга айтиб бериш керак менинг гумонимни. Тепабонни бир ағдар-тўнтар қилиб чиқини керак. Нима дейсан?

— Билмадим. Лекин ҳеч ақлим етмаяпти. Бу қандай бўлди? Одамлар бирин-кетин ўлиб кетаверса, ўлдирганлар иннагини бузмай юраверса?!

— Унчалик эмас. Алиев келганида улар тиширчилаб қолишди. Раис ҳам. Бўлмаса, ҳар куни фермага борарди. Келмайди. Яна бир гап эшитдим. Нўлатжон билан бирга кетганлардан биттаси қайтиб келди. Қолганлар мол билан бирга келишаркан. Нўлатжон аварияга учраб, ўшатда касалхонада ётган эмиш. Аҳволи жуда оғир эмиш. Машина уриб кетибди. Ў, Зухра, сингилгинам. Қўрқаман. Булар ёмон, уйингга келгунча бени-олтита кўчани айланиб келдим, кўришмасин деб!

Алиқул алаңлаб, яна ҳовлининг ҳамма бурчагига, кўча эшик томонга бир-бир қараб чиқди.

— Алиқул ака! Сиз нимадан қўрқасиз? — унга раҳми келиб сўради Зухра. — Битта ўша тўриқни буқа сузиб юборганими?

— Раис бировни ёмон кўриб қолмасин. Кичкинагина хато туядек кўринаверади кўзига. Адон тамом бўлмаганича қўймайди. Нулимни элик поизга камайтириб қўйди. Кимга айтаман буни? Ким қулоқ солади? Майли, менинг ишларим бир ёқлик бўлар. Ҳалиги гумонимга ҳушёр бўл. Ўша Алиевга айт.

Алиқул яна бир атрофга алаңлаб, сўнг эшик томон юрди. Зухра уни қўзатиб кўчага чиқди. Олисада ёниб турган иккита чироқ бирдан ўчди. Бу машинанинг чироғи эди. Кўча қон-қоронғи бўлиб қолди. Нега ёниб турган эди-ю, нега ўчди? Ҳайрон бўлди Зухра. Аммо анча узоқда бўлгани учун диққат қилмади.

— Менинг келганимни ҳеч кимга айтма! — кўчада ҳеч ким бўлмаса ҳам шивирлаб ганирди Алиқул.

— Хавотир олманг.

Зухра бирпас унинг орқасидан қараб турди. Қоронгулик ичида у кўринмай кетгач, эшикни беркитиб, таибалади. Яна ёлғиз қолгани эжга тушди, қайтиб эшикнинг таибасини олди. Запжирин ҳам ечди. Табақаларини ланг очди. Шундан кейин бироз тинчигандек бўлди. Айвонга келганда, зинапоя ёнидаги ўстун тагида Исмоиловнинг телефон қоғози ва акасининг чўнтагидан тушган «Тақсим» клубининг таклиф қоғозини кўриб қолди. Светаларникига чиқиб сўрагиси келди. Светаларининг уйи тўрт ҳовли нарида эди. Эшикни ёймоқчи бўлди, кейин айниди. Уйда нима бор эдики, ўғри олиб кетади? Бунинг устига ёлғиз қолганидан бери, унга ҳеч нарсанинг аҳамияти қолмаган эди. Светаларникида яна бир нарсани илтимос қилади. Энди у мол боқа олмайди. Товуқларнинг ҳам кераги йўқ. Иккала қўйни ҳам боқиши қийин. Ким ем олиб келади? Беда, ничан? Адаси қиларди бу ишларни. Баъзан Ҳамидулла акаси ҳам кунжара, шелуха олиб келарди. Бу ишларни Зухра қилолмайди. Шунинг учун Фотима ва адасининг йигирмаларидан сўнг, Светаниннг отасидан молларни сотиб беришни сўрайди. Битта одам қанча овқат ерди! Жуда тухум егиси келса, сўт ичгиси келса, қўйи-қўйишлардан сотиб олади. Тўсатдан келган бу қарор унга маъқул бўлди, бирмунча енгил ҳам тортди.

У ўн қадамча юрганида олдинда кимнингдир шарпаси кўринди ва оёқ товушлари эшитилди. У танигандай бўлди.

— Света?

— Мен! — жавоб қилди шарпа. — Зухра, сенмисан?

— Мен!

Улар севиниб бир-бирларининг қаршисига югуришди.

— Вақтлнроқ чиқмоқчи эдим. Ойим овқатга кеч унади-лар. Лағмон қилувдик. Сенга олиб келинман.

Света икки қўлигидан унлаб турган костюлкани бала-идроқ кўтарди.

— Мен сизларникига кетаётвдим.

— Тинчликми?

— Тинчлик. Бир-иккита маслаҳатли ганим бор эди. Аданг уйдадилар? — Ҳа, маъқул. Бирга овқатланамиз.

Светаларникида телевизор кўриб ўтиришган эди. Корейча видеофильм. Зухра фильмини телестудия берянтими, ё ўзлари кассета қўйиб кўришянтими, эътибор бермади. Фильм воқеаси нимадан бошланганини билмаса ҳам қизиқтириб қўйди. Баланд тоғлар орасида қасрлар, феодаллар ҳаёти, половлар қураши, отларда қувинилар...

Чиройли бир аёл далада ишлаётган эрига овқат олиб кетяпти. Ёнида уч-тўрт яшар қизи ҳам бор. У онасидан

ортда қолмаслик учун дам югуради, дам опасини чақириб ерга ўтиради. Бирдан қайқандир дарахтлар ортидан тўртта қароқчи пайдо бўлади. Улар аёғини тўхтатадилар, қўлидан овқатини юлиб олиб ейдилар. Кейин уни зўрлайдилар. Ҳеч нарсага тушунмаган қизин йиғлайди. Қароқчиларга ёнишиб, опасини қутқармоқчи бўлади. Қароқчилар уни тениб юборадилар. У ҳушидан кетиб, йиқилади. Ўзига келиб, ўрнидан турганда, ҳаммаёқ жимжит, қароқчилар кетиб қолганинган. Опаси эса қонга беланган, кўкрагига ханжар санчилган. Хатарли, жангга чорловчи музика янграйди. Қиз бирдан катта бўлиб қолади. У бетоб ётган кекса отасининг олдида ҳўрланган опаси учун қасос олишга қасам ичади. Турли куран йўллариини ўрғанади. Қиличбозлик, каратэ усуллариини бир-бир ўрганиб чиқади ва қароқчиларини қидириб кетади. Битта-битта ҳаммаси билан курашиб, улардан опасининг қасосини олади.

Бундай фильмларни Зухра илгари кўрмаган эди. Каратэ, ушу ва яна бирқанча олишув усуллариини у эшитган, озгина биларди ҳам, аммо шулар ҳақидаги фильмин кўрмаган эди. Азодор бўлса ҳам фильмин кўриб ўтирди. Кейин кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди.

— Зухра, билики бизникида ётиб қоларсан? Битта ўзинг ҳувиллаган уйда нима қиларсан?

— Шундай қил, қизим, — қўшилди Светанинг отаси. — Ўртоғинг билан гаплашиб ётасан.

Зухра ўйланиб қолди. Йўқ, у уйга чиқини керак. Беш-ун кун ўтени, кейин майли. Ҳозир у уйда бўлини керак. Фотима, адасининг руҳлари уйда кезиб юргандир. Уйда ҳеч ким бўлмаса, эзилышади.

— Раҳмат. Бошқа гап. Амаки, сизда гашим бор эди. Молларини сотиб берсангиз. Мен энди уларга ёлғиз ўзим қарай олмайман.

— Ихтиёр ўзингда, — деди Светанинг отаси. — Лекин менинг маслаҳатим, шонилма. Мен қараниб тураман. Сен ўқишга кириш-кирмаслигининг ҳал қил. Тошкентда яшайсанми, ё шу ердами, буни ҳал қил. Ана ундан кейин сотасак бўлади. Унгача шонилма. Биз қараниб турамиз.

Зухра хурсанд бўлиб кетди. Миннатдорчилик билдириб, ҳовлига тушайтганида, клубни жалаб қолди.

— «Тақсим» — савдо клуби, — тушунтирди Ким амаки. — Клубни Қўйлиқдаги корейслар очинган. Эшитинимча, ҳозир у клуб ёниқмиш. Пул тўлаб кирилармиш унга. Беҳуж-жат ҳеч ким киролмасмиш. Нима эди?

Зухра акасининг ўрнидан тониб олган қоғозни кўрсатди.

— Ҳа, бу клуб аъзоларига бериладиган ҳужжатга ўхшайди. Бурчагида номери бор. Мана, кўраяисанми, уч юз олгини бир.

— Раҳмат.

Зухра Света билан кўчага чиқди. Уйга боргани йўқ эди. Аммо боргани маъқул. У энди катта қиз. Уйнинг, ҳеч кими йўқ уйнинг у энди каттаси. Буидан буюқ унинг уйида ундан катта одам йўқ. Кечагина уйидан, отлар, контоқдан ҳаёли бўшамаган қиз, қайси институтга киришини ҳам уйи билан бўлиб аниқлай олмаган ўқувчи, бугун бирдан кан-катта одам бўлиб қолган, бир кунда ҳаёлидан, дилидан қиз болада бўладиган орзу-умидлар кўтарилиб, улар ўрнини отаси, онаси ва бедарак кетган акасининг гами қоплаб олган эди.

— Қўлақол бизникида? — илтимос қилди Света.

Шундай деди-ю, бирдан қутилмаган фикр миёсига келди:

— Тўхта! Мен чиқаман сизларникига! Айвонда бирга ёта-миз. Майлими?

Зухра ўртоғидан миннатдор бўлиб, уни қучоқлади.

— Мен ҳозир. Айтиб чиқаман.

Света руҳсат олгани ичкарига югуриб кетди. Кўп ўтмай ўзининг чойшаб, ёстигини кўтариб чиқди.

— Овора бўлмайсан.

Икки ўртоқ ўша кўни тошга яқингина ўхшашди.

Света халқ ҳўжаллиги институтига ҳўжатларини тоширмақчи бўлиб турганини айтиб берди. Йўғонтенадан фақат угина институтга кираётган экан. Зухрани тортиб кўрди. Бошқа фанларга қараганда математикадан ҳарҳолда тузук баҳолар олиб ўқиганини эълатди. Зухра умуман ўқиш-ўқимасликни ҳали ҳал қилмаганини, отаси тирикчилигида Фотиманинг ўлиmidан кейин бу йил қишлоқда қолишини сўраганини айтди. Ҳозир у нима қилишини билмасди. Отаси йўқ, Тошкентга бориб, ўқишга мабодо киролмаса, аҳволи нима кечади? Кирса, уйи нима қилади? Сигир-бўзоқни Светанинг отаси билан келинди. Катта уйда бир ўзи қандай яшайди? Кейин нима иш қилади? Далада ишлайдими? Паҳотки ўн йил далада ишлаш учун ўқиган бўлса? Ундай деса, ҳозир ҳаммаёқда турли артеллар ташкил этиляпти. Балки шулардан биттасига кирадими?

Света унинг кўп гапларига қўшилмади. Нима бўлса ҳам Тошкентга боришини, ўша ерда яна бир ўйлаб кўришини маслаҳат берди. Тошкентда ҳоласи яшайди. Уни Зухра ҳам танийди. Катта ҳовлиси, тўрт-беш хонадан иборат уйи бор. Агар Света институтга киролмаса, шу ҳоласиникида яшайди. Зухра ҳам у билан бирга турини мумкин. Зухра ўқиниға кириш ҳақида ҳеч нарсa демади. Лекин Тошкентга тушиб

чиқиниша рози эканлигини билдирди. Света бироз кўнгли ёришиб, ухлаб қолди. Зухранинг ҳам кўн ўтмай кўзи илинди. У албатта Тошкентта тушини керак эди. Зокирларни топини керак. Унинг учун энг муҳим вазифа шу эди. У Исмоиловнинг гапларини эслади. Яхши одам бўлса керак. Алиев ҳам яхши одам кўришади. Лекин уларнинг қўлиари калтага ўхшайди. Шунча воқеалар бўлиб ўтди, шунча одам ўлди, йўқолди. Улар эса ҳамон майда-чўйда нарсалар билан овора бўлиб юришибди. Зухранинг назарида акасини топини, унинг тирикми, ўликлигини аниқлаш узоғи билан бир қилик иш эди. Нима бўлибди, битта вертолётда айланиб чиқилса?! Ҳамма постларни суриштирини, айланиб чиқини ҳам милицияга унча қийин бўлмаслиги керак. Кейин, нима учун гумонларини текшириша олишмайди? Раис ҳақида анча гапларни эшитини, ўзлари ҳам билишади. Лекин ундан ҳеч нарса сўрашгани йўқ. Қўрқинпармикан? Ё андиша қилинармикан? Жиноятга алоқадор ишларда қандай андиша бўлиши мумкин? У агар Алиев ёки Исмоиловларнинг ўрнида бўлганда, раисни олиб бориб, олиб келарди. Обрўли раис бўлса ўзига! Халқнинг меҳнати билан у шу обрўга эришди. Акасини сўрарди ундан. Кейин адасининг қотилларини топиб беришини талаб қиларди. Шу колхоз ерида яшайдимни улар, раис олдида, колхоз идораси олдида жавобгар. Унинг кўз олдида эркакча кийиниб, сочларини тантиб, онасининг қотилларидан қасос олган корейс қизи келди. Жуссаси Зухрадан катта эмас. Ихчам, қайтавга, Зухрадан ҳам нимжон. Албатта кинода ҳар нарса қилиш мумкин. Тўртта экан-у, ўнга қароқчи билан ҳам олишиб, ғолиб чиқини мумкин. Ҳаётда қийин. Мана, Зухра, биров билан олишини ўёқда турсини, ёлғиз ётгани қўрқинти. Тагин ўз уйида. Йўқ, у қизга ўхшаб Фотима, адаси учун қасос олиши қийин. Алиевдан илтимос қилади, уларни топтиради! Алиев ёрдам бермаса, қўлидан келмаса, ҳукуматгача боради. Нима учун энди битта уйдаи иккита бегуноҳ одам ўлиб кетавериши керак экан? Бунақада қандай яшаб бўлади? Боради, ҳукуматнинг катталаригача боради. Ҳозир эса Света билан шахарга тушганда, Алиевни тошади. Исмоилов унинг қасердалигини айтиб беради. Ўзи айтди-ку, «Алиев келиб сиз билан учрашмоқчи», деб. Қизик, акасига нима бўлди экан? Наҳотки, Алиқул аканинг гаплари тўғри бўлса? Бонни қандай текшириш мумкин? Буни фақат милиция қилиши мумкин. Лекин, милиция қўлида ҳеч нарса йўқ. Алиқул ака қўрқинти. Зухра ўзи бекитиқча кирсинмикан боққа? Битта ўзи нима қила оларди? Одамбой билан гаплашсинми? Алиқул аканинг гумонлари тўғри бўлса, Одамбой унга икки дунёда ҳам ҳеч нарса

айтмайди. Нима қилиш керак? Нима қилса, Фотимаю ада-сининг руҳларини шод этади, ўзи ҳам тинч бўлади?

Эрталаб Света уйидан нонушта олиб келгани кетди. Зух-ра чой қўйди.

— Кечаси Алиқул отбоқарни машина босиб кетибди, — Светанинг уйдан нонушта билан кўтариб келган гапи шу бўлди.

XI

Абдулла ака билан Фотиманинг йигирмалари ўтказилган кунни Йўгонтепадан чиққан иккита рефрежератор автоинспекция пости олдида тўхтатилди. Машиналар «Шифокор» базасидан кузатиб келаётган милиция ходимлари, уларда турли доривор ўтлар орасида кўкнори борлигини билишарди. Аммо қанчалиги ва қаерга олиб кетилаётгани номаълум бўлганидан, йўлда қўлга олишни лозим топишди. Иккала машинага кўкнори пояси билан ортилган, устидан брезент билан тортилиб, қоғоз яшиқлар, қопларга солинган ўтлар билан бостирилган эди.

Экспедитор йигит юкларнинг ҳаммаси Тошкент фармзаводи-га олиб кетилаётганини айтди ва тегишли ҳужжатни кўрсатди. Аммо заводда ҳеч ким бу юкларни талаб қилмаган эди.

Собиржон Сиддиқов Алиевнинг тахминлари тўғри чиққанини, фақат муддатда бироз адашганини ўз рапортида кўрсатди. Аммо генерал Жалолов бунга эътибор бермади. Сиддиқов иш-тирокида ўша кунийёқ колхоз раиси Тешабой Султоновни қабул қилди.

Султонов юклардан мутлақо хабарсиз эканини, аммо кўкнори топилганидан ниҳоятда хурсандлигини айтиб, миннатдорчилик билдирди. Гап орасида Сиддиқовни мақтаб қўйди:

— Мана, Собиржон келишлари билан аҳвол ўзгарди-қўйди. Яқин орада ҳаммаёқ тарғибга тушиб қолади.

— Отбоқарингизни уриб кетган машина топилдими? — гапни буриб сўради Сиддиқов.

— Йўқ, топилмади. Турсунов, Азимжон бу иш билан қаттиқ шугулланыпти. Лекин мен сизларга айтсам, отбоқар йигит, раҳматли ғирт маст экан. Ўзини йўқотиб қўйиш даражасида маст бўлиб юришни илгари пайқамасдим. Биласизми, от жонивор ароқ ҳидига ҳеч чидай олмайди. Маст одам олдида келса депсиниб, ер тепади, нари кетишга интилади. Шунинг учун уни бошқа ишга қўймоқчи бўлиб юрган эдим.

— Ундай бўлса айб ўзида экан. Юкларни акт қилиб,

тезроқ бериб юбориш керак. Ҳар ҳолда бизнинг ишимиз, деб колхоз зарар кўрмаслиги керак.

Сиддиқов озгина сабр қилиш керак, гап фақат экспеди-торда эмас, колхоз базасининг ходимлари, шофёрлар ҳам жиддий текширилиши керак, демоқчи эди, айтолмади.

— Раҳмат. Базадагилар билан ўзим гаплашиб оламан. — Унинг ўрнига гапирди Султонов. Унинг бу гапи текшириш-ларга ҳожат йўқ, дегани эди. Ўша куни яна иккита юк машинаси тутилди. Ўргатилган искович итлар уларда янчил-ган кўкнори борлигини аниқлади. Аммо Жалоловнинг бўйруғи билан бир ярим тонна кўкнори «Шифокор» колхозига акт қилиб берилди.

Алиев булардан бехабар эди. Индан бўшаганидан бери, Сиддиқов унга бир марта ҳам телефон қилмади. Бир марта у бозорга кетганида, вазир ўрдамчисининг телефон қилгани-ни Санобар айтди. «Нима деб қўяй?» деган саволига ўрдамчи ўзим телефон қиламан, дебди. Лекин телефон қилгани йўқ. Алиев ҳам биринчи бўлиб телефон қилмади. Бўлаётган иш-лардан каниган Раҳмонов, Исмоилов, Маҳкамовлар уни ха-бардор қилиб туришарди, уйга келишарди. Алиев уларнинг келишидан хурсанд эди. Лекин ишларидан норизо эканлик-ларини кўриб, уларга ачинарди. Янги бошлиқ билан ишлай олмаслигини биринчи бўлиб Раҳмонов айтди. Бундай дейиш-га унинг асослари кўп эди. Сиддиқов расмий равишда ишга келган кунининг эртасигаёқ, унинг Йўлғонтепага алоқадор ҳамма ишларини тўхтатди. Заводларга қатнашини бекор қилди.

— «Тумор» деган корхона ташкил бўлибди. Италия би-лан бирга. Шунга таклиф қилишяпти. Аввал бир ярим ой Миланда ўқиб келарканман, — деди у бир кун келганида.

— Нима иш қилар экан бу корхона? — қизиқиб сўради Алиев. Чунки уни ҳам бир-икки жойга таклиф қилишаётган эди.

— Уй-рўзгор буюмлари ишлаб чиқарар эмиш. Эллик фои-зи республикада қолар экан, эллиги чет элларга валюта соти-лар экан. Хом ашё биздан. Мармар чиқиндиси, қум, соғ тупроқ... яна оёқ остида эътиборсиз ётган алланималар. Хуллас, йўқдан бор қиладиган корхона бўлар экан.

— Нима қиласан?

— Бораман. Ишлаб кўрай, — қатъий равишда гапирди Раҳмонов. — Унгача сени қайтаришар жойингга. Балки вазир ўринбосари ҳам қилишлари мумкин. Бу аҳвол узоқ давом этмаслигига кўзим етиб турибди. Лекин ҳозир у ерда ишлолмайман. Кейин биласанми, кўрқинман.

— Кўрқинман? — ҳайрон бўлиб сўради Алиев.

— Ҳа. Тўхмат билан бирон нарсани бошимга ташлаб юборишлари мумкин.

— Бу гапингга мен ҳам қўшиламан, — рози бўлди Алиев. Жалолов, Султоновга ўхшаганлар билган, истаган ишини қилиши мумкинлигини у тушуинган эди. — Унда тезроқ кет.

— Аризам ёнимда.

Орадан икки кун ўтмай, Раҳмонов истеъфого чиқди. Учинчи кунёқ, ўртоғиникига келиб, «Тумор»га ишга кирганини, бир ҳафтадан сўнг Италияга кетайтганини гапириб берди.

— Мен нима қилай? — сўради ундан Алиев.

— Менинг йўлимдан юр. Таклифлар бор, деясан-ку.

— Таклифлар бор. Лекин анави бечора Фотима-Зухралар кўз олдидан кетмаяпти. Бошлангичга билдирмай бу ишни охирига етказмасам, тинчимайман. Ўзимни гуноҳкор ҳис қиламан.

— Йиғитлардан илтимос қилдим. Йўғонтеча иши бирёқлик бўлмагунча жойларида бўлишди, кетишни ўйлашмайди.

— Мана бу гапинг яхши. Раҳмат. Маҳкамов ҳам айтди.

* * *

Санобар эрининг ишдан бўшаганини эшитиб, аввал ишонмади. Кейин боши осмонга етиб севинди. Равшан эса ажабланганини яширмади.

— Дада, бу ожизлик эмасми? — деди у.

— Билмадим, — самимий жавоб берди Алиев. — Балки, қолиб курашни керакми? Гапинг тўғридир. Лекин бу ожизлик эмас. Мен ишни ташламайман. Охирига етказаман.

Санобар эрининг режаларини билиб қолиб, хавотирга тушди. Уни бу йўлдан қайтарингга урилиб кўрди. Аммо Алиев Фотима билан нима бўлганини, Абдуллажон Салимов, сержант Исмаатовларнинг ўлимларини айтиб берганидан кейин, у қаршилик қилмади.

— Фақат энди жудаям эҳтиёт бўлишингиз керак, — илтимос қилди у. — Сизга тўхмат қилишлари, хуруж қилишлари мумкин. Волалар ҳам эҳтиёт бўлишлари керак. Энди уларни ҳеч ким қўриқламайди.

— Райҳонга мен жавобгарман, — ваъда берди Равшан.

Абдулла Салимов ва Фотималарининг йиғирмасига у ўз «Йиғин»сида борди. Ҳамон уни кузатаётганликларини билганидан, у секин юрди. Шу тўғрайли одамлар сийракланиб қолганда кириб борди. Исмаилов кўча оғзида уни кўтиб

олди. Эшик олдида Абдуллажоннинг амакиси, кўчклари билан туришарди. Зухра кўринмади.

— Қасрдалигини билман, — деди Исмоилов улар кўчага чиққинганда.

— Қабристонда, — тахминини айтди Алиев.

— Борасизми?

— У билан учрашишим керак. Фотиманинг хатини қайтардингми?

— Эртасигаёқ берганман, — Исмоилов собиқ бошлигининг нима учун хатни эслаб қолганини аңламади.

Алиевнинг ўзи тунгунтирди.

— У акасининг овозини таниганини ёзди. Шундайми?

— Ҳа.

— Акасини йўқ қилганлар, Фотимани зўрлаганлар, Абдулла акани ўлдирганларнинг ўзи бўлса-чи? Сен шунга ҳеч ўйлаб кўрддингми? Акаси Фотималигини билмаган, дейлик... Лекин Фотимани Ҳамидулланинг синглиси экашлигини улар билган, фақат биздан кўрққан, барибир бир кун бизни сотадди, деб ўйланлари мумкин эмасми?

— Мумкин, — қўшилди унинг фикрига Исмоилов. — Аммо исбот учун зарур бўлган машина Янгоқда ёниб қол бўлди. Қоннинг эгаси топилаётганига биз Сотиболдиевларин олишимиз мумкин. Ана ўшанда акаси ҳақида гап бўлишини умид қиламиз. Сиз уни ўлдиринган, деб ўйлайсизми?

— Ҳа. У уларнинг ичида бўлган, рансининг ҳам баъзи иншларидан хабардор, кўкнори бу ердан кимларга кетган — билган бўлиши керак. Кейин яна ким билсин, Шоҳида билан нима бўлганини ҳам у билгандир. Синглисининг ўлими уни ағдар-тўнтар қилиб юборган. Бўнинг устига хат. У хатни ўқиган. Зухра шундай деяпти-ку? Шуларнинг ҳаммаси унинг адасини қутмасдан уйдан чиқиб кетишига, кимнингдир олдига бориб, ҳисоб-китоб қилмоқчи бўлишига мажбур қилмаганми-кан? Шунинг учун уни ўлдириб, худди адасидек бирон жойга олиб бориб ташланган. Менимча, шундай. Мен ўзимни кечирмайман. Уни кўрдим ўша кун. Нега кетидан бормадим? Борганимда, омон қолармиди?!

— Ўлганига мен ҳам кўпроқ ишонаман, — қўшилди Исмоилов. — Лекин ҳаёлимда бир фикр юрибди. Фотима номусига чидамай ўзини осди. Ҳамидулла ҳам синглисига ўхшашни мумкин эмасми? Ҳарҳолда, қон бир. Масалан, тоққа чиқиб, бирон қоя устидан ўзини ташлаб юбормаганми-кан? Агар шундай қилган бўлса, ётгандир ўлиги бирон қоянинг тагида. Биз у томонларни қидирганимиз йўқ. Вертолёт бир айланиб чиқди, ҳолюс.

— Билмадим, — Алиев сўзларини қисди. — Ҳўн. Мен

кетдим. Зухра билан ўзим учрашаман. Гапим битта. У бизга ишонини керак. Мен унда хавотирдаман. Олов қиз. Алам устида у ҳам ўзича бир нарсга қилиб қўймасин.

Улар Алиевнинг машинаси олдиди хайрландилар.

Исмонлов Турсунов билан учрашини, унга билдирмасдан, Алиқул отбоқарнинг ўлими билан шугулланиши керак эди. Алиев билан унинг фикрича, бу ўлим ҳам тасодифий эмас эди.

Алиев Зухрани худди тахмин қилганидек, отаси ва Фотиманинг қабрлари олдиди кўрди. У қалин ўт устида эркактардек чордона қуриб ўтирарди.

Зухра унинг келганини сезмади.

— Яхшимисиз, Зухра?

Алиев қизни чўчитиб юбормаслик учун паст овозда сўрашди. Шундай бўлса ҳам Зухра бир сесканиб тушди.

Зухра ўрнидан турди.

— Узоқ қолиб кетдингиз, — деди Алиев. — Шунинг учун келдим. Бундай ёлғиз юрманг.

— Шунча ўлим етмасмикан? — киноя билан жавоб қилди Зухра.

— Барибир сизни ўз қизимдек кўраман, Зухра.

— Сизга ҳам ишонини қийин.

— Нега? — хайрон бўлди Алиев.

— Мени қизингиздай кўрсангиз, нега индан бўшаб кетдингиз?

Зухра қабристон дарвозаси томон йўл олдди. Алиев унинг ёнига ўтди.

— Сиздан яширадиган жойи йўқ. Ҳа, мен бўшадим. Лекин бу бошланган ишни ташлаб кетини деган гап эмас. Менинг энди чекланадиган жойим йўқ. Ўзим хон, ўзим бекман. Билганимча қотилларни тошга интиламан. Охирига етмагунимча қўймайман. Менга, синглим, ишонинг. Адлия ходими учун бегуноҳ одамнинг ўлимидан кучли жазо йўқ. Мен шундай жазо олганини истамайман. Фақат, кучли рақибларга дуч келдик. Айрим одамлар ўларни суянти. Аммо, барибир ҳақиқат рўбга чиқади. Дунёда яхши одамлар кўп. Милицияда ҳам.

Зухра жавоб бермади. Алиевнинг юз-кўзидан яхши одамлиги биллиниб турибди. Лекин, у фақат милицияга ишониб ўтирмайди. Ўзи ҳам бир нарсга қилини керак. Энди у бевақт, фожияли ҳалок бўлган отаси учун ҳам қиз, ҳам ўғил. Фотима учун ҳам сингил, ҳам ука. Алиев, Исмонлов, умуман, милиция, прокуратура ўз йўлига. Зухра ўзи ҳам бир нарсга қилини керак. Бўлмаса, ёлғиз қолди-эзилаверди, кўз олдидан Фотиманинг маънос қиёфаси кетмайди, адасининг молхонада остилиб

турган Фотимани кўриб, ўқирганини унутолмайди. Наҳотки қотиллар, ўша зўравонлик қилганларининг ота-оналари йўқ, она-синигилари йўқ? Наҳотки, одамлар шунчалик ўзларининг одамлик башараларини йўқотганлар? Уларнинг янаши, минглаб, миллионлаб адаси, Фотимага ўхшаганлар орасида юрини, улар билан гап-лашганини, овқатланганини, тўй-ҳанамларда бир лагандан ош сийилари қайси мантиққа тўғри келади?

Алиев ўз машинасида уни ўйга олиб келиб қўйди. Хайр-лашаётми, уй адреси, телефони ёзилган таклифномасини берди. Зухра уни олarkan, акасининг ўрнидан топиб олган клуб таклифномасини эслади, уйдан олиб чиқиб кўрсатди.

Алиев қапган Раҳмоновнинг шу клуб ҳақидаги гапларини хотирлади.

— Ҳозир бундай клублар кўп очилипти. Мен суриштирмаман. Зухра, Тошкентга тушганингизда бизникига кириш. Олдин телефон қилинг. Ўйдагиларга сизни айтиб қўйганман.

Алиев машинаси томон кетаётми, яна тўхтади.

— Албатта ўқинишгиз керак. Хўжжатларини топираётган вақт бўлиб қолди. Адангиз ҳаёт бўлганларида, мен ҳеч қандай маслаҳат бермасдим. Энди эса меннинг ганимга қўлоқ солинг.

Зухра миннатдорчилик билдириб, хайрланди.

Ўйга кирганда, амакиси уни олдига чақирди.

— Зухра, болам, йиғирмани ҳам ўтказдик. Қишлоғингга раҳмат. Ҳамма харажати ўзи кўтарди. Кексалар охиригача туриб беришди. Энди менга руҳсат. Оноқойингни ёлғиз қолдириб бўлмайди. Кетаман. Кетгани олдида сенга айтадиган икки оғиз ганим бор.

Ҳожимурод ака бошини ҳам қилиб бириас ўйлашиб ўтирдиди, кейин Зухрага қаради.

— Қабристонда узоқ қолиб кетдинг. Ниятинг кўзларингдан билиб турибди. Адангдан, Фотимадан бизни жудо қилганлардан ўч олмоқчисан. Формали, беформа мелисалар ҳам ўйингга тез-тез келадиган бўлиб қолди. Кекса қариндошларингни хафа қилма. Бўлар иш бўлди. Энди ўзингни ўйла. Улар ёмон йўлга кирган одамлар. Қўлидан ҳар бало келади. Сендан ҳам ажралиб қолишимиз мумкин. Мелисаям ўйингга келмасин, сен ўзинг ҳам тек ўтир. Мактабни битирдинг. Тошкентга тушиб ўқимоқчи бўлсанг, ана, ўқи. Аммо ҳеч кимни қидирма, ҳеч кимга ўчакишма. Мени кечир. Яқин қариндошларингдан амманг билан мен қолдим. Мен ҳам ёнингда яшолмайман. Шунинг учун ёрдам беролмайман сенга, ёнингда туролмайман. Печа қушим қолди, худо билди. Инакейини, ҳозир ҳамма ўзи билан ўзи овора. Қўёвларим машиналарида олиб келмаганда, ўзим келолмасдим. Уқ-

дингми, болам, гапларимми? Сен омон бўлишинг керак, тун қўйиб палак ёзишинг, Абдуллажон жиянимдан бир зурриёт қолиши керак. Оғиз очмай қўя қол. Менинг гапимга қўлоқ тутсанг, гўримда тинч ётаман.

— Амакижон! Нега унақа ёмон пият қиласиз?

— Гапнинг рости ҳам шу. Сезиб турибман, бу охириги келишим. Худога илтижо қиламан, сенлар мендек узоқроқ умр кўринглар. Эварали, чеварали бўларинг. Ҳа, айтгандек, уйда ёлғиз яшанидан қўрқсанг аммангникида тур. У билан гаплашганман, рози. Лекин ҳовлини сота кўрма. Ўзингга керак бўлади. Қани, омин!

Хожимурод ака фотиҳа ўқиб, ўридан турди. Зўҳрани бағрига босиб, пешонасидан ўнди. Унинг бағридан келган ўткир, аммо ёқимли, нимаси биландир адасининг ҳидини эслатадиган бўй Зўҳрани ҳаяжонга солиб, ўзи сезмаган ҳолда тўлқинланиб кетди, кўзлари намланди.

Хожимурод ака эшик томон йўл олди. Кўёвлари, қизлари ҳам Зўҳра билан хайрлашиб, машиналарига ўтиришди.

Зўҳра анча вақт ўйланиб кўчада туриб қолди. Шу аснозда қанча турди, билмайди, бирдан кўзлари чарақлаб кетди. Уйдан юз қадамча наридаги мўюлишда у ўзининг синфдош ўртоқларини кўрди.

Зўҳра югуриб улар олдига боргиси, ҳар бирини қучоқлаб ўнгиси келди. Улар уни кўргани келинар эди.

Улар келишиб, ўғил болалар қўл бериб, қизлар қучоқлаб кўришини аётиганди, Зўҳра ўзини ушлаб туролмади, қизлардан кимнингдир елкасига пешонасини қўйиб, йиғлаб юборди. Бу йиғи ҳам алами, дарди, ҳам уни, Фотимани унутмаган, ҳурмат қилиб келган синфдошларига раҳмати эди.

— Қабристондан келянимиз, — деди ҳамманинг помидан Рамз. — Фотима билан адангизнинг қабрига ҳам гул қўйдик. Ўқитувчилар ҳозир ўша ерда.

— Раҳмат. Қани, ичкарига киришглар, бу ерда турманглар.

Зўҳра ҳаммадан олдин айвонга кўтарилиб, жой ҳозирлай бошлади. Аммо ўртоқлари уни ҳеч нарсага уринтиришмади.

— Сен утир, биз ўзимиз қиламиз! — деди дўгоналари ичида энг чаққони Мунира.

— Биз, фақат сени кўргани келдик. Дастурхонга ушнама, — деди Зўҳранинг партадош дўгонаси, Ёнлигида ўрикдан йиқилиб, оқсоқ бўлиб қолган Нозима.

— Йўқ-йўқ, ҳамма нарса тайёр. Бир пиёладан чой ичирмасдан кетказмайман сизларни!

Зўҳра шундай деб, ўчоқ бошига юрди. Ортидан икки-уч ўртоқлари эргашди.

Учта чинни лаганда ош сузиб келди. Мунира чой дамлади.

— Олийлар.

Болалар онга қўл узатишайтганда, кимнингдир эсига тиловат қилиш лозимлиги тушиб қолди-ю, ҳаммалари бир-бирларига қараб қолишди. Кўпчилик болалар Қуръоннинг оғиздан-оғизга ўтиб юрадиган машҳур сураларини билишса-да, лекин бундай кунда тиловат қилишмаганидан тортиниб туришар эди. Шу пайт кимнингдир майини, ҳали қотмаган, аммо беихтиёр ўзига тортадиган овози эшитилди.

— Авзу биллаҳир минаш-шайтонир рожийм, Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Зухра уни таниди. Синфдаги энг охириги партада ўтириб, доска ёнига чиқишдан ҳар доим чўчидиган, зўр-базўр мактабни тамомлаган, аммо ҳамма яхши кўрадиган Забиҳилла эди. Бўйи пастлигидан кўпчилик уни «Забиҳ пакапа» деб чақирарди. Зухра унинг шундай ширали овози борлигини, қироат билан ўқишини биринчи марта эшитиши эди. Бошқалар ҳам унга ичларида ҳавас билан қараб қўйишди.

Ҳозиргина, алланарсаларни бир-бирларига шивирлаб, ош келиши билан шошилинч унга қўл чўзган болалар бирдан сино тортиб қолишган эди. Қироатдан сўнг Зухра бошқатдан овқатга таклиф қилишга мажбур бўлди. Улар ошни гап-сўзсиз ея бошладилар. Зухра уларни шу тобда ҳам таниб, ҳам танимай қолди. Ўйга ботиб, чайналиб ош ейишар экан, у ўртоқларининг ҳар бирига битта-битта қараб чиқди. Биронтаси битирув имтиҳонлари пайтидаги, ҳатто битирув кечасидаги ўртоқларига ўхшамас эди ҳозир. Ҳаммалари бирдан бошларига катта танивиш, қайғу тушган, олис, машаққатли йўл бошида турган йўловчиларга ўхшашарди. Нима кутаётган экан уларни олдинда? Забиҳилла тиловат қилган пайтда, балки улар Қуръоннинг сеҳрли сўзлари оҳангида ўз тақдирларини ўйлаб кетингандир?! Ўйчан, маънос бўлиб қолингани балки шундандир? Нима бўлмасин, биронтасининг тақдири Фотиманикига, адасиникига ўхшамаслиги керак. Бунинг учун биринчи галда, Фотимаю адасининг қотилларини топиши керак.

Унинг хаёлида ҳам, дилида ҳам энди шу фикр эди. Амакисининг маслаҳатларига у қулоқ соломмайди. Қулоқ соладиган бўлса, яшамагани маъқул. Нега энди бир одам иккинчи одам устидан зўравонлик қилиши керак? Тўғри, беш напжа баробар эмас. Лекин биттасини тинчласангиз, ҳамма бармоқларингиз оғрийди. Одамлар тенг яратилган. Тенг бахт топинга ҳаққи бор, ахир.

Адаси ҳам ўлгач, шу ва шунга ўхшаш фикрлар Зухранинг бошида кўпроқ ўрланадиган бўлиб қолди. Қамбағал-оғизларни ҳимоя қилган паҳлавонлар эсига туша бошлади.

«Минг бир кеча», «Рустами дoston», «Алпомиш» қаҳрамонлари ҳаёлига суқилиб келарди. Демак, ҳозир ҳам шундай паҳлавонлар, ўзини бошқалар ҳаётининг ҳимоясига бағишлайдиганлар бўлиши керак. Балки бордир, шундайлар? Уларни фақат Зухра билмас? Аммо уларнинг қишлоқларида, бундай одамлар йўқ ҳисоби. Бўлиганида, Фотимани ҳалок қилганлар, отасини азоблаб ўлдирганлар тинч юрармиди? Зухра нима учун ўша кинода кўрган корейс қизига ўхшашни мумкин эмас? Барчинга-чи? Гап жуссада эмас, корейс қизи Зухрадан ҳам нимжон эди. Демак, гап юракда. Юрак ботир бўлса, қўл ҳам ботир бўлади.

Болалар лаганларни йиғиштиришди. Кимдир Зухрага ҳам чой узатди.

Забиҳилла яна тиловат қилди. Фотиҳадан сўнг, баъзи қизлар Зухрага ёрдамлагани ошхонага ўтишди. Қолганлар ўз режаю мўлжаллари ҳақида гаплаша кетишди. Кўпчилик Тошкентга тушиб, институтга кириш пиятида эди. Қишлоқда қоладиган фақат икки киши бўлиб чиқди. Биттаси Забиҳилла, иккинчиси Фотиманинг орқасидаги партада ўтирадиган, тўладан келган қиз, Маъфират. Забиҳилла оиланинг каттаси эди. Кетиб қолса, уйдагилар қийналиб қолишарди. Маъфиратни эса узатишайтган экан. Афтидан, у хафа эмас эди. Ўқимоқчи бўлганларининг бирдан кайфиятлари бузилиб кетди. Маҳфузанинг адаси Тошкентдан топиб келган хунук хабар бунга сабаб бўлди. ТошМИга киришга ёрдам бермоқчи бўлган таниши йиғирма минг сўраганимни.

— Вой-бў! Қўнша-қўндузи шилиш-ку бу! — деди йиғитлардан бири.

— Ундан ҳам баттар! — деди бошқаси. — Қани, айтинглар, шу йиғирма минг сўраган одам бизнинг кўзимизга қандай қараб ўқитади?

— Қарамай ўқитади-да! — киноя қилди қизлардан бири.

— Халқ ҳўжалиги институтида ҳам ўн мингдан кам эмасми кириш. — Света шундай дея, уялиб бошини эгди. Отаси келишиб келганини у Зухрага айтган эди.

— Бунақа қилиб ўқитадан ўқимаган маъқул.

— Мен бормайман ТошМИсига, — деди бир чеккада ўтирган хунуккина қиз — Солиҳа. — ТошМИга фақат чиройли қизлар кираркан. Аёл дўхтирларга қара, ҳаммаси бир-биридан кўҳлик. Мен нимага... кираман.

— Қасрдан тондинг бу ганин? — бидилланди қизлар.

— Телевизордан. Қайси аёл дўхтир телевизорга чиқиб гапирмасини, ҳуснига одам маҳлиё бўлиб қолади.

— Телевизорга чиройлиларни топиб чиқаришарди-да, вой сени қара-ю.

— Мен барибир бораман уша ТошМИсига! — деди Маҳфуза. — Ўз кучим билан кираман, кўрасанлар.

— Сен-чи, Зухра, нима қилмоқчисан? — сўради дугоналаридан бири.

Ҳамма ялт этиб унга қаради.

Зухра шу саволни кутган эди. Алиевнинг маслаҳатидан кейин у ўйлашиб қолган, албатта, бирон қарорга келиши керак эди. Ўқимаса, уйда қолса, колхозда ишлайди. У буни истамасди. Тешабой Султонов қўл остида ишлаши унинг учун Фотима хотирасига, адаси хотирасига хиёнат қилиши билан баробар эди. Ҳали бирон нарсани тайинли билмаса ҳам, у Фотима, адаси фожияларини негадир раисдан кўрарди. Бунга сабаб — акасининг ялтоқланиб раис билан гаплашиб турганини кўриб қолгани эди. Ўшанда хайлидан кўп нарса ўтди. Ўтди-ю, буvasи тенги одамни, кўпчилик соясига салом берадиган одамни ёмон кўриб қолди.

— Билмадим, — ростини айтди Зухра. — Аммо уйда қола олмайман. Тошкентга кетсам керак. Ўқийманми, ишлайманми, ҳозирча аниқ ўйлаганим йўқ. Сизлар бир маслаҳат берарсизлар?

Болалар бир нарса дейиша олмади. Зухра қисқа вақт ичида жуда ўзгариб кетган, улғайиб қолгандай эди. Унга қандай маслаҳат бериш лозимлигини ҳам улар билишмасди. Лекин бу уйда ёлғиз туролмаслиги ҳаммага тушунарли.

Зухра ниятини сал очди:

— Фотима пединститутга кирмоқчи эди. Ўрнига мен ҳаракат қилиб кўрсаммикан?

— Колхоз ҳисобидан борсанг, кирасан, — деди Рамз.

Зухранинг жаҳли чиқди.

— Қайёқдаги гапларни айтасан! — унинг гапини кесди Зухра. — Энди келиб-келиб шуларга ялинаманми! Ўзим кираман. Маҳфуз, сен ҳам ТошМИга бор. Ҳусн билан, пул билан доктор бўлганларнинг ҳеч кимга кераги йўқ.

Болалар унинг гапларига қўшилишди. Сўнг бироз гаплашиб ўтириб туришди. Эшикка чиқишганда, у Рамздан бир минутта қолишини илтимос қилди. Ҳамма хайрлашиб кетгач, сўради.

— Фотимани чиндан ҳам... яхши кўрармидинг?

— Ишонмайсанми? — ҳайрон бўлди Рамз. — Кейин, нега сўрайсан?

— Уни азоблашган, биласан.

Рамз бошини эгди.

— Милиция ҳеч нарса қилолмаяпти. Топилмаяпти. Кимгадир қотиллар топилмагани маъқул. Биламан, бу ерда милиция, прокуратура ҳеч нарса қилолмайди. Терговчи бир мар-

та ҳам келгани йўқ. Мен борсам, ўзимиз керак бўлганда чақирамиз, дейишади. Мени ёш бола қилишяпти. Шошмай турипсин, қотилларни ўзим топмасам...

— Нима? — тушунмай, анграйиб қолди Рамз. — Ўзим топмасам?

— Ҳа.

— Эсингни ебсан! Сени ҳам ўлдириб кетишади-ку. Уларни билмас экансан!

— Кимдир шугулланиши керакми? Ё шундай қолиб кетаверсинми? Мен сендан зарур бўлиб қолса ёрдам берасанми, демоқчи эдим, холос.

— Зухра, тушун, — оғир хўрсинди Рамз. — Улар кўпчилик. Милиция эплолмаётган ишни биз қандай эплардик? Иккаламизниям бўғизлаб кетишади.

— Бўлди, тушунарли, — деди Зухра. У дилида шундай жавоб олишини билган, сўраганига пушаймон эди. — Гапимиз шу ерда қолсин. Ҳеч кимга айтиб юрма.

— Мени кечир, Зухра. Бунақа ишлар қўлимдан келмайди. Сенга... сенга ҳам маслаҳат бермайман. Ахир, сен...

— Хайр! Келганинг учун раҳмат.

Зухра ўтирилиб ҳовлига кириб кетди.

— Зухра!

Аммо Зухра тўхтамади. Рамз эшик олдида турди-турдида, кейин уйи томон жўнаб кетди.

У Зухрага тилёғламалик қилолмади. Отаси ҳақ. Бу хонадондан энди у ўзини тортиши керак. Зухранинг ниятларига шерик бўлса, ўлиб кетиши ҳеч гап эмас. Ўлган ўлди, бўёғи синди. Бу ёғига у узоқ яшаши, ўзига доғ туширмаслиги керак.

Шунинг учун у Зухрага берган ваъдасида ҳам турмади. Зухранинг гапларини ўша кунийёқ отасига айтиб қўйди. Отаси уни маъқуллади ва ўз навбатида Абдулла муаллимнинг қизи нима ниятда юрганини Тешабой Султоновга етказди. Ўзича у савоб иш қилган эди. Йўғонтспада юз бериши мумкин бўлган фожияларнинг олдини олган, Абдулла муаллимнинг иккинчи қизини ножўя ҳаракат, фалокатлардан асрамоқчи эди...

* * *

Зухра айвонга яқинлашганда, Свстанинг ошхонада ивирсиб юрганини кўриб қолди. Кўпчилик ичида у ҳам чиқиб кетган бўлса керак, деб ўйлаган эди. Шу ердалигини кўриб севинди ва югуриб олдига борди.

— Кетмаганинг яхши бўлибди, Света!

— Ёлғиз қолиб, эзилмагани дедим.

Света ҳақ. Ёлғиз қолса, барча воқеаларни эслаб эзилаве-
ради-эзилаве-ради. Ҳозир эса ўртоғининг олдида анча хотир-
жам тортди. Чинданам, аввал милицияга бориб учрайди.
Нима қилишини аниқлаб олади. Кейин уйларининг калити-
ни Ким амакига тапшлаб, биттасини ўзида қолдиради. Учин-
чи боғлам калит — Фотиманинг калитлари қаерда экан?
Юраги бир «ниг» этиб кетди. Отасининг қотиллари бўлса-
чи? Балки кечаси бостириб келиб қолишар. «Келинча ни-
ма?» — У ўзини тинчитди. Уйда улар оладиган нима ҳам
бор? Тилла бўлмаса, пул бўлмаса, нимани олишади? Зуҳра-
нинг кўз олдидан кинода кўрган корейс қиз ўта бошлади.
Тўрт киши кечаси бостириб киришди уйига. Қиз уларнинг
келишини кутган, шунинг учун устидаги кўрпанинг остига
ханжар яшириб қўйган. Панжалари унинг бандига тегиб
турибди. Қароқчилар яқинлашганда, бир силтаниб ўрнидан
туради-да, биттасининг қорнига ханжарни санчади. Бундай
тез ҳаракатни кутмаган қароқчилар довдираб қолишади. Қиз
шундан фойдаланиб, кўрпага ўраниб ўзини оёқлари остига
тапшлайди ва икки қароқчи мувозанатини йўқотиб йиқилади.
Қиз ўрнидан тура солиб эшикка югуради. Қароқчиларни у-
стидан қўлқаб, уйга ўт қўйиб юборади.

Икки ўртоқ суҳбатлашиб ўтириб қолишди. Тошкентга
жўнашга қарор қилишди. Бир ҳафтадан сўнг институтларда
ҳужжатларини қабул қилиш бошланади, эртaroқ тинчиб олиш
маъқул, деди Света. Унинг халқ ҳўжалиги институтига ки-
риши аниқ эди. Зуҳра нима қилади? Боя ўртоқлари олдида
педагогика институтини гапирди. Ҳақиқатан ҳам шу инсти-
тутга киргани яхшидир?

— Адам ўқитувчи эдилар. Мен ҳам ўқитувчилик қила-
ман. Агар кира олсам, — деди Зуҳра.

— Кирасан, — далда берди Света. — Яхшилаб тайёр-
лансанг, кирасан. Агар Фотимага ўхшаб қунт қилганингда,
сен ҳам медал олардинг!

Йўқ, — унинг фикрига қўшилмади Зуҳра. — Фотима
ақлли эди. Бир марта ўқигани шундай миъсига қўйилиб қо-
ларди. Мен унга ўхшамайман. Озгина уйдан четроқда юриб
келишим кераклиги учун ўқишга кирмоқчиман.

— Унақа дема, сен уйга боғланган одамсан. Яхшиси, ҳар
ҳафтада келиб турайлик. Ётоқ излаб юрма, холамлариникида
бирга турамыз.

— Яхши. Бораверайлик-чи олдин...

Зуҳра ўртоғининг қўлини маҳкам сиқди.

Света чиқиб кетгач, Зуҳра барибир уйда ўтира олмади.

Туман прокуратурасига отланди. Акасининг иши билан шуғулланаётган терговчини топса бас. У прокуратурага кириб борганда терговчи Нозим Фузаилов ўзида экан. Зухрани кўриб негадир энсаси қотди. Зухра унинг бу гал ҳам мужмал жавоб қилишини сизди. Қанақа лоқайд одам экан, ўтган гал сиз овора бўлманг, мен ўзим бораман, деган одам ўн бир кун ичида бир марта ҳам хабар олгани йўқ.

— Мен ўзим борардим, — деди у яна. — Чакки овора бўлибсиз.

— Ҳар куни овора бўлишга тайёрман, иш юришса бас. Бирон янгилик борми?

— Янгилик шуки... — Фузаилов ямланди.

— Гапираверинг!

— Акангизнинг ишини... мен... қайтариб бердим, — деди ниҳоят Фузаилов ва оғир юкдан қутулгандек, Зухрага қаради.

— Нега? — ҳайрон бўлди Зухра. Терговчининг айтган гаи яхшими, ёмонми, у түшүнмади.

— Сизга ростини айтсам... — терговчи шундай деди-ю, яна мижговланиб, тўхтаб қолди. Зухра ўзини босди. Индамай кутди. Ниҳоят, терговчи гап бошлади. — Биласизми, мен... районингизда янги одамман. Атиги уч ой бўлди шу ерга ишга чақиринганига. Ҳали ҳатто кўчиб ҳам келганим йўқ. Акангизнинг иши иккинчи мен текшираётган иш эди. Лекин... ё мен ёқмай қолдим бу ердагиларга, ё акангизнинг ишини очиниши исташмаяпти. Иккита-учта ёмон хат олдим... Машинами уриб кетишди. Бир одам телефонда ё кетасан, ё ўласан, деб дўқ урди. Нима қилганим маъқул, ҳали аниқ билмайман. Прокурор хабардор. Лекин ҳеч нарса дегани йўқ. Афғидан, менинг баъзи гапларим унга ёқмади. Акангизнинг иши унинг қўлида. Кимга беради — билмайман. Мендан хафа бўлманг. Назаримда, мен бу ерга тўғри келмадим. Ундай деса, сизнинг оилангиз ҳам бу ерда кимларгадир тўғри келмаган. Мен кетаман. Шу тўғри бўлса керак. Сиз озгина кутинг. Прокурор бугун-эрта янги терговчи белгилайди.

Зухра йигитнинг гапларини эшитиб, Алиевни эслади. Бу ердан у ҳақиқат топиши амримаҳол эди. Терговчи унга ишониб, бор гапини айтган бўлса ҳам, Зухра ундан астойдил хафа бўлди, ҳатто унинг силлиқ, тоза, оппоқ юзига, бежо ўйнаб турган кўзларига қараб, жирканиб қўйди.

— Қўрқингизми? — дея кесатиб ўрнидан турди. Унинг қандай жавоб беришидан қатъий назар, энди у билан гаплашиш бефойда эди.

— Тўхтаг, — Фузаилов чаққонлик билан ўрнидан туриб, унинг йўлини тўсди, — менинг гапларим фақат...

— Қўрқманг, шу гап шу ерда қолади. Аммо шу юрак билан қандай терговчилик қилиб юрибсиз? Бўшатиңг йўлни.

Фузаилов қизариб кетди, аммо ҳеч нарса демай, ўзини четга олди.

Зухра прокуратуранинг кўримсиз ҳокимсига чиқиб, бирпас туриб қолди. Ҳазаби сал босилгандек бўлди. Сўнг прокурорга кириб, ишни кимга топширишини суриштирмоқчи бўлиб, орқасига ўгирилди. Аммо шу заҳоти фикридан қайтди.

XII

Ўт ўчирувчилар ҳам, милиция ҳам кечиккан эди. Худди биров атайин қилгандек, уйнинг ҳамма хоналаридан ўт бирдан чиққан, шу заҳотиёқ ўчоқ бошидаги газ турган иккита баллон портлаб, ҳаммаёқни остин-устун қилиб юборган эди. Кимдир, айёл киши, хабар бергандан кейин етиб келган ўт ўчирувчилар ҳеч нарса қилишолмади. Уй тамом ёниб түшди.

Эрталаб бутун қишлоқ шу ерга йиғилди. Кечагина ўтган-кетганининг ҳавасини келтириб турган, баланд томига оқ тунука ёпилган уйдан қурум босган деворларгина қолган эди.

Зухра Светанинг ёнғин ҳақидаги гапларини хотиржамлик билан эшитди.

— Бир одам «худонинг ғазаби бу», деди. Менимча, тўғри айтди. Зокир семизнинг ўзи ҳам ёниб кетса яхши бўларди!

Зухра индамади. Фотиманинг хатини у Светага кўрсатган эди. Ўшандан бери Света ғазабда, Фотимани зўрлаганларни кучи етса, бўғиб ўлдиришга тайёр эди. Ўшалардан биттасининг уйи ёниб, қул бўлгани уни севинтирган, хушхабарни шошиб ўртоғига етказиш ниятида югуриб келган эди. Зухранинг бепарволигидан ичида жиндек хафа бўлди. Севиниши керак бунга! Ҳали бу оз. Зокир, унинг шериклари бошига бундан ҳам оғир кулфатлар ёғилади ҳали. Худо етимни хафа қилганларни кечирмайди.

— Буларнинг бошлиғи Тўхта қийшиқмиди? Ўшанинг ҳам уйи ёниб кул бўлсайди»

Зухра ўртоғининг кўзларига ялт этиб қаради. Йўқ, Света ҳеч нарса сезмаган, бу гапни у астойдил уни, Фотимани яхши кўрганидан айтган эди.

Шундай бўлса ҳам у чап қўлининг куйиб, қабариб чиққан кафтини ўртоғидан яширди.

— Нега индамайсан? Бир нарса десанг-чи! — деди Света унинг елкасига тўртиб.

— Ўйлаяпман.

— Нимани?

— Улар шунақа жазолангани билан Фотима ёки адам тирилиб келишармиди? Ё акам топишармиди?

— Барибир, — Свстанинг жаҳли чиқди. — Улар жазосини олиши керак. Бўлмаса ёмонлар ёмонлик қилаверади, яхшилар ўлиб кетаверади. Шундай бўлишини истайсанми? Зўҳра, сен мени тўғри тушун. Мен қондан жудам қўрқаман. Қасос олиш қонхўрлик эмас. Қасос олиш ҳар хил бўлади. Менинг холам қамалиб чиққан. Унга туҳмат қилишган. Тўрт йил ётиб чиқдилар. Отишни биладилар, каратэ, ушу, яна қандайдир кураш, уруш турларини биладилар. Уни қаматганининг баъзиларидан ўзи ўчини олган. Қандай қилиб олган — бунни айтмайди, дадамга ҳам айтмаган. Агар шундай қилмасам, умр бўйи эзилиб ўтардим. Улар эса устимдан кулишарди, дейди. Мен холамни тушунаман. Сенга эса ҳайрон бўлиб турибман. Менга ўхшаб сен ҳам севинишнинг керак. Милиция эпломмаган ишни тақдир қияпти, худо қияпти. Зокирнинг ўзи ҳам ёниб кетгани яхши эди. Балки, шундай бўлгандир? Нима дейсан?

Зўҳра елкаларини қисди. Албатта, бундай эмас эди. Зокир уйда йўқ эди. Зўҳра ҳамма хоналарга кириб чиқди — Зокир йўқ.

— Майли, шу ҳам катта ган. Энди бундай уй кўришни амрима ҳол.

Света ўртоғини қучоқлаб, юзидан «чўш» эгиб ўнди-да, уйига кетди.

— Кечқурун чиқаман! — Йўлакдан унинг овози келди.

Зўҳра анча тинчиди. Ўзидан ҳам кўнгли тўлгандек бўлди. Биринчи иш муваффақиятли чиққан эди. Мўҳими ҳеч ким, жонажон ўртоғи ҳам ундан гумонсирамади. Зўҳра, куйган кафтига пуфлаб, оғриқни босган бўлди ва негадир йиғлаб юборди.

Ушнинг бу йиғиси алам билан бирга қиз бошига тушган дастлабки ишнинг ўнгидан келганидан эди. Ҳали олдинда қанчадан-қанча шундай ишлар турибди. Иккинчи қиладиган ишини, худди ушнинг дилидагини ўқигандек, Света айтиб берди. Тўхта қийишқиннинг уйи ҳам ёниши керак. Бунинг учун колхоз идорасига боради. У ерда колхоз кадрлар бўлимининг мудирин Малоҳат олани топади. Бу хотинининг билмаган одами йўқ. Адреслар ҳам ушнинг қўлида.

* * *

Малоҳат она хонасида эди. Зўҳрани кўриб, кўз ёши қилди. Уйда ёлғиз ўтирмасликни, Тошкентга бориб ўқинишга

кириш кераклигини маслаҳат берди. Қандай қоғоз керак бўлса, қилиб беради. Колхоз стенодиатларига ҳам қўшиб қўяди. Нима, қўшимча юз сўм олиб турса ёмонми? Яна нималарнидир гапирди, Зухра бошини эгиб қулоқ солди.

— Худо бор, болам, худо бор! Ана Худонинг газабига учради-ку, Зокир. Раисимиз, Тешабой ака, катта одам, тилла одам. Лекин тийин устида ун думалоқ ошади. Йўлини тониб, шу қиморбозларнинг ҳам пулини оляпти! Мен шунга ҳеч қўшилмайман. Қиморбозларнинг ҳеч маҳал бири икки бўлмаган. Уларнинг пузида барака бўлмайди. Нега десанг, пешона тери билан, меҳнат билан топилмаган. Кап-катта одам, шуни билмайди, билсаям, ҳаром-ҳариндан ўзини тортмайди. Колхоз учун агар зарур бўлса, ўғрини ҳам ишлатаман, дейди. Бир-икки айтдим, шуларни бўшатиб юборинг, деб. Қани қулоқ солса.

Шу ерга келганда, Зухра чидамади.

— Менга ҳам, Малоҳат она, шулардан биттаси керак эди.

— Ким? — ҳайрон бўлди у.

— Тўхтамурод ака.

— Вой, Тўхта қийшиқми?

— Ҳа.

— Уни сен нима қиласан? — Малоҳат онанинг жаҳли чиқди. — Зокирдан ҳам баттар-ку?!

— Биламан, эшитганман, — деди Зухра қайсарлик билан.

Малоҳат она энди негадир ўриндан туриб, столни айла-ниб ўтди-да, Зухранинг ёнига келиб, қулоғига шивирлади.

— У ўтакетган хотинбоз! Отделкадр бўлиб, мен ҳам ундан қўрқаман!..

Малоҳат она семиз бўйинию лўппи юзларини силаб қўйди.

— Нима ишинг бор эди унда? Ё сирми бўям? — деди жойига қайтиб.

— Нега сир бўлсин, Малоҳат она. — Кап-катта хотин-тик тургани учун Зухра ҳам ўриндан турди. — Акам бедарак кетган кўни шу Тўхтамурод ака билан кўринган экан. Сўрамоқчи эдим зора бирон нарса билса?..

— Унда боника ган. Лекин эҳтиёт бўл. Ёлғиз борма, ўртоқларинг билан бор.

Малоҳат она жавонлардан биттасини очиб қоғозларини титкилай бошлади.

— Ҳўш, Тўхтамурод Очилов... эллик саккизинчи йилда туғилган. Буни сенга кераги йўқ. Турар жойи... Дүркент, генерал Ғуломов қўчаси, 35-уй. Ёзиб оласанми?

Малоҳат опа адресни қайтарди, кейин папкани ёниб, жойига қўйди.

— Мени яхипи эшитдинг-а! Битта ўзинг борма. Аканг мўмин-қобил бола эди. Армиядан бузилиб келди. Наша чекаркан. Шуниси ёмон бўлди. Бечора... Омон бўлса, шу пайтгача дараги чиқарди. Мени кечиргин-у, юрагим сезиб турибди, акангни ўлдириб кетишган. Бирон жарда, тошларнинг тагида ётибди. Биз томонда бунақа жойлар кўп. Қизим, болажоним, ўзингга эҳтиёт бўл, ҳамма нарса пулга чақилдиган пайтда одамлар бузилиб кетди. Ҳозир шундай бўляпти. Билмадим, охири нимага бориб тақалар экан?

Зуҳра ойисининг сергап, аммо кўнглида кири йўқ ўртоғи билан хайрлашиб, бозорга борди. Район марказидан келаётган автобуснинг сўнгги бекати шу ерда эди. У кўп кутмади. Автобус келиб, ўн минутлардан сўнг қўзғолди.

Генерал Ғуломов кўчаси универмагининг чап биқинидан бошланар экан. Зуҳра шу ёққа бурилганда бир қўлида бола, бир қўлида беш-олтита гижда нон кўтарган аёл кетаётганини кўрди. Аёл шошмасдан, секин борарди. Қўлидаги бола ҳали кичкина бўлса керак, думалоқ бошини онасининг елкасига қўйиб, бош бармоғини сўрарди. Зуҳрага кўзиб тушиб, у бошини кўтарди, қўлини оғзидан олиб жилмайди. Зуҳрага нима учун у иштаҳа билан қўлини сўраётганини тушунди — тиши чиқаётган экан. Жилмайганида пастки қип-қизил милкини ёриб чиқаётган иккита оқшоқдек тиши кўрипти. Зуҳра беихтиёр унга қараб бармоқларини ўйнатди. Бола қийқариб кулди. Шунда онаси тўхтаб, орқасига ўтирилди. Ёшгина жувон экан. Зуҳра салом берди.

— Мени кимгадир ўхшатди.

— Ҳаммага шунақа қилади, — аёл хурсанд бўлиб гапирдим, хафа бўлибми, Зуҳра англамади.

— Яхши одати бор экан, ётсирамас экан. Отинг нима сени, болакай?

— Дилмурод, дегин, — онаси ўглини эркалаган бўлиб, бошидан ўтди.

— Жуда яхши, ширин бола экан. — Зуҳра ўтиб кетмоқчи эди, негадир тўхтади. — Ўттиз бешинчи уй шу ёқдами?

— Ҳа. Ким керак эди? — сўради аёл.

— Шу уйдагиларини кўрмоқчи эдим, — Зуҳра ноаниқ бир гап қилди. Яна бир нарса демоқчи бўлган эди, аёл уни тушунгандек бўлиб, баҳона қидириб ўтиришга ҳожат қолдирмади:

— Ижрокўмданмисиз?

— Ҳа, — бошини қимирлатди Зуҳра.

— Юнинг мен билан. Ҳов анави кўк дарвоза.

Аёл олдинда кўринган дарвозалардан биттасига ишора қилди. Зухра у билан ёнма-ён юринга мажбур бўлди. Бола у томонга энгашиб, қўлларини ёзди.

— Жим тур! — уринди онаси. — Уят бўлади.

Бола яна талпинди.

Зухра уни қўлига олди.

— Майли. Бола-да.

«Унинг ҳам шундай ширин-ширин болалари бўлса-чи?» — яна хаёлидан ўтказди Зухра. Майли, нима бўлса бўлди. Ҳозир уйга кириб билади. Болалари бўлса, ота-онаси бўлса, бошқа чора топишга тўғри келади, бошқа режа тузади.

Кўк дарвозанинг бир табақаси очиқ эди. Жувон уни яна озгина итариб очди.

— Келинг.

Зухра ҳайрон бўлиб қолди.

— Вой! Сиз шу ўйда турасизми?

— Ҳа, шу ўйда тураман. Юринг, тортинманг.

Жувон уни ичкарига бошлади.

«Тавба! — ўйлади ўзича Зухра. — Хаёлим тўғри чиқди-қўйди. Нима қиламан энди, бу ўйда? Кетинг керак. Тезроқ Тошкентга бориш керак. Тўхта қийшиқнинг ўзини топиш керак!»

— Сиз Тўхтамурод Очиловнинг оилалари бўласизми?

— Ҳа. У кишида нима ишингиз бор эди?

Зухра яна ўзини поқулай сезди. Боя аёл ўзи уни «ижро-қўлданмисиз?» деб қўтқарган эди, шунинг учун баҳонани шу томондан қидирди.

— Фақат у кишини эмас. Ҳамма оила аъзоларини янгидан рўйхат олиб қўйиш керак экан.

— Ундай бўлса бошқа гап. Мен жиндек хавотир олдим, — аёл боласини сўрига ўтқизиб, жилмайди. — Тўхтамурод акамнинг командировкалари жуда кўп. Ҳозир ҳам йўқлар, қаердаликларини билмайман. Экспедиторлар колхозда, биласизми машҳур «Шифокор» колхозини? Ана шу колхозда ишлайдилар. Колхоз ранси у кишини жуда яхши кўради. Ҳамма қийин ишларни у кишига топширади. Мол қидириб кетишган.

— Қанақа мол? — қизикди Зухра.

— Ҳар гал ҳар хил. Бир қишлоқдан, колхоздан шаҳарга мол олиб кетишади. Доривор ўт, сабзавот, полиз... Бир шаҳардан қишлоққа мол олиб келишади. Ўтган баҳор машина-машина тахта олиб келишди. Бу гал билмадим, нима олиб келишаркин.

Шу пайт, бир қиз ҳовлига кириб келиб, аёлни қучоқлади.

— Опанг билан саломлашмайсанми?

- Ассалому алайкум!
- Ваалайкум ассалом.
- Нечанчи синфдасан?
- Иккинчига ўтдим. Ҳамма баҳоларим беш!
- Қизча ойисига қараб қўйди.
- Отинг нима?
- Элёра.
- Элёра. Жуда чиройли исминг бор экан.
- Онамларники ҳам чиройли, Сайёра.

Зуҳрага аёл ҳам, болалари ҳам ёқди. Наҳотки шу одамлар Тўхта қийшиққа алоқадор бўлишса? Аёл уни эрим деса, болалари дада, дейишса? Наҳотки шу фариштадек одамларни алдаб, уйга келмай, бировларга зуравонлик қилиб, қон тўкиб яшашни у ярамас ҳаёт деб билса!

Зуҳра Тўхта қийшиқнинг хотини ҳеч нарсани билмаслигини кўриб ҳам ҳайрон бўлди, ҳам унга ачинди. Бир кун келиб билади, ҳамма сирлар фож бўлади, эрининг қандай ваҳший одамлигини эшитади. Балки ҳозир ҳам билар? Балки Зуҳранинг олдидан ўйин қилаётгандир? Йўқ, бунга ишониб бўлмайди. Агар эрининг қандай одамлигини билганида, ўзини бундай тутмасди. У бахтсиз аёлга ўхшамасди. Тўхта қийшиққа Зуҳра бир ҳисобдан қойил қолди. Шунчалик маккорлик қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

— Элёра, жоним, битта қалам билан, бир варақ қоғоз бер. Шошиб келаверибман.

— Дарров бер, қизим! — шоширди қизини аёл.

Зуҳра сумкасига битта дафтар солиб олмаганига пушаймон бўлди. Индамай кетса, Сайёра унга ишонмаслиги мумкин эди. Эрига айтса, у Зуҳрани қидиришга тунишдан ҳам тоймайди. Ҳозир ҳам эрига айтиши мумкин. Лекин ҳозир қоғоз эсимдан чиқибди дегани, ёзмасдан кетди, деганидан ишончлироқ эди. Шундай бўлса ҳам Зуҳра ёлгон гапирётганидан, ёлгон иш қилаётганидан уялиб турарди, тезроқ кетишга интиларди. Шошиб Элёра узатган қоғозни олдидан, ёзабошлади:

— Очилова Сайёра, Очилов Элмурод, Очилова Элёра. Ўртоғингизни ёздим.

— Ёшимиз керак эмасми? — сўради Сайёра.

— Ҳар эҳтимолга қарши ёзиб олай.

— Ёзиб олинг. Керак бўлиб қолади. Адамиз ўттиз иккига кирдилар яқинда. Мен олтмин тўртда туғилганман. Элёра саккизга қирапти. Наҳлавонимиз Элмурод бир ярим ёшда.

Зуҳра раҳмат айтди-ю, қоғозни сумкасига солиб, эшик томон юрди. Кўчага чиққанда ўзини жуда ёмон ҳис қилди. Кимга қўл кўтармоқчи эди? Шу болаларгами? Шу аёлга-

ми? Яхшиям, келди. Ёлгон-яшириқ баҳоналар билан бўлса ҳам уйга киргани яхши бўлди. Ёсиз болалар, ёсиз аёл. Улар Зухрага жуда ҳам ёқиб қолиниган эди. Йўқ, у бу уйга иккинчи келмайди. Бечора соддадил жувонга, унинг қувноқ болаларига буюрсин бу уй. Аммо Тўхта қийинчи билан у учрашади. Уни қидиришни Тошкентдан бошлайди. Осмонда бўлса ҳам, ернинг тагида бўлса ҳам тонади, ҳаммаларини тонади. «Худое, ўзинг менга мадад бер! Бегуноҳ ўлганлар ҳаққи, ниятларимга етказ!» Зухра беихтиёр шундай деди ва ўзида қандайдир енгиллик ҳис қилди.

* * *

Эшик аввал тақиллади. Сўнг қия очилиб, эркак кишининг боши кўринди. Зухра колхоз молбоқари Толиб полвонни дарров таниди. Алиқулга ўхшаб, у ҳам Зухрани биларди. Бошқа мактаб болаларидан кўпроқ Зухра фермага борарди. Мактабнинг физкультура ўқитувчиси фермада чавандозлар тўғарагини очган эди. Ўғил болалар қатори, Зухра шу тўғаракка қатнашарди.

— Келинг, Толиб ака, — деди Зухра ажабланиб. — Тинчликми?

— Э, сўрама! — Толиб полвон олазарак бўлиб атрофга қаради. — Йўлакка кириб гапирай. Қўриб қолмасин тагин биров!

У ичкарига кириб эшикни ёнди. Зухра уни айвонга бошлаётган эди, тўхтатди.

— Йўқ, шошиб турибман, жиянимникига ўтиб келяман. Зухра, менга кулоқ сол. Тошкентдан сизларникига милиса идорасидан келиб турунибди. Шуларга айт, Толиб полвоннинг зарур гапи бор экан, де. Мана адрес. Мен энди қишлоқдан кетдим. Бола-чақамга жияним қараб туради. Жўйлашиб олиб, келаман. Уларни ҳам олиб кетаман. Тешабой Султонов раис экан, энди менга тинчлик йўқ. Алиқул район катталарига шикоят қилди. Оқибати нима бўлди, биласан. Мен районга бормайман. Жим ҳам юрмайман. Айт, албатта мен билан учрашишин. Хўшми?

У бир парча қоғозга ёзилган адресини Зухрага узатди.

— Йўқотма. Йўқотсанг, жиянимдан сўра. Фақат сенга айтади қасрдалигимни.

Толиб полвон эшикни қия очиб, кўчанинг иккала томонига бир-бир қаради-да, чиқиб кетди.

«Нима бўляпти ўзи? — хаёлидан ўтказди Зухра. — Илгари ҳам шундаймиди? Одамлар шундай хавфсираб яша-шармиди, ё энди шундай бўлиб қолишдими?»

Зухра шу ўй билан айвонга кўтарилиб, ўз хонасига кирди. Бирдан ёзув столи ёнида Фотима ўтиргандек бўлиб кетди. Тисарилиб, эшикка суянди. Яна стол томонга қаради, ҳеч ким йўқ эди. Столга айвондаги устуннинг сояси тушиб турарди. У стол ёнига бориб ўтирди. Шу тоб Фотиманинг хатига кўзи тушди. «Ўтган кунлар»нинг ичидан четлари чиқиб турарди. Хатни ёддан билса ҳам, яна ўқий бошлади. Йўқ, ўқимади, қулоғи остида Фотиманинг ширали овози инграй бошлади:

«Зухра! Мендан бир зумгина кичкина синглим, дилкан ўртоғим, ақлигим, меҳрибоним!..»

Дераза олдида проқи дўни, атлас қўйлак кийган Фотима турарди. Майда ўрилган сочларининг ярмини у негадир кўкрагига тапплаб олибди. Битта ўримини эса бармоғига ўраб Зухрага кўрсатапти.

— Сенинг ҳам сочингни шунақа ўриб қўяйми? Юр! Бу ёққа чиқ! Мен сочингни ўраман, сен бекор ўтирмай ўема эзасан. Юра қол!

Фотима уни имлаб тисарилди. Зухра беихтиёр ўриндан турди ва отилиб айвонга чиқди. Айвонда ҳеч ким йўқ эди. Молихона томондан товўқнинг қа-қағлагани эшитилди. Танн-ди, бу олачинор товўқ эди. Фотима уни яхши кўрарди. Тўхум илтиб ютинадиган бўлса, Фотима шу товўқнинг йирик, пуштиранг тўхумини танларди.

«Соғинибди, — хаёлидан ўтказди Зухра. — Мен ҳам соғиндим. Олдига бориб келаман. Бошқа қиладиган ишим ҳам йўқ кечгача».

У қабристонга етиб келганда, қўён эди дарахтлар ортига ўтган, ҳали ботинига анча бор эди.

Фотима билан отасининг қабрлари кўча деворга яқин, катта оқ тутунинг тагида эди, Зухра оёқ томонга ўтирди. Ичида салом берди, ўзи билган сўралардан ўқиб тиловат қилди.

— Мана, келдим, Фотима, ада, — Зухра кафтлари билан иккала қабрин силди. — Соғиниб кетдим. Нима қилмай, қаерда бўлмай, кўз олдимдасизлар. Лекин кўрмайман. Йўқ, кўраман, гаплашаман сизлар билан. Аммо яқинлашганимда, бағримга олмоқчи бўлганим, юз-кўзларингиздан ўнмоқчи бўлганимда, йўқ бўлиб қоласизлар. Уйда бўлсам ҳовлини икки-уч айланиб чиқаман. Кўчада бўлсам, сиз юрган кўчаларини айланаман. Аммо сизни тополмайман. Адажон, Фотима! Мени қўрқади, деб ўйламанглар. Сизларечиз, бошимга тушган ёлғизликдан қўрқаман. Сизларни эса кўргим келди, юрагим тўлиб кетди, гапирадиган гапларим кўп.

Зухранинг бутун вужудини титроқ босди, ичида йиғи тўққиниланиб келиб, кўзларига ўтди. Лабларига оқиб тушган

шўртанг томчиларни кафтги билан артар экан, беихтиёр қулоқ солди. Қабристон жимжит эди. Фақат тепада нимадир шитирлади. Зухра бошини кўтариб қаради. Тут шохига чиройли бир мусича келиб қўнди. Тумшугини патларига бир-икки ишқалаб, ку-кулади. Кўп ўтмай унинг ёнида иккинчи мусича пайдо бўлди. У ҳам бир-икки қанотини қоқди, шохлар орасидан бошини энгаштириб Зухрага қарагандек бўлди.

— Бу ким? — сўради шеригидан.

— Танимадингми? — жавоб қилди олдин қўнган мусича.

— Ёш ўмри хазон бўлган Фотиманинг эгизак синглиси, Зухра.

Зухра уларни эшитди ва ҳайрат ичида уларнинг гапларини кута бошлади. Қизиқ, нима дейишар экан яна? Нималарни билишар экан?

— Бечора анча ўзгарибди! Энди танияман. Қандай шўх, қувноқ қиз эди!..

Иккинчи мусича бошини бир-икки силкитиб ўртоғига яқинроқ сўрилди.

— Мен ҳам унга жуда ачинаман, — деди биринчи мусича. — Ёш бонига шунча ташвиш.

— Отаси, Фотиманинг дардлари етмас эканми унга?

— Ташвиш шўки, қотиллардан ўч олишти. Биттасининг уйига ўт қўйди. Яна кўп ишларни мўлжаллаб қўйган.

— Покиза, ҳалол одамлар бундан хурсанд бўлишади, диллари ёришади.

Иккинчи мусича энганиб Зухрага яна бир разм солдида, гапида давом этди.

— Унга кўп одамлар ёрдам берди. Бўни у ҳали билмайди. — Қиз бола бўлатуриб, отаси, опаси учун курашмоқчи экан, уни ёлғизлатиб қўйиш ёмон. Биз ҳам қараб турмайлик...

— Нима қилмоқчисан?

— Уни Фотима билан учраштирмоқчиман. У Фотимани кўтапти. Боя уйда Фотима уни чақирган эди.

— Фотима боя унинг ҳаёлида пайдо бўлди. Чақиргани йўқ. Фотима уни чақиргани ботинмаяпти.

— Нера?

— Қўрқитиб юбораман, деб ўйлаяпти.

— Йўқ. Зухра қўрқадиган қизлардан эмас. Фотимани, адасини кўриш учун у ҳамма нарсага тайёр. Мен биламан. Агар у қўрқадиган бўлса, бу ерга келармиди?

— Ундай бўлса эшит. Бўгун Фотима ўз дўгоналари билан уйига боради. Фотимага ўхшаганлар бировларининг айби ва зулми билан ҳаётдан кўз юмганлар, ойига бир марта мажлис қилишади. Ўз уйларида қилишади. Бўтунги мажлис-

нинг бекаси Фотима. Зухра уни, дугоналарини ҳам ўз уйида кўриши мумкин.

— Қандай қилиб кўради?

— Жуда осон. Ҳовлининг этагида катта бир тун ёнғоқ бор. Қизлар шу ёнғоқ тагида ўтиришади. Фотима ҳозир жой ҳозирлайпти. Зухра қўлида ёқиглик шам билан шу ёнғоқ тагига келиб, уч марта Фотимани чақирса, Фотима уни эшитади ва шу заҳотиёқ иккалови бир-бирини кўради.

— Қачон?

— Ҳамма гап шунда. Қизлар қуёш нурлари ой бетига тушиб, тун ойдин бўлганда йиғилишади. Биринчи хўроз қичқиргунча базм қилишади. Зухра шу вақт ичида келса, Фотимани кўради. Фақат битта шарт бор. Зухра шу шартни бажариши керак. Фотима иложи борича ўзини осан жойни бориб кўргиси келади. Ингичка ипак арқонни қидиради. Зухра шу арқонни Фотимадан беркитиши керак. Мабодо топиб олса, бир дардига минг дард қўшилади...

— Топмайди! Беркитиб қўяман! — қичқирди Зухра.

Қушлар жавоб беришмади. Қанотларини ёзиб, бир-икки қоқишди-да, учиб кетишди. Зухра улар ортидан қараб, қайси томонга учинганини кўролмай қолди. Ҳаяжонга тушиб турганида, дарвоза томонга кимдир чошиб ўтганини пайқайди. Гурсиллаб қадам ташлашидан, қўшларини бесўнақай силкиб боришидан, бу Одамбой эди.

Уйга у қандай етиб келганини билмади.

... Енгил шаббода ҳовлининг деярлик учдан бирига соя ташлаб турган галвирак ёнғоқнинг йирик баргларини ҳилпиратиб турарди. Зухра ердаги сояга қараб, туриб, кўзлари жимирилашиб кетди. Шунда пайқайди, ёнғоқнинг ости, уму-ман, ҳовли чиннидек тоз-тоза эканлигини. Қачон супурди экан? У эслолмади. Аммо шу заҳоти эсига мусичаларнинг гапи тушди: «Фотима жой ҳозирлайпти». Наҳотки, Зухра келгунича, у супуриб-сидириб кетган бўлса? Шунақага ўхшайди. Зухра «Фотима!» — дея чақиргиси келди-ю, аммо ўзини босди. Ҳали қушлар айтган шартларни бажариши керак. Бўлмаса Фотима келмаслиги, келса ҳам у билан кўришолмаслиги мумкин.

Ҳовли саранжом-сарипшта бўлса ҳам, Зухра атрофга синчиклаб қараб чиқди. Ошхона, молхона томонларга ўтди. Беихтиёр кир арқонга кўзи тушди. Фотима иппатдан арқон бошқа бўлса ҳам уни ечиб, ошхонага ўтди-да, тандир ичига ташлаб, оғзини беркитди. Анави ингичка ипак арқон қасрда экан? Зухра қидира бошлади. Қарамаган жойи қолмади. Бу орада қоронғи туша бошлади. Зухра айвонга ўтиб, ҳовлининг, молхона, ошхоналарнинг чироқларини ёқди. Яна қиди-

ринга тушди. Товуқхонанинг бурчагида бир нарса илондек бўлиб қўзилиб ётарди. Бу ўша арқон экан. Афтидан отаси Фотимани кўтариб, бўйнидаги сиртмоқни бўшатган маҳали уни қирқиб, алам ичида шу ёққа улоқтирган чамаси. Зухра уни олиб, ҳовлига чиқди. Юраги яна гурсиллаб ура кетди. У шундай кунлар бошига тушишини, ҳаёти алғов-тўнтар бўлиб кетишини ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Демак, одам ўлмайди, у мангу, бу дунёда йўқотганини у дунёда топади. Лекин ҳамма ҳам мангумикан? Умри бировларни эзиш, ҳақиқага ҳийнат қилиш, алдаш, зўравонлик билан ўтганлар ҳам мангуми? Асли эзилганлар роҳатда, уларни эзганлар эса азобда бўлишса керак. Шунда тарозу, тенг босади, шунда ҳақиқат рўёбга чиқади. Бировлар айби билан ёл жонига қасд қилган қизларнинг бугунги мажлисини Зухра шундай ҳақиқат деб тушуниди.

Арқонни силкитиб, чангини қоқди. Уни ҳам тандир ичига яширмоқчи бўлди-ю, яна фикридан қайтди. Битта-яримта тандирни очса, кўради. Қаёққа қўйишини билмай, айвонга олиб борди. Қаёққа қўйса экан? Икки қулочлик арқон ҳозир бутун ҳаёлини банд қилиб олган эди. Охири жой тополмай, сумкасига солиб қўйди. Энди ўзи билан олиб юради. Ҳар кўрганида сергак тортади. Танлаган йўлидан, қиладиган ишларидан қайтмайди. Сигир маъраб, Зухра уни соғини лозимлигини эслади. Айвон четида тўнқариқлик турган челақни олиб, молхонага югурди.

Ярим кечага ҳали анча бор бўлса ҳам, Зухра бетоқат бўлиб ҳовлиқаётганини сизди. Нима қилиш керак? Нима чала қолди яна? Фотимани кўриши ростми ўзи? Қушларнинг ганини у ростдан эшитдимми? Ё ҳаёлида эдимми? Нима бўлса ҳам у кечаси қушлар айтгандек қилади. Уч жойдаги чироқдан ёришиб турган ҳовлиларини яна бир айланиб чиқди. Қачон йиғиштирди экан ҳаммаёқни? Қанча ўйламасин, эслолмади. Иттифоқо кўзи ошхона устунига суяб қўйилган хокандозга тушди. Фақат Фотимагина шу ерга, шундай қилиб кўярди. Зухра эса айвонга чиқиладиган зинапоянинг орқасига кўярди. Сўпургини ёнига танларди. Мусичалар тўғри айтишибди. Фоти-ма келиб кетибди. Демак, албатта бугун у дугоналари билан келади. «Фотима! Жонгинам! Қани энди, мен ҳам сен билан бўлсам?! Сениз, адамсиз эзилиб кетдим!..»

Зухра овози чиқмайдиган қилиб телевизор қўйди. Яна қандайдир кино кетаётган экан, ўчирди. Уйга кириб, қора атлас кўйлаги, бинафшаранг дўррасини шкафдан олиб, каравот устига ёзиб қўйди!

Аста-секин ҳалиги оқариб турган юлдузлар ёна бошлади. Қовун тилимидек ой бир томондан олтиндек сарғайиб кела бошлади. «Вақт бўлди, — деди ўзича Зухра ва водопровод тагига бориб, шарқиратиб сувни очди-да, оёқларини тутди. Муздек сув сескаптириб юборди. Аммо ёқди. Ҳаворанг шоҳи кўйлагини ёқаларигача ҳўл қилиб, мириқиб ювинди. Уйга кириб, ечинди, тайёрлаб қўйган кийимларини шошмасдан кийди. «Шам қасрда эди?». Бирпас ҳаяжонга тушиб, уйни қараб чиқди. Эсига тушиб, тинчлангандек бўлди. Жавоннинг тортмасидан битта шамни олиб айвонга чиқди. Чироқларни ўчириб қўйини керакмиди? Қўшлардан шунини сўрамабди. Улар ҳам айтишмади. Нима қилишни билмай, бирпас ўйланиб турди. Йўқ, ўчирмайди. Қоронғи бўлиши керак бўлса, шам ёқиб бор, дейишмасди. У шам ёқиб боради-ку! Демак, чироқлар халақит бермайди. Шундай ўйлаб, у ҳовлида уч жойда ёқинлиқ турган чироқларнинг биттасини ҳам ўчирмади.

— Шамни ёқ! — деди кимдир. Овоз ўзиникимиди, ё бошқа биров айтдимми, у фарқига етолмади. Аммо шамни ёқди. Қизғин олов унинг учида липиллаб ёна бошлади.

Зухра уни шамол ўчириб қўймасин, деб, чап қафти билан тўсдию битта-битта босиб ёнгоқ томонга юра бошлади. Ҳаммаёқ жимжит эди. Водопроводни яхши беркитмабдимми, чакиллаб томаётгани қўюгига чалинади. Беркитмоқчи бўлди-ю, аммо орқага қайтгиси келмади. Ўрикнинг тагидан ўтди. Бу ер ҳам жимжит эди. «Келишмаса-я?! — у хавотирланиб юришини секинлатди. Ёнгоқ остига етиб қолган эди. Яна икки қадам босса етади. «Худо! Ўзинг мадад бер!» — деб юборди ичида Зухра ва қадамини санай бошлади. «Бир!.. Икки!..» У тўхтади. Нима бўлса бўлди. Қўшлар айтганини барибир қилади. У шундай ўйлаб, шамни баландроқ кўтарди, ҳаяжондан бир-икки ютинди-да:

— Фотима! — деб чақирди, бўғиқ овозда.

Ҳеч ким жавоб бермади. Ҳаммаёқ жимжит эди. Ёнгоқнинг ҳар томонга кенг қўюч ёзган шохларида ҳам ҳеч ким кўринмасди.

— Фотима! Фотима! — чақирди яна Зухра.

«Уч марта чақирдим. Бўлармикан?» — хаёлидан ўтказди у ва атрофига қаради. Ёнгоқ ости секин-аста оқарабошлади. Ёнгоқнинг йирик баргларида тушиб турган соялар ёйилиб, йўқ бўлиб кетди. Қандайдир қўшларнинг қанот қоққанлари эшитилди.

— Зухра! Сингилгивам!...

Бу Фотиманинг овози эди. Зухра аламлиб атрофга қаради. Юраги дукирлаб урабошлади. Аммо ҳеч кимни кўрмади. Бирдан қўшдаги шам сирғалиб тушди-да, ёнида, елкаси рўна-

расида муаллақ туриб қолди. Шу пайт Зухра аввал Фотиманинг унга узатилган қўлларини кўрди. Кейин олдида чўгдек кўзлари, юзи пайдо бўлди.

— Фотима?! — қичқирди Зухра.

— Манман, Зухра, менман!

Бу Фотиманинг овози эди. Бир маҳал унинг қўллари Зухранинг қўлларини олиб, ўзига тортди. Фотиманинг ёқимли ҳиди димоғига урилди. Зухра ҳозир юзи-юзига тегинини кутган эди, Фотима уни қучоқламади, ўзига тортди-ю, лекин бағрига босмади. У ўша-ўша, Зухра ҳар куни печа марталаб кўрган гўзал, қорақош, қора кўз, юзларида доим табассум ўйнаб турадиган Фотима эди!

— Фотима! Жонгинам! Қанчалик хурсандлигимни билсанг эди!

Зухра шундай деб, ўзи уни бағрига босмоқчи бўлди. Аммо Фотима эътибор бермади, турган жойида қўллари билан унинг билакларидан ушлаганича тураверди.

— Мен ҳам, Зухра. Лекин мен сени кўраман. Кечалари кўзларинг бир зумгина илинганда кўраман, тепангда бўламан, сочларингдан силайман. Сен бунни билмайсан.

Фотима унга меҳр тўла кўзларини қадади. Зухра бу кўзларни яхши танирди. Фотиманинг кўзлари эди улар. Лекин... Ҳозир уларнинг қорачиқлари чўгдек, қип-қизил бўлиб ёнарди.

«Фотимами бу ўзи? — қўрқув аралаш сўради ўзидан. — Нега қучоқламоқчи бўлсам, истамайпти? Нимага кўзлари қизил бўлиб ёнапти?»

— Хавотир олма, мен Фотимаман, — деди кулиб Фотима. — Кўзларимдаги қизил чўғ менинг бедор ўтадиган тунлардаги чирогимдир. Бағримга сени босолмайман. Чунки мен руҳман. Мени кўришнинг мумкин, қандай булган бўлсам, шундай тасаввур қилишнинг мумкин. Зухра, бугун менинг куним. Мен каби жабр кўриб, у ҳаётдан беғуноҳ кўз юмганларнинг бугун мен бекасиман. Ҳар ойда бир марта биз каби аламдийда қизларнинг мажлисини қурамиз. Шу куни ҳеч ким уз ўтмишини эсламайди. Фақат аянчли ўтмишнинг белгисигина қолади. У доимо эгаси билан бўлади. Мана, қара, бўйнимдаги чизиқни кўряпсанми? — Фотима узун, позик бўйнига тақиб олган гўбчамбарни кўтарди. Зухра у чизиқни таниди. — Ҳа, бу чизиқ сиртмоқнинг излари. Сиртмоқни ўзим боғлаганман. Лекин мендақалар кам. Ҳинд, Суматра қизлари шундай қилишар экан. Қолганлар ўзларини ёқинишади. Ана, қара, дугоналарим йиғилинапти. Кўряпсанми уларни? Фаришталар менга айтишди, қабристонга борган экансан бугун ҳам. Иккаламизга раҳм қилишиб, бизни учраштиришди. Мен улардан жуда миннатдорман.

— Мен ҳам! — деди юраги тўлиб Зухра.

— Ана, қара, — Фотима қўллари билан Зухранинг даҳанидан ушлаб, юзини бурди. — Ҳали кўп бўламиз бирга. Фақат менга қарайверма. Қизларга қара. Кўряпсанми? Бўйинларига гулчамбар осиб олганлар менга ўхшаганлар. Қолган қизларнинг юракларига қара. Оловдек ёниб турибди. Улар ўзларини ёқишган. Фақат ўзбек қизлари эмас, ҳамма оловбардор бўлган халқларнинг қизлари ўзларини ёқишади. Улар кўп. Ёшига қараб гуруҳ-гуруҳ бўлиб олганмиз. Кўряпсанми? Ҳаммаси гузал, ҳаммаси бир хонадонни гуллатадиган қизлар, элининг гурури, элининг обрўйи бўладиган қизлар...

Зухра атрофга қараб, лол бўлиб қолди.

Ёнғоқнинг таги катта боғга айланиб қолган эди. Ўртада кўз илғамас баландликка сувлари отилиб, кумуш тангалардек сочилаётган атласранг фаввора. Унинг атрофида, рангдор мрамор тошлари кўриниб турган ҳовузчаларда камалактус ўрдаклар сузиб юрибди. Минг хил шакл, рангдаги гуллар орасида думларини ёйиб товуслар турибди. Ёнғоқнинг баланд шоҳларида турли-туман қўшлар ўтиришибди. Улар ҳам бозмга келган. Тутилар, майналар...

Шундай ёнғоқнинг тагида ўтирган Фотима бир маҳал енгил чапак чалди. Боғ оралаб юрган, қизлар, унинг атрофига йиғилишди. Кимдир юмшоқ болишга ёнбошлади, кимдир арғамчи курсига ўтириб, тебрана бошлади. Лекин ҳамма бир жойга тўпланди.

Зухра уларга қараб маҳлиё бўлиб қолган эди. Шундай чиройли, шундай қувноқ, кўзларидан доноликлари ҳам билиниб турган қизлар Фотимадек, ҳайъдан жуда эрта ўз юмган эдилар. Уларнинг оппоқ, ҳарир кўйлаклари енгил шаббодада титрар, юраклари ўрнидаги муштдек чўғ эса улар билан бирга тебранарди ва қандай йўл билан умрларини қирққанларини билдириб турарди.

Муножотни эслатадиган сеҳрли кўй янграй бошлади. Зухра ким чалаётганини кўрди. Юраги ловуллаб турган қизлардан бири эди у. Фотиманинг ёнида ёнғоқ танасига ёнишиб турган ёстиққа суяниб, бешикка ўхшаган катта қўтининг олтин торларини чертарди у. Кўп ўтмай кўй ҳамманинг эътиборини тортди. Зухрани ҳам сеҳрлай бошлади. Унда, бу кўйга ҳамманинг позик ҳис-туйғулари ўз аксини топган эди. У гўё майин овозда ҳамманинг дардини айтиб йиғларди, ҳаммага чиндам, сабр-тоқат тиларди. Бирдан кўйнинг оҳанги ўзгарди. Ҳозиргина дилларни пора-пора қилай деган кўй, момақалдиروқдек гумбирлаб кетди. Қанчадан-қанча ҳали ҳайъ завқ-шавқини кўрмаган қизларнинг дол-фарёди ҳаммаёқни тутиб, чақмоқ чақди. Зухра сезиб турибди, чақмоқ-

дан сўнг қўйилиб келган жала суви эмас, шу хўрланган қизларнинг кўз ёшлари эди. Куй яна ўзгарди. Жанговор тус олди. Бирин-кетин Фотиманинг, Зухранинг атрофида ўтирган қизлар ўртага тушинди. Ҳар ким бу жанговар куйни ўзича тушуниб, ўйнай бошлади. Зухра умрида бундай алам ва ғазаб тўла рақсларни кўрмаган эди. Уни Фотиманинг ўзи ҳам ҳайратга солди. Оҳиста, қўлларини зўрға кўтариб ўйни бошлаган Фотима қиличбозликда тенги бўлмаган афсонавий Рустамдек бўлиб кетди. Боягина қизариб турган кўзлари олов нуркаб ёнди, қўллари олтин қилич бўлиб куй оҳангига мос ҳавони кесабошлади.

— Зерикмадингми? — деди Фотима рақс тугагач, унинг ёнига келиб. — Энг қизиги ҳозир бошланади. Ҳинд ва Турк дугоналаримиз ўйнайдилар. Биласан, улар ўз дардлари, орзуларини ўйнида ифода қиладилар. Ҳамма шундай. Лекин буларники бошқача. Уларга ўйнагани йўл қўйинмаган. Ҳинд дугонамиз Приманинг оёқларини синдиришган, Зубейдани эса отаси бўғиб ўлдирган.

Икки хил оҳанг, икки хил ўйни бир-бирига қўшилиб, шундай бир гўзал манзара пайдо бўлдики, Зухра буни ҳеч қасрда кўрмаган эди. Иккала қиз ҳам бири-биридан чиройли, рақсда бири-биридан нозик ва тенгсиз эди.

Фотима уларни бўйинларига ишора қилди. Зухра эзилиб кетди. Худди Фотиманикидек, иккала қизнинг бўйинларида ўлим излари — қора чизиқлар бор эди.

— Бу кетмайди, — деди Фотима. — Бу излар доим биз билан. Шу чизиқлар, ловуллаб турган юраклар, биз чеккан дард, адамларни эслатиб туради.

— Фотима! Сени қийнаганлардан қасос оламан. Биттасининг ўйини ёндирдим. Бу бошлангиси.

— Биламан. Миннатдорман сендан, Зухра. Лекин қўй, бу шаштингдан қайт. Мен уларни унутдим. Сен ҳам унут.

— Йўқ, уларни деб, сен ҳаётдан кўз юмдинг. Мен ёлғиз қолдим. Адам уларнинг қўлида азоб чекиб ўлдилар. Уларнинг яшашга ҳаққи йўқ.

— Қўй, Зухра. Билсанг, адам ҳам уларни унутдилар.

— Қўрдингми?

— Йўқ. Лекин юрагим айтиб турибди. Улар ҳам шундай дейдилар.

— Кўрасанми уларни?

— Кўраман. Бир-биримизни албатта топамиз. Кейин бир-галаниб ойимларни ҳам топамиз.

— Мендан салом айт. Зухра ҳар куни бизни ўйлайди. Биз билан гаплашади, де. Бизни жудаям-жудаям соғинган, де.

— Албатта айтаман, Зуҳра, сингилгинам, сен ўзингни асра. Улар кўпчилик. Ер юзида ҳали бойлар, камбағаллар бор экан, безорилик, зўровонлик бўлади. Сени ҳам менинг кунимга тушишингни истамайман. Адамлар учун, мен учун сен яшашинг керак. Бизнинг авлоддан ҳам бир зот қолиши керак. Сенинг бурчинг бу.

— Фотий! Қачон яна кўришамиз? Агар бугун қабристонга бормаганимда, сени кўрмасдим.

— Кўрардинг. Фаришталар сенга айтишарди.

— Ўша мусичалар фариштами?

— Ҳа. Фаришталар истаган шаклларига кирадилар. Биз ҳам. Мен тез-тез сендан хабар олиб тураман. Мени кўрасан. Йиғлаясанми?

Фотима Зуҳранинг бошини силай бошлади. Унинг муздек қўллари ҳаяжондан бутун вужуди ёниб турган Зуҳрага ёқди.

Зуҳра вақт қандай тез ўтганини билмай қолди. Ой бети оҳиста оқара бошлади. Дарахтлар шохларидаги қушлар сийраклашди.

— Зуҳра, шамингни ўчирсанг бўларди энди. Тонг отяпти.

— Зуҳра овозни таниди. Ўша мусичалардан бири эди. — Фотима билан кўришдинг. Хайрлаш энди.

Зуҳра гап қайтармади. Аста-секин ўз шаклини йўқотаётган фаввора олдидаги қизлар билан гаплашиб турган Фотима томон юра бошлади.

— Зуҳра!

Фотима унинг қаршисига югуриб келарди.

— Фотима! — Зуҳранинг юраги ҳаприқиб кетди.

XIII

Республика прокурори Қодир Алиевни махсус ишлар бўйича терговчи вазифасига таклиф қилганини ва Алиев рози бўлганини эшитиб, Исмоилов ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди.

— Энди ишлаймиз! — деди у Алиевга. — Қўлингиз энди ҳарқаёққа етади.

— Ким билади, — деди эҳтиётлик билан Алиев. — Бу ерда ҳам Султоновнинг ошналари чиқиб қолиши мумкин.

— Лекин прокурор кейинги пайтда нима билан шугулланаётганингизни билади-ку?

— Билар экан, — Алиев прокурор билан бўлган суҳбатини ҳаёлидан ўтказди. — Ҳаммасини билар экан. Кейин мен ўзим ҳам айтиб бердим.

— Нима деди? — қизиқди Исмоилов.

— Бу ишни охиригача етказмагунингизча бошқа иш билан шугулланмайсиз, деди.

Улар университетнинг эски биноси олдидаги боғ ичида ўтиришарди.

Алиев ишдан бўшаганидан бери эрталаб, пийда олти-етти чақирим юриниши одат қилган эди. Бугун ҳам у шу одати бўйича уйдан чиқиб, шу хиебонга келиб қолган, қайтайтанида Исмоилов билан дуч келган эди.

— Қачон ишга чиқасиз? — сўради у сигарета тугатар экан.

— Бугун соат ўн иккида коллектив билан таништиришадди.

— Соат ўн иккида, — ўйланиб қолди Исмоилов ва соатига қаради. Кейин Алиевга бўрилиб деди. — Уч соат вақтингиз бор экан.

— Нима эди?

— Салоҳиддинова билан учрашиб келайлик?

— Улгурамиканмиз? Мен ҳали уйга бориб, бошқатдан кийинишим керак.

— Шундай ҳам зўрсиз!

Алиев жилмайди.

— Йўқ. Уйга ўтмасам бўлмайди. Жуда бўлмаганда, галстук тақиб олай.

Исмоилов устозининг ниҳоятда тартибли, ўта маданиятли одам эканлигини, бунинг устига ҳеч гижим кийимда юрмаслигини яхши биларди. Шунинг учун эътироз билдирмади.

— Яхшиси менга соат бирда телефон қил, — деди Алиев.

Исмоилов рози бўлиб, ишхонасига йўл олди. Алиев кетганидан бери вазирлика оғғи тортмай борарди. Тузукроқ бир одам келишига умидвор эди. Битта у эмас, бўлимдагиларнинг ҳеч қайсиси Алиевнинг ўрнига Сиддиқов, ташаббуссиз, қогозбоз, оғиркарвон одам келишини кутишмаган эди.

Собиржон ака ўзи билан бирга янги одам олиб келмади. Ким билади, балки Жалолов шундай маслаҳат бергандир? Бўлимдагиларнинг ҳаммаси билан яхши муносабатда бўлишга, иложи борича уларнинг кўнглини олишга интилди. Лекин иш тўхтаб қолди. «Оч қорним, тинч қўлогим». Бу мақол унинг энг яхши кўрган мақоли ва ҳаёт дастури эди. Қизиги шундаки, у раҳбарларнинг кўнига маъқул эди. Уни ҳурмат билан тилга олишарди, ўқимишли, доно офицерлардан, деб ҳисоблашарди. Исмоилов бунинг бир неча марта сезди. Аммо ҳамма нарсга таққослаганда яққол кўришади. Алиев кетгани

дан кейин ходимлар вазир ўринбосари катта хато қилганини кўрдилар. У билан Сиддиқов ўртасида осмон билан ердек фарқ бор эди. Капитан Раҳмонов, лейтенант Маҳкамовлар бўшаб кетинди, ўринлари бўш қолди.

Исмоилов Алиевнинг бир кунмас-бир кун ишга келишини яхши биларди. Лекин шахсан республика прокурорининг чақиришини ҳаёлига келтирмаган эди. Йўғонтена воқеаларига вазирликнинг муносабати билан прокуратуранинг муносабати кескин ажралиб турганини кўриб, у қувонди. Алиевнинг ўша ёққа чақирилганидан боши осмонга етди ва ичида у билан ишлайдиган одамларга раҳми келди.

Сиддиқов ходимларнинг биронтасига Йўғонтена ишлари ёпилди, дегани йўқ. Лекин келганидан бери ҳеч кимни шу ишлар билан шоширгани ҳам йўқ. Қўлга туширилган юк машиналари, рефрежераторлар билан ҳеч ким кутмаган ҳодиса юз берди. Кўкнорининг ҳаммаси — янчилгани ҳам поялиги ҳам колхозга берилди. Шофёрлар озод қилинди. Сиддиқов уларнинг қўлида химфармзаводининг наряди борлигини рўқач қилди. Юзаки қараганда, у ҳақ эди. Аммо капитан Раҳмоновни ҳам, Исмоиловни ҳам ўйлатган саволлар шу қадар кўп эдики, шофёрлардан ҳеч нарса сўриштирмай, қўйиб юборилиши, Сиддиқов ҳақида оз бўлса ҳам дилларида бўлган илиқликни, ҳурматни муздақо кўтариб ташлади. Алиевнинг гумони тўғри эканлигига яна бир марта ишонибди. Йўғонтенада юз берган воқеалар, беғуноҳ одамлар бошига тушган кулфатлар энди бу бўлимда очилмаслигига ҳеч кимда шубҳа қолмаган эди. Алиевнинг кетиши шунинг учун керак бўлганлигига ҳамма тушуниб етган эди.

Лейтенант Маҳкамов Одамбойни қочириб юборган кун, Исмоилов қўлига ғалати бир нарса — сопи фил суягидан ишланган қилич тушган эди.

Маҳкамов билан борган иккита милиционер Одамбой ғойиб бўлгач, боғдаги хоналарни қарашади. Милиционерлардан бири шу қилични кўриб қолди. Унинг ганича, қилич тошойналик стол устида ётган экан. Кўзига ғалати кўриниб, томоша қилибди. «Йўйига қайтариб қўйиш эсига келмай, ўзи билан олиб кетибди. Меҳмонхонага келишганда, Маҳкамовга кўрсатади. «Автомат, тўншонча даврида қилич нега керак бўлиб қолди экан» — ўзича ўйлади Маҳкамов ва маслаҳат қилиш учун Исмоилов олдига кирди. Исмоилов қилични кўриб, хангу манг бўлиб қолди. Бу яқин орада ясалган қилич эмас эди. Уни ҳеч қандай пул билан ўлчаб бўлмайдиган тарихий бир мўъжиза, деса бўларди. Ўртасигаёқ, Тошкентга тушиб, уни Алиевга кўрсатди ва у билан келишиб, республика Фанлар Академиясининг археология

институтига олиб бориб, шахсан академик Салоҳиддинованинг қўлига топширди. Сабоҳат опа Исмоиловдан кўпроқ ҳайратга тушди. У қиличнинг тарихини билар экан. Қиличнинг сўнгги эгаси Қўқон хонлигининг ҳарбий вазири ва лашкарбоши Алимқулбек экан. Сабоҳат опа луна билан қиличнинг сопи ёнидаги ёзувини Исмоилов олдида ўқиди. «Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм. Ушбу шамширни қўлига олган дили, нияти пок одамга ҳазрати Али мададкор бўлсин!»

— Бу қилични биз кўндан бери қидирамиз, — деди академик. — Икки-уч кун муҳлат беринглар, Дуркент экспедициясини янгидан ташкил этамиз. Сўнгги экспедиция уруш бошланишидан олдин ишлаган эди.

Исмоилов институтта келганидан хурсанд бўлди. Сабоҳат опанинг гапларидан кейин қилич қандай қилиб Тешабўқа тушиб қолганини, кимдан буни сўриштиришни лозимлигини ўйлаб кетди. Қизиқ, Тешабой Султонов қиличнинг тарихини билармикан?

* * *

Алиев ҳам шу учрашув ҳаёлида уйига борди. Машҳур лашкарбоши ҳақида у эшитган, аниқроғи, ўқиган эди.

Лекин ҳозир унинг учун энг муҳим нарсаси республика прокурорининг бугун чиқарадиган буйруғи эди. Ҳошим Ҳасанов ундан тўрт йил бурун юрфакни битирган, прокурор назоратига тегишли ишларнинг энг пастидан, энг юқорисига-ча ўрганиб чиққан республиканинг обрўли адлия арбобларидан эди. Алиев иш юзасидан унинг ёрдамчилари, ҳамкасблари билан учрашиб турар, лекин ўзи билан кам мулоқотда бўлган эди.

Таништиришни одатда узоқ давом этмайди. Лекин саволлар қўйилмаганда тушиб қолиши мумкин. Масалан, нима учун муҳим бўлимни ташлаб кетдингиз ва ҳоказо. Вазирликдаги вазиятнинг сўрашлари ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Алиев ҳаммасини рўй-рост айтишни ўйлаб қўйди. Гаплари етиб борса, ўзларидан кўринсин. Лекин Йўғонтепа ишларидан кўп гапирмайди. Шубҳаларини прокурорга айтади, шу кифоя. Прокурор уни қувватлашгани, шу катта гап. Энди унинг Сиддиқовга, вазир ўринбосарига ялинадиган жойини йўқ. Мустақил ўзи текшираверади. Улардан эса ўзи яхши билган, ишонган одамларнинг сўрайди фақат. Беринмасдан ишлари йўқ. Ҳа, Йўғонтепа ишлари янги-ча тус олди эди. Фақат, прокурор ҳақ. Ҳеч нарсасида енгиллик қилиб қўймаслик ке-

рак. Улар кўпни кўрган одамлар. Ҳеч нарсадан тойишмайди...

Санобар унинг кийинини разм солиб турарди.

Алиев кулди.

— Ҳа, янгидан хуштор бўляпсанми?

— Арзийсиз хуштор бўлсам!

У эрига яқинлашиб, елкаларидан қучоқлади. Галстугини тўғрилаб қўйди.

— Ишқилиб бу ишда қийналманг!..

Алиев индамади. Ойнага яна бир марта қараб, хотинини бағрига босди, пепонасидан ўпди.

— Нима овқат қилай?

— Ош-да...

— Биринчи кунданоқ ётиб олманг у ерда. Вақтлик келинг.

Алиев бошини қимирлатди. Кўп вақтдан бери у ҳеч бундай тинч, хотиржам эмас эди.

Беш минути кам ўн иккида у прокурор қабулхонасига кириб борди. Котиба уни табриклаб, кичик залга одамлар йиғилаётганини айтди. Бундай тантанали йиғилишларни кўп кўрган бўлса ҳам, Алиевни ҳаяжон босди ва ичида яна бир марта Ҳасановга миннатдорлик билдирди. «Яхши одамлар кўп. Ҳақиқат албатта юзага чиқади», хаёлидан ўтказди у.

Таништириш узоққа чўзилмади. Ҳасанов билан иккалови залга кириб боришганида, одамларнинг қарашларидан ҳамма нарсани билишлари аниқ сезилиб турарди. Алиевнинг назарида уни «ёвқараш» билан кутиб олган одам залда йўқ эди.

Ҳошим Ҳасанов унинг ишларини қисқача таърифлади. Анчадан бери билишини айтди. Янги ишда ютуқлар тилади. Битта ҳам савол тушмади. Ҳасанов йиғилганларга жавоб бериб, Алиевни иш жойигача кузатиб қўйди. Аппарат ходимлари олдида унинг бу ҳаракати эътиборсиз қолмади. Ҳамма Алиевнинг яхши мутахассислиги билан бирга, прокурорнинг чексиз ҳурматини қозонган одам эканлигини англади. Бунинг Алиевнинг ўзи ҳам сезди. Таништиришни шахсан прокурорнинг ўзи ўтказиши шарт эмас эди. Умуман, мажлис қилиб таништириш шарт эмас эди. Аммо прокурорнинг шундай муносабатда бўлганидан Алиев хурсанд эди. Албатта, уни қандай кутиб олишгани, прокурор нима дегани, кабинетига-ча кузатиб қандай кутиб олишгани, прокурор нима дегани, кабинетига-ча кузатиб қўйгани прокуратурада ўрнатилган демократик тартиб билан бир қаторда янги терговчига бўлган ишонч ва ҳурмат эканлиги вазирликка етиб боради, айрим одамларнинг гапига тетади. Алиев Сиддиқовни, сўнг Жалоловни кўз олдида келтирди.

Хонада Ҳошим Ҳасанов яна Алиевнинг қўлини қисди.

— Ўн кун сизни безовта қилмайман. Ўн кундан сўнг ўзингиз Йўғонтена воқеаларини гапириб берасиз. Келишдик-ми?

— Келишдик.

Бош прокурор хайрлашиб чиқиб кетди. Алиев эшикни ёпиб, топ-тоза ёзув столи ёнига, янги жойига келиб ўтирди. Хона вазирликдаги кабинетига ўхшаб кетарди. Дераза кўчага қараган, телевизор, учта телефон... Бейхтёр столнинг биринчи тортмасини очди. Унда янги блокнот, йиртла тақвим, Хитойнинг олтин пероли авторучкаси, бир қўти раҳли, бир қўти қора қалам турарди. Кўз олдига прокурор қабулхонасидаги ўрта ёшли аёл келди. Унинг кулиб қўйганини эслади. Хонани тайёрлаб қўйган албатта ўша аёл бўлиши керак. Раҳмат унга. Дидли аёлга ўхшайди.

Телефон жиринглади. Қайси бири бўлди бу учта телефондан? Учалови ҳам бир хил оқ, учаловининг ҳам рақамлар терилган доирасида давлат герби бор эди. Овоз энг четдагисидан келаятгандек бўлди. Адашмади.

— Табрикласам бўладими энди?

Бу Исмоилов эди. Алиев бейхтёр соатига қаради. Соат беш минути кам бирини кўрсатиб турарди.

«Бундай одамлар билан тоғни талқон қилса бўлади!» — ўзининг собиқ ходимидан хўрсанд бўлиб қўйди Алиев.

— Мен тайёрман. Сабоҳат она боришимизни билади?

— Ҳа, кўтаптилар.

Исмоилов билан улар ахеология институтига келишганда, институт директори билан академик Салоҳиддинова кутиб туришарди. Сабоҳат она ўзида йўқ шод эди.

— Икки кундан бери ўхлаганим йўқ, ҳаяжондаман, — деди у. — Ажойиб совға қилдиларинг биз тарихчиларга. Минг тўққиз юз қирқ биринчи йили июн ойининг бошида Йўғонтенада ўн бир кишидан иборат экспедиция ишлаган. Экспедиция раҳбари менинг эрим, раҳматли Маъруфжон Салоҳиддинов эдилар. Биласизми-йўқми, Тошкентни ўн икки тена ўраб турарди. Шулардан биттаси Йўғонтена. Минг саккиз юз олтинчи йили чор Россиясининг босқинчи қўшиқлари билан Қўқон хонлигининг аскарлари ўртасида қонли жанг бўлган. Жанг шу Йўғонтена настидаги ялангликда икки кун давом этган. Босқинчиларга қарши фақат хон аскарлари эмас, парке-нтликлар, тошкентлик, қўқонлик, қўйинг-чи, ҳар қайқдан келган қўнгиллилар ҳам кўтарилишган. Лекин катта-катта зам-бараклари, янги чиққан, узоққа, олти юз-саккиз юз метрга отадиған милтиқлари бўлган армияга қарши бизникилар нима қилиша оларди? Жуда кўн одам қирилган, рус солдатлари

қуrolсиз, фақат теша, болта, калтак қўтариб жанг қилган одамларимизга қойил қолишган. Ўша жангда Қўқон хонлигининг ҳарбий вазири, лашкарбоши Алимқулбек огир ярадор булади. Уни жанг майдонидан олиб чиқиб қаёққадир яширишади. Бизгача етиб келган маълумотлар бўйича, қимматбаҳо қуrol-аслаҳа, эгар-жабдуқ, лашкарбошининг дубулгаси, совути шу Йўғонтепадаги горларга яширилган. Маъруф ака экспедицияси кўп нарса топган. Уруш бошланиб қолиб, иш тўхтатилган, тахмин бўйича, Алимқулбекнинг дубулгаси, қиличи, Йўғонтепада бўлиши керак эди. Сизлар қилични топиб келдинглар. Демак, Маъруф аканинг тахминлари тўғри экан. Архивда Йўғонтепадаги қайси жойлар текширилгани ёзилган. Мана, директоримиз розилар, янги экспедиция уюштирамиз. Мен ўзим бораман. Иккита горга йўл йўқ. Бу горлар Қўраманинг одам оёғи етмаган оралигидан бошланади. Қаёққа олиб чиқади, маълум эмас. Шунинг учун иккита вертолёт оламиз. Гапга тушиб кетиб, сизларга чой ҳам қўймабман. Мен ҳозир.

Ёшлардек даст ўрнидан туриб эшикка чиқиб кетаётган Сабоҳат онани Алиев тўхтати.

— Овора бўлманг. Чойни экспедицияда ичамиз. Ишингиздан хабар олиб турамиз. Биздан қандай ёрдам керак?

— Ҳозирча ҳеч қандай. Лекин экспедиция уюмли бўлса, қимматбаҳо буюмлар чиқса, унда ёрдам берайсизлар. Ўғри-пўғрилар биздан қилиб кетишмаслиги учун.

— Бўпти, — Алиев ўрнидан турди. — Вертолёт қачон берилар экан? Хабарингиз йўқми?

— Эртага 8 индинга, — гапга аралашди директор. — Жой бор. Агар истовчилар бўлса, бемалол.

— Мен бораман, — деди Исмоилов.

Улар шунга келишиб хайрлашаётганларида, телефон жинглади. Директор трубкуни олди.

— Ўртоқ Алиев, сизни сўраяпти.

Алиев ҳайрон бўлди, прокурор ўн кун тегмайман, деган эди, нима бўлдикини?

— Эшитаман, — деди у трубкуни олиб.

— Ишлар ўрнига, музейларда лақиллаб юраркансиз-да, — деди йўғон эрак овоз ва хахлаб кўлди.

— Кимсиз? — ҳеч нарсага тушунмай сўради Алиев.

— Қўлоқ сол, Алиев! — Йўғон овоз бирдан дўққа ўтди. — Сени ишдан кетганингда хурсанд бўлган эдик. Ақл кирибди, бола-чақасини, ўзини ўйлабди, деган эдик. Сен одам бўлмабсан. Агар Йўғонтепа ишларини ташламасанг, ўзингдан кўр. Бу охириги огоҳлантиришимиз. Агар қўлоқ солмасанг, ўзингдан кўр.

— Мен нотаниш одамлар гапига қўлоқ солмайман, —

деди Алиев имкони борича совуққонлик билан. — Кимсиз, десам, жавоб бермаянсиз. Учрашайлик. Нега учрашиндан қочасиз?

— Гапни чўзма, Алиев! — деди йўгон овоз. — Учрашини қочиб кетмайди. Аммо қачон учрашинини сендан сўраб ўтирмаймиз. Бугун хотинининг қачон кўрдинг?

— Нима? — Алиевнинг юраги дукиллаб уриб кетди. — Тушунмадим. Қайтаринг.

— Хотинининг ҳали соғинмабсан. Соғинсанг, Дендрона ркдан қидир. Юмшоқ ўт устида мазза қилиб ётибди.

— Ярамастар- Нима қилдиларинг?! — Алиев трубкага бақирди.

— Ўзингни бос. Хотининг ҳозирча омон. Лекин билиб қўй. Буидан кейин аял йўқ.

Йўгон овозли шундай деб трубкани қўйди.

— Тинчликми? — хавотирланиб сўради Сабоҳат она.

— Ҳозирча тинчлик. Кечирасизлар, менга рухсат.

Алиев шошиб эник томон юрди.

— Мен ҳам сиз билан бораман, — Исмоилов унга эрганди.

Ўн беш минутда машина Дендронаркка етиб борди. Алиев шошиб тушаркан:

— Сен орқа томондан кир! — деди Исмоиловга.

Машина бир силтаниб, жойидан қўзғолди.

Алиев сомсахонанинг ёнидаги чойхонадан ўтиб, боққа кирди. Ҳаммаёқ жимжит. Боғда ёз бўлишига қарамай, ҳеч ким йўқ эди. Одамлар асосан овқат пиширилаётган жойида чойхонада эди. Тахминан эллик кишича чиқарди. Лекин уларнинг юз-кўзидан бирон фожиянинг гувоҳи бўлганлари билинмасди. Ҳамманинг диққати чаққонлик билан ош сузайтган ошпазда, унинг қўлидаги кафгирда, бир эгилиб, бир қаддини ростлаб узун чўмичда сомса узаётган қиш-қизил юзли сомсапазда эди. Шу ҳолатда биронта одам паркиннинг ичида бировни ўлдириб кетишса ҳам сезмасди, кўрмасди, қўпол қилиб айтганда, парво ҳам қилмасди. «Уришяпти, бир-бири билан», деб қўяқоларди.

Алиев негадир қозон ва тақдир олдида тўдаланиб турган шу одамлардан хафа бўлди. Унинг хотинини қандайдир ярамастар машинага босиб олиб келинса-да, боғда ҳеч ким бунга эътибор бермаса?! Алиев шу хаёли билан одамлар ҳақида нотўғри ўйлаётганини билса ҳам, ўзини алам ва жаҳлдан тийолмасди. Наҳотки биронта одам Санобарни кўрмаган, унга ёрдам бермаган бўлса?!

Сомсахона, чойхона ортда қолди. Девоқлар, дарахтларнинг тагида ҳеч ким кўринмасди. Нима деди? Юмшоқ ўт

устига ётибдилар, деди. Ифлос! Қани ўша юмшоқ ўт? Алиев атрофга қаради. Боғнинг орқа томонида нимадир қурилаяпти. Пойдевори қазилган жойда тунроқ тоғ бўлиб ётибди. Шу томонга юрди. Аммо у ерда ҳеч ким йўқ эди. Шу тоб қулоғига кимнингдир инграган овози эшитилди.

— Санобар?! — деб қичқариб юборди Алиев.

Девор ёнидаги тарвақайлаб ўсиб кетган дарахтнинг остида нимадир қимирагандек бўлди. Алиев шу томонга югурди. Уч-тўрт қадам қолганда, таниди. Кўк гулли қўйлагидан таниди. Санобар қўл-оёғи боғлиқ, хас-хашакка беланиб ётарди.

Алиев югуриб келиб ўнинг бошини кўтарди. Хайтовур қўзлари очиқ эди. Оғзига эса сариқ пакетта ўроғлиқ тўғралган сабзи тиқиб қўйилган эди. Алиевнинг биринчи қилган иши — шу пакетни олиб ташлади.

Кейин ингичка ипак арқон билан танғиб ташланган қўл-оёқларини сча бошлади. Санобарни йўтал аралаш йиғи тутди.

— Бўлди, бўлди, Санобар, жоним!.. Ўзингни бос. Тирик экансан, шу катта бахт! — Алиев хотинининг боғланган жойлари, қабариб кетган қўзлари, оёқларини силай бошлади. — Уринмадимми?

— Йўқ, уринмади. Лекин, Қодир ака, урингандан баттар бўлдим. Нафасим қайтиб ўламанми, дедим. Ер ютқурлар.

— Ким экан улар, билдингми?

— Йўқ. Лекин биттасининг оти Нўлат. Қулоғимга кирди. Қўрсам иккаловиниям танимайман. Биттаси ёл. Иккинчиси, боғлагани, оғзимга сабзи тиққани сиз тенги, қирқ-қирқ беш ёшларда. Гавдали, полвои одам. Қўнғиздек мўйлов қўйган. Вой, Қодир ака! Улардан ҳар балони кутини мумкин. Бу ёққа олиб келинганда ўлдиринида деб қўрқдим. Биттасини, каттасининг тўшпончаси бор. Сизга ўхшаб қўлтигида олиб юраркан. Ер ютқурлар!

Санобар яна йиғлай бошлади.

— Бўлди, бўлди, Санобар. Шукр қил, омонсан.

Алиев ўнинг елкаларини, бошини силаб, ўтқазди. Ўзи олдида чўккалади.

— Бир чимчилаб кўринг. Ростдан тирикманми? Ҳеч ишонмайман.

Алиев ўнинг елкаларини ушлаб, енгил силжитди.

— Тириксан, ўзингни бос, Санобар. Ҳозир уйга кетамиз. Дам олсан, ювинсан. Тун деб ўйла буни. Ёмон тун, деб ўйла. Айб менда, уйнинг эшигини икки қулфлиқ қилиб қўйишим керак эди. Шунини қилмадим. Қандай киришни айтгандек? Эшик очилмиди?

Санобар эрининг саволларидан бироз ўзига келди.

— Уйга келишгани йўқ. Уй қўлф. Мен бозорда эдим.

— Бозорда? — ҳайрон бўлди Алиев. — Бозорда нима қилиб юрувдинг?

Шу пайт Исмоилов етиб келди.

— Соғмилар?

Санобар мажбуран жилмайди. У аста-секин ўзига кела бошлаган эди. Бунинг устига Исмоиловдан уялиб, ўзини анча босди.

— Қўрқмай-чи?! Бир кунда адоий-тамом бўлдим. Мелисага хотин бўлмай мен ўлай!

Алиев Ўктам Қўчқоровичга қараб кўзини қисиб қўйди. У алам ва ғазабга тўла бўлса ҳам, хотинининг сўнгги гапидан бироз юмшади.

Меҳр билан хотинига қараб, ўрнидан турди-да, қўлтиғидан кўтарди.

— Қасрдан олиб кетишди?

— Э, сўраманг. Айб ўзимда. Тўғралган сабзи олай деб, бозорга борувдим. Кийинганим ҳам йўқ. Чиқайётганимда иккита одам йўлимни тўсди. «Опа, сизни қидириб юрибмиз, — деди биттаси. — Уйингиз қўлф. Қўшинингиз бозорга кетдилар», дейишди. «Тишчиликми?» — деб сўрадим, юрагим уриб кетди. «Тишчилик. Қодиржон акам аварияга учрадилар. ТошМИдалар. Хавотир олманг. Тузукла. Сизни кўрмоқчилар», дейишди. Ҳеч нарсадан хавотир олмай, машиналарига ўтирдим.

— Қандай машина? Ранги қандай?

— Жигарранг «Жигули», ўтирдим...

Санобар бир йиғлаб-бир овуниб, бўлиб ўтган гапларни айтиб берди.

Машинага ўтиришганда, Санобар анчадан бери чанқоқ қийнаётганини эслади.

— Тўхтанглар! Битта сув ичиб олай!

У машинадан тушмоқчи бўлиб, эшикни очди. Аммо Исмоилов уни тушгани қўймади.

— Мен ҳозир!

Зум ўтмай у икки шиша «Файта» кўтариб келди.

— Тошкент суви йўқ экан.

— Шу ҳам бўлаверади.

Санобар битта шишани олиб, оғзига тутди. «Ҳайт қандай яхши!» — ҳаёлидан ўтди унинг. Бир соат бурун у ўзини лаҳатда ётгандек тасаввур қилган, эри келишига, уни озод қилишларига ишонса ҳам, бундай аҳволга тушиб, қўл-оёғи боғлиқ ётишини тушида ҳам кўрмаган эди. «Янаш яхши. Қодир акам буни билишни керак. Айтаман унга. Рози бўлсин. Наҳотки ўша кўкнори ўлгур биздан афзал бўлса?!»

— Зухра Салимовани қачон кўрдинг охирги марта? — деб сўради машина деразасидан кўчага қараб сигарет чекиб кетайтган Исмоиловдан.

— Ўн кундан ошди. Ҳозир Тошкентда бўлса керак. Институтга ҳужжатларини топширяпти.

— Пединститутгами?

— Шундай девди. Ҳозир билмайман. Уни биласиз-ку, галатиноқ.

— Яхши қиз, — деди Алиев. — Уни ёлғизлатиб қўймаслик керак.

— Унинг хаёли акасида. Гўё ўлигим, тиригим топилса, ҳамма нарса равшан бўлади. Оиласи бошига тушган фалокатлар сабаби очилади.

— У биздан хафа. Арзийди хафа бўлса. Битта ярамасни бундай қўлидан ушлаб, мана отангни ўлдирган, деганимиз йўқ шу пайтгача.

— Бекор ҳам ўтирганимиз йўқ, — ўзини оқлаган бўлди Исмоилов. — Ҳамма жиноятлар бир-бирига боғланиб кетганлигини унга тушунтириш қийин бўляпти. Боргим, ҳол-аҳвол сўрагим келади. Сизга ўхшаб, хавотир ҳам оламан. Лекин борганимда шундай қарайдики, гўё мен қотилларнинг шеригиман. Жўрттага пайсалга солиб юрибман.

— Бечора нима қилсин? Сенга тиржайиб қарасинми?

Алиев эртагаёқ ундан хабар олишни, Тошкентда бўлса, уйига олиб келишни дилига тутиб қўйди. Нега телефон қилмади экан?

Зухра тинч эди. Лекин унинг шу кунлари қилган ишини биронта милиция ходими ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Дугонасининг илтимоси билан у ўн кундан бери Света билан бирга унинг холасиникида эди. Анна опанинг ҳеч кими йўқ эди. Олти сотихдан зиёд ҳовлиси бўлган тўрт хоналик уйида ёлғиз ўзи турарди. У битта катта хонани ўзига хос машқ залига айлантирган, ён атрофдаги ўн-ўн беш қизга каратэ усуллариини ўргатар эди. Света билан Зухра аввал томоша қилиб ўтиришди. Кейин Анна опа уларни ўртага тортди. Зухра мактабда ўғил болалар қатори спортга қатнашиб юргани учун машғулоти енгил кўчади. Ҳар куни кечқурун ётиш олдидан шуғулланадиган бўлди.

— Машғулоти қўлдан ҳам кўра иродани мутаҳкамлайди, — дерди Анна опа. — Биронта ярамас дўқ урса, вой, деб қочмайсан. Тик борасан. Баъзилар шу қарашингдан ниятлари-

дан қайтишади. Қайтмаганининг гарданигами, биқинигами, кутилимаганда туширсанг борми? Кисавур, қиморбоз халқи дўқ билан иш кўради, аёллардан-ку, ҳеч қаршилиқ кутмайди, ана шу пайтда сен ҳушарингни кўрсатсанг, у тамом бўлади-қўяди.

Анна она яхшигина ўқитувчи ҳам эди. Зухра Светанинг гапига кириб, ётоқхона сўрамасдан, холасиникида турганидан жуда хўрсанд эди. Ҳужжатларини топиришди.

Уларнинг иккаловига Анна опанинг қандай яшаётгани, ҳукумат идораларига ишни тушмай, ҳатто қарилик гамини ҳам еб қўйганлиги жуда маъқул келган эди.

— Ўзинг учун ўл етим! Ўзбекларда яхши мақол бор, — дерди кўпинча Анна она. — Одам ўз гамини ўзи ейиши керак. Шунда обрўни йўқотмасдан, амалдорми, бойвуччами, ҳамма билан барабар гаплашадиган бўлади одам. Бировга озгина бўйин эгдингми, тамом, умрбод эгилиб ўтасан. Мустақиллигинг, ихтиёринг ўзингдан кетади.

Бир куни у иккаловига узунлиги тахминан бир қарич келадиган чуст пичоғидан олиб келиб берди.

— Сумкаларингда доим шу турсин. Замонга ишониб бўлмайди. Бир хил аҳмоқ одам бир сўм учун ҳам ҳужум қилиб қолиши мумкин. Кейин, ғира-ширада кўчада қолиб кетишларинг бор. Иккаловинг ҳам кўзга яқинсанлар. Фотиманинг куни бошларингга тушмасин. Қандоқ ишлатишни кўрсатаман.

Анна она чиндан ҳам пичоқ ушлашни, уришни, отишни ўргатди. У жуда мерган эди. Ўн қадамдан истаган жойини мўлжаллаб отиш мумкин эди.

Бир куни пичоқларини эмас, қўлларини амалда синаб кўриш имконияти пайдо бўлиб қолди.

Шима овқат қилишни ўйлаб, иккала қиз паловда тўхташди. Уйда памилдоридан ташқари ҳамма нарса бор эди. Қўкча бозорига икки чақирим ҳам келмасди йўл. Иккови целофан сумка олиб кўчага чиқишди. Бозор ҳали гавжум эди. Олма пуха памилдоридан икки килограмм олиниб қайтишаётганида, битта қизча болалар аравачасида есинқ, ҳали буғи чиқиб турган пон олиб келди. Света билан Зухра ҳам олмақчи бўлиб яқин боришди. Шу тон икки йигит келиб, уларнинг олдига ўтиб олинди-да, қўполлик билан пон таплай бошлашди. Битта пон ерга думалаб кетди. Аммо йигитлар эътибор беришмади. Қизча югуриб бориб, поини олди. Келиб, йигитларга узатди. Аммо улар қизчага эътибор беришмади.

— Печа пулдан? — сўради биттаси, илгичка мўйловлиси.

— Бир ярим сўм, — дерди қизча.

— Бир сўм ҳам етади! — мўйлов қўйган йигит шундай деб, бенга пон олди-да, беш сўм узатди.

— Кам бу, — деди қизча.

Йигитлар мазах қилиб қилинди ва кета бошладиди.

Света чидайолмади. Мўйловли йигитнинг тирсагидан ушлаб, тўхтатди.

— Қизчани хафя қилманг!

— Сен кимсан? — мўйловли йигит бир силтаниб, тирсагини бўшатди-да, Светанинг кўкрагини чангаллаб, итариб юборди.

Света гандираклаб кетди. Зухра шу пайтда пош олаётган эди. Пошни қўйди-да, мўйловли йигитнинг олдига бориб, унг қўлининг зиҳи билан томоғига урди. Йигит энтикиб кетиб, бошини эгди. Зухра худди шуни кутиб тургандек, чап мушти билан орқа миясига туширди. Йигит аввал чўккалади, кейин бошини ушлаб ёнига ағдарилди.

Қўлларини боксчиларга ўхшаб кўкраги устида туга бошлаган иккинчи йигит буни кўриб, орқага тисарилди. Бир зумда юз берган воқеадан у ҳайрон бўлиб қолган эди. Кейин бирдан ўзини Светага ташлади. Света яшин тезлигида энгашди. Йигит қўлларини чўзганича, унинг устидан ўтаман, деб йиқилди.

— Кетдик! — қичқирди Света.

Пош олинши қолдириб, иккалови ўз кўчаларига чоппи кириб кетинди. Юз метрча югуришгандаридан кейин тўхтаб, орқаларига қарашди. Ҳеч ким йўқ эди. Шундай бўлса ҳам улар тез-тез юриб, дарров уйга етиб келинди. Киришлари билан эшикни запжирлаб олинди. Энтикиб, бирпас бир-бирларига қараб туринди-да, кейин ўзларини тутолмай қулиб юборинди. Иккови ҳам ўғил болалар билан шундай уришиб, қолиб келишлари мумкинлигини ҳаёлларига ҳам кестиришмаган эди.

* * *

Света холаси кетини билан шаҳарга тушиб чиқишни, жуда бўлмаса, институт томонга ўтиб келишни таклиф қиларди. Бир-икки кун Зухра бирга юрди. Кейин турли баҳона билан алоҳида юрадиган бўлди. Бекорчи одам одатда бозорни куннинг биринчи ярмида қилади. Зокир, Тўхта қийишқилар агар Тошкентда бўлмаса, албатта, бозорга бир кунмас бир кун тушинлари керак. Бекиниб юрганлари учун кун бўйи бекор. Демак, куннинг биринчи ярмида тушинлари мумкин бозорга. Акаси ўларга ош қилиб берар экан, демак,

ошни яхши кўришади. Уларни учта жойда кўриш мумкин. Нон бозорда, сабзи қаторда, гўшт қаторда. Эски шаҳар бозорида, нон қаторда уларни кутиш қулай эди. Зухра уч кун шу ерга келиб кеч киргунча турди. Зокир семиз кўрилмади. Кейинги икки кун Олой бозорига бориб, сабзи қаторда айланиб юрди. Сабзифурушлар бу ерда қатор ўтиришарди. Эски шаҳар бозоридаги сингари бир кило, ярим кило қилиб қогозга ўраб айланишмасди. Аммо бу ерда ҳам Зухра уларни учратмади. Кейин яна Эски шаҳарга, нон бозорга ўтди. Кейинчалик фақат шу ерга келадиган бўлди. Ун тақчил, нон дўконларида одам кўнайиб қолди. Зокирларни навбат кутиб, нон олишга албатта тоқатлари бўлмаслиги керак. Шу ерга келиб нон олади.

Қодир Алиевнинг хотинини ўғирлаб кетилган кун Зухра ниҳоят ниятига етди. Тахминан соат бирларда қора тўн, сидирга мошранг дўппи кийган тўладан келган одам унга таниндек кўринди. У қогоз пакетга янги келган патирдан олиб солаётганда, Зухра уни кўриб қолди. Ҳеч шубҳасиз, бу Зокир семиз эди. Унинг қўлида бошқа, гўштми, ёғми солинган қогозхалта ҳам бор эди. Патирларни жойлаб, ҳисоблашди-да, гўшт қатор томонга юрди. Зухра унга эргашди. Гўшт бозордан тушганда, Зокир семиз бешикчилар дўконлари ёқалаб Сағбонга қараб йўл олди.

Зухранинг юраги дукиллаб юриб кетди. Зокир семизни бозордан чиқиб машинага ўтиради, деб қўрққан эди. Йўқ, у пиёда кетди. Икки қўлида иккита қогоз халтани кутариб борар экан, уни ҳеч ким энди ўттизларга борган қирчиллама йигит демас эди. Одамлардан, милициядан қочиб юришнинг ўзи бўлмаса керак. Зухра у таниб қолмасин деб, анча орқа-роқда юрди.

Уч чақиримча йўл босилди. Зокир семиз тор кўча олдида тўхтадида, ён-верига қаради. Кейин шу тор кўчага кирди. Зухра уни йўқотиб қўймаслик учун югурди. Тор кўча бошига етиб келганда, Зокир семиз кўчанинг охиридаги битта машина кира оладиган икки тавақали дарвозани елкаси билан итариб очаётган эди. Зухра жойида қотиб қолди. Ҳайтовур, Зокир семиз орқасига ўгирилмай, ичкарига кириб кетди. Дарвоза ўзи секин гирчиллаб ёшилди.

Зухра охишта юриб бориб, дарвоза олдида тўхтади. Ичкарига кириш хавфли эди. Орқасига қайтиб, милицияга телефон қилсинми? Алиев ёки Исмоиловга телефон қилиши ҳам мумкин. Иккаловининг телефонлари сумкада. Йўқ, телефон қилмайди. Милицияга ҳам хабар бермайди. Аввал ўзи улар билан гаплашади. Шундай қасам ичган эди, қасамдан қайтмайди.

У дарвоза тирқишидан ичкарига қаради. Чорси ҳовлининг тўри иморат эди. Кундузи бўлишига қарамай, битта хонада чироқ ёниб турибди. Шу хонада Зокир пайдо бўлди. Қўллари-ни пахса қилиб, ерда ўтирган одамга нималарнидир гапирди, кейин орқасига ўгирилиб чиқиб кетди. Қасқа кетди? Зухра дарвоза тирқишидан кўролмади. Бу ердан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Шунинг учун дарвозани секин итариб, қия очди, чап томонда, шундай дарвоза ёнида эшик ўрнига қоракуя юқи қоп тортилган хужра кўринди. Ёни ҳожатхона бўлса керак, тор гишт йўлкада обдаста турарди. Ундан кейин тор айвоннинг кичик бир бўлаги кўринди. Нима қилиш керак? Уйда албатта Зокир семиздан ташқари яна бир одам бор эди. Ким у? Наҳотки Тўхта қийшиқ бўлса? Мантиқан у бўлиши мумкин. Иккалови доим бирга эди. Бу ерда ҳам бирга бўлиш-лари керак.

Шу пайт катта куч билан «ғийқ» этиб тор кўча бошида битта машина тўхтади. Зухра беихтиёр ўгирилиб қаради. Бу жигарранг «Жигули» эди. Машина секин бурилиб, тор кўча-га кирди. Зухранинг ичкарига киришдан бошқа иложи қол-маган эди. У қия очиқ дарвозадан кирди-ю, ўзини хужрага, қоракуя қоп орқасига олди.

Машина тўппа-тўғри шу ҳовлига келди. Дарвоза олдида тўхтади. Барваста, қўнғиз мўйловли бир одам дарвозани тарақлатиб очди-да:

— Зокирвой! — деб қичқирди ичкарига кириб.

Унинг овози худди арслоннинг ўкиришига ўхшарди.

Машина ҳовлига кирди.

Йўгон одам дарвозани ёпмади. Ҳожатхонага кириб кет-ди. Рулда ўтирган жиккак, ёш йигит машинадан тушиб, дарвозани ёпди.

Уйнинг бурчагидан, ўша томонда ичкари хоналарга йўл бўлса керак, Зокир семиз кўринди. У кафгир кўтариб олган эди. Демак, ўчоқбоши ўша томонда.

— Келдиларингми? — деди у тиржайиб. — Эллик минут-да паловхон тўра тайёр бўладилар. Еб кетасизлар. Ишлар қалай?

Жиккак йигит елкаларини қисди. Ҳожатхонадан чиққан йўгон одам унинг гапларини эшитган кўринади, жавоб қил-ди:

— Ҳаммаси мўлжалдагидек. Ота хурсанд бўлдилар. Мун-ча ошга ҳаяламасанг?

— Бозорда жиндек қолиб кетдим. Қўчқор сўйилётган экан, шунни кутдим. Аммо-лекин мазза қиласизлар. Эллик минут алаҳсиб турсаларинг бўлди.

Йўгон одам қўлларини ювиб бурчакда гойиб бўлди. Ўша

томонга жиккак йигит ҳам йўл олди. Зокир семиз бирпас ўйланиб турди-да, кафгир билан нешонасини қаниб, бурчакка кириб кетди. Кўп ўтмай, ўша томондан тутун чиқди, доғ бўлаётган ёғ ҳиди келди.

Ош бир соатдан кейин тайёр бўлади. Ёйишиб бўлагандан кейин нима қилинади? Зухра ўзи нима қилмоқчи? Тўрт киши уни эзиб, Фотиманинг кўнини бошига солишлари ҳеч гап эмас. Нима қилиш керак?

Зухра шуларни ўйлаб, аввало қоронғу тушинини қуттишга аҳд қилди. Ҳозир эса кетади. Уйга боради. Бир амаллаб кўни кеч қилади. Йўқ, уйга бормайди. Борса, кечқурун чиқини қийин бўлади. Анна она, Сивта унинг қаёққа кетайётганини билмасликлари лозим.

У ҳовлига қаради. Кетмоқчи бўлиб, яғирни чиқиб кетган қоннинг бир четини кўтараётганда бурчақдан жиккак йигит чиқиб келди. Машинанинг юкдонини очиб, бир яшик пиво, қандайдир ичимликлар солинган сумкани олди. Юкдонни ёпмай шуларни кўтариб, ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай қайтиб келди. Юкдондан яна нима балоларни қидириб, сўқинди. Кейин чўккалаб, машина номерини счабошлади. Зухра номерни кўрди. Эслаб қолишга ҳаракат қилди.

Жиккак йигит номерни ечиб бўлиб, бир чеккага қўйди-да, юкдондан бошқа номер олди. Бирпасда тақиб қўйди. Кейин олдинга ўтди.

Зухра янги номерни ҳам яққол кўрди. Буни ҳам эслаб қолди.

Жиккак йигит юкдон олдига келиб, уни ёпди. Ечиб олган номерларни кўтариб, ичкари томон кетди. Ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Ўчоқбошидан қовурилаётган пишз билан гўшт ҳиди келиб, димоққа урилди. Кафгирнинг тез-тез қозонга урилаётганда чиқадиغان таниш овози эшитилди. Машина номерини алмаштирганларидан икки киши кетадиганга ўхшайди. Ошни еб кетишади...

Зухра кўчага чиққанда, ҳеч кимни учратмади. Бу жуда тинч тор кўча эди. Афтидан бу ерда турадиганлардан камдан-кам кундузлари уйда бўлади. Ҳаммалари ё ишда, ё бозорда. Ҳаммалари ўзлари билан ўзлари овора. Уларни иккита нарса фақат бирлаштиради, йиғади. Ўлим ва тўй. Қолган пайтда ҳар ким ўз тирикчилиги билан шуғулланади. Зухра шундай тахмин қилди. Тахмини тўғри эди. Ҳар бир ўзбек маҳалласида, кўча, тор кўча, боши берк кўчада аҳвол шундай. Ҳар ким ўз қозонини ўзи қайнатади. Бировни-кига қарамайди. Ўзининг ўчоғига ўхшаб, қўшнисиникидан тутун чиқиб турса, хурсанд бўлади. Кўнчилиكنинг эътибори тутун, шовқин чиқиб турган хонадонда эмас, тинч, жимжит

хонадонда бўлади. Уйдагилар соғмикан? Бирон фалокат бошларига тушмадимикан? Балки бир коса иссиқ овқатга муҳтожлик бордир?, Бирин-кетин шу жимжит уйдан хабар олишади, ёрдам лозим бўлса, ҳаммалари бирдан ёпирилиб ёрдамлашишади, осойишталик бўлса, кунгиллари тинчиб тарқалишади. Шаҳарда ҳам шундай, қишлоқда ҳам. Зухра буни болалигидан билади. Шунга барча ўзбек болалари сингари одатланган, қонига сингиб кетган.

У уйга бормасликка аҳд қилди. Кунни кўчада кеч қиладди. Кинога боради. Бозорга яқинлашганда қорни очганини сезди. Сумкасида икки дона қоғозга ўроғлиқ Анна опа берган шоколад бор эди. Лекин егиси келмади. Иссиқ, гўшти нарсани кўнгли тусади. Нон бозорга ўтиб, уйда қилиб чиқишадиган тандир сомсадан иккита олди.

Зухра овқатланиб бўлиб болалар театрининг олдига келганда, телефон-автоматга кўзи тушди. Ишляпти шекилли, трубкани илиб, бир киши будкадан чиқди.

Зухра нимани гапиришини билмаса ҳам Алиевга телефон қилишни ўйлаб, будкага кирди. Сумкасидан кичкина дафтарчасини олиб телефонни топди. Икки тийинлик чақаси йўқ экан, ўн тийинлик ташлаб, номерни терди.

— Алло! Эшитаман! — эркак овоз келди трубкадан. Бу Алиев эмас эди.

— Менга Қодир ака керак эдилар, — сўради Зухра.

— Қодир ака, адамлар инга кетганлар. Ким сўраяпти?

— Сиз ўзи ким бўласиз? — деди Зухра.

— Қизиқ, — трубкада кулги эшитилди. — Қодир ака адам бўлганларидан кейин, мен ким бўламан? Ҳар эҳтимолга қарши мени тўғри тушунишингиз учун айтишим мумкин. Мен Қодир ака Алиевнинг ўғиллари бўламан. Отим Равшан. Эшитяпсизми? Энди кимлигимни тушундингизми?

— Тушундим.

— Адамга нима деб қўяй?

— Адангизнинг қишлоқи бир танишлари бўламан. Келганларида исмимни Зухра деб айтсангиз таниб оладилар.

XIV

Тўхтамурод билан Зокирларнинг ошиғи олчи эди. Ота баю. Ўзи эктирган кўкнорини хуфя кўкнори топилди, деб милицияни роса овора қилди, қидиртирмаган жойи қолмади. Уларнинг олдида ўзини кўрсатиб, бирга қидирди. Ўша кўкнорининг ҳаммаси энди очикдан-очик ўзига қайтиб келди. Миллион-миллион пул бу. Ўшандан Тўхтамурод билан Зо-

кирга беш мингдан чиқибди. Исроилдан бериб юборибди. Фатхилла ака билан Пулат албатта кўпроқ олдинган. Савдо уларда. Тўхтамурод яна бир марта отага қўйил қолди. Шерикларини унинг саломатлигига ичинга мажбур қилди. Ойинга беш мингдан тушиб турса, мана, уч йил бўлди шунга, ёмонми?

Ондан сўнг Фатхилла ака, Исроил, жиккак Пулат йўлга тушинди. Ота чақирибди. Исроилнинг онаси ёмоннинг. Ҳар ҳолда кўришиб қўйсин, дебди ота. Бўлмаса уни Йўлонтенага бормагани маъқул эди. Лейтенант Исмоилов уларнинг кети-га астойдил тушган. Афтидан, Турсуновнинг кимлигини билиб қолди. Ўзи қидиряпти. Турсуновнинг одамларига ишонмай қўйди. Шундай бўлса ҳам Исроил қишлоққа бориб келади. Иложи бўлса, онаси ҳарҳолда ўлмайдиган бўлса, гира-ширадаёқ қайтади. Ўладиган бўлиб қолса, расво бўлади. Қўлга тушди деган гап. Эшик тагида туриши лозим. Жанозага қанташини зарур. Шунини ота билан кўришиб, маслаҳатлашади. Онасини қўйиб келишгунча аввало ҳеч ким унга тегмаслигини сўрайди. Қўйиб келгандан кейин олиб кетинса бир амаллаб чиқариб олишни илтимос қилади. Ҳаммасини ўзига олади. Ҳеч кимни айтмайди. Шунга яраша, тезроқ уни чиқариб олишларини, имкони бўлса, судгача чиқариб олишларини сўрайди. Отанинг қўлидан келади шундай қилиш.

Аслида улар билан Тўхтамуроднинг ҳам бориб келгани маъқул эди. Исроилнинг қаманларини кутиб ўтирмасдан, Исмоиловдан қутулиш масаласини қўярди. Лекин ҳеч ким отанинг гапни иккита қилмаган. Исроил онасини кўриб кетсин, дебди. Бошқа ҳеч нарса демабди. Демак, ҳали сенлар чиқадиган пайт келгани йўқ, деяпти. Индамай ўтириш керак. Зокир Исроилдан уйга нима бўлганини, ўт ўздан-ўзи чиқиб кетибдими, бир суриштиргин, дедди, Тўхтамурод жеркиб берди. Уларнинг соғлиги, озодинги олдида, эллик-олтмиш минглик уй нима бўлибди?! Ота янгисини кўтартириб беради. Зокир қаршилиқ қилмади. Йигитларнинг гапи тўғри эди. Отанинг измидан чиқмаган одам ютади. Ўзбошимчанинг аҳволига вой. Ўзбошимчалик қилиб Ҳамидулла нима бўлди? Йўқ у. Қаерда, нима бўлган унга? Фақат ота-ю, унинг буйруғини бажарган одам билади. Зокир семиз анчагина довюррак одам бўлса ҳам, отага ҳеч тик боқолмасди. Отанинг қўзида жин бор, дев бор. Битта қарадими, тамом, тиззалар ўздан-ўзи қалтираб, бутун аъзойи-баданнинг қақшаб адо бўласан-қўясан. Уй нима бўлибди?! Омон бўлса, йигит киши бундай иморатдан беш-олтитасини қуриб юборади.

Зокир Фатхилла акаларни жўнатиб, дарвозани ёпар

экан, соатига қаради. Қоронғу тушини билан иккита жонон келади. Кеча келишиб қўйган. Аммо унинг дилини гап қилиб келатган бир нарса бор эди. У ҳам бўлса Исмоиловнинг Йўғонтенада ўраланиб қолгани. Ёш бўлса ҳам бу одам Алиевнинг нухаси эканини у эшитган эди. Биринчи бўлиб уни мақтаган мактабдош дўсти марҳум Ашурали мелиса эди.

— Зокир, — деган эди у. — Қўзингга қараб юр. Алиев билан Исмоилов келипти. Уни кўп эшитганман. Пўлатнинг ўзи. Ҳеч ким уни қайириб ололмайди.

— Ота қайириб олмаган одам йўқ! — қўшилмади Зокир. — Иннакейин биласан, мен якка эмасман. Қўрқадиган жоним йўқ.

— Мен айтдим-қўйдим. Ёлғизсан. Биринчи жувонмарг бўладиган сен бўласан. Отанг ҳам, оналаринг ҳам биринчи сени қалқон қилишди. Мана мени айтди дейсан.

Ашурали тўғри фол очмади. Зокир, мана, ҳаёт. Ашурали йўқ. Ёш-ёш болалари билан хотини қақшаб қолди. Отанинг айтганини қилиб, уларга қўшилганда Азимбекдек пичоғи мой устида бўларди. Ёнг муҳими, омон бўларди. Унинг гаплари тўғри чиқмади-ю, лекин Исмоилов ҳақида айтганлари қўлоғида қолди. Исроилнинг онаси ҳақиқатдан ёмон бўлса, оламдан ўтса, Исроил қўлга тушди, деган гап. Унинг қандайлигини Зокир яхши билади. Бояги гаплари ҳаммаси қуруқ олифтагарчилик. Битта дўқдаёқ ҳаммани сотиб юборади. Биринчи гапда уни, Зокирни сотади. Негаки, Зокирдан ҳеч нарса унга тушмаган. Иккалови тенг. Аянига, чўчишига ҳожат йўқ.

Уйга кириб, Тўхтамўродга шу гапни айтди.

— Биринчи мени сотади у зикра. Сиздан, Тўхта ака, қўрқади.

— Хавотир олма. — Тўхтамўрод қўлидаги бўш ниёлани унга узатди. — Аввало билиб қўй, ота уни қаматтириб қараб ўтирмайди. Исмоиловнингни кеткизиб юборса юборади-ки, уни қаматтириб қўймайди.

— Зокир, ўзингни бос, ўка. Кемага тушганининг жони бир. Менга нисон. Ота биттамингни ҳам бериб юбормайди. Биз унга керакмиз. Яхши иншайимиз унга. Битта одамнинг жони йигирма беш минг экан унингча. Бу яхши иншайимиз эмасми?

— Тушунадим, очигроқ гапиринг, — Зокир унга тикилди.

Тўхтамўрод илажайди.

— Беш мингни нимага олдинг?

— Нимага?

— Абдулла муаллимга!

— Бештамизга беш мингдан йигирма беш минг. Бу озми, кўнми?

— Билмасам? — сикаларини қисди Зокир.

— Оз! — Тўхтамурод нислани дастурхонга улоқтирди. — Оз! Лекин биз индамаймиз. Ота шўни билади. Чўнки бошқа ҳеч ким бизга беш мингдан бермайди. Одамнинг қадри йўқ ҳозир.

— Муаллимнинг отага нима алоқаси бор? Мен тушунмадим. Биз уни ўлдирмасак, у бизни ўлдирарди. Ахир, қизи деб келди-ку бизникига?!

— Қизи деб келди, тўғри, — эсаси қотиб тушунтирди Тўхтамурод. — Биз отанинг одамларимиз. Биттамитини ўлдирса, иш меласага тушарди. Меласада ган чуваланиб, отага бориб тақаларди. У муаллимни йўқотинглар, дегани йўқ. Лекин унинг йўқ бўлганидан тинчиди. Шўнинг учўн бизни урингани йўқ. Қайтанга хурсанд қилди.

Зокир индамади. Тўхтамуроднинг маптикага у барибир тушўнмади. Дилида у ҳамма шерикларидан, отадан хавфсизларди. Уларнинг биттасига ҳам ишонмасди. Бўлар иш бўлди. Поҳия марказидаги ҳўнар мактабига қатнаб юрганида бир ошнаси унга эғовдан ясалган ханжарини кўрсатди. Ўзўнлиги бир қаричгина келадиган олтиндек сан-сарик ханжарини кўриб, Зокир ҳам шўнақа бир ничоқми, ханжарми ясаиша аҳд қилди. Мактабда ҳамма парса бор эди. Фақат ўқитувчилар кўриб қолмаса бўлди. Ўн кўн дарсдан кейини қолиб, ўша ошнаси билан шўндай ханжар ясадики, ўзининг ҳам хаваси келиб кетди. Сарик темир йўқлигидан, ўнинг ханжари оқ эди. Бир кўни у мактабдан қайтастганида, тўрттами-бешта ўзи теги бола ўнинг йўлини тўсди. Болаларини у танимасди. Ниятлари яхшимаслигини башараларидан билди. Ошиқча нули йўқ эди. Атиги беш сўмми-олти сўм нули бор эди ўнда. Бейхитёр ханжари ўдига тушди. Брезентдан қўн қилиб, камарига осиб юрарди. Улар ханжарини сўрашди. Битта-яримта уларга айтган бўлса керак, ўнинг ханжари борлигини. Нима қилиш керак? Йўқ, деса, улар кўнчилик. Баравар ўпиниб, тортиб олинади. Дўиносланади! Хўн, деб, бериб юбориниша эса алам қилди.

Улардан кўрққан бўлиб, ҳозир, деди-да, ханжарига қўл узатди. Шўндай қилидан сўгуриб энг яқин турган боланинг қориниша бор кўчи билан урди. Бола инграб юборди. Зокир ханжарини сўгурганда боланинг қориндан қон фонтандек отилиб кетди. Зокир кўрқўвдан нима қилишини билмай, орқага тисарилди, кейини мактаби томонга қочиб кетди.

Эртаси кўни уни милицияга олиб кетинди. Ўша ерда ярадор боланинг ўлганини эшитди. Ўшанда у ўн тўрт ўнда

эди. Қамоқхона, колония, ахлоқ тузатиш лагерлари уни қўи нарсага ўргатди. Биринчи гада, осон пул топишга ўргатди. Ҳаётнинг қадр-қиймати куннинг қандай ўтишига қараб белгиланади, деган фикрни миясига қўйди. Кўни ўтса бўлди, эртага худо подшо! У билан бирга бўлганларнинг қонуни шундай эди. Зокир давлат тарбиячилари, назоратчиларининг қонуларини қабул қилмади, тақдири бир акалари, тенгдошларининг фақат бутунги кўн билан яшаш ҳақидаги қонуларини қабул қилди. Озод бўлиб Дуркентга келганида, Тўхтамурод уни бағрига олди. Икки йил уникида турди. Тўхтамурод уйланган йили эса, участка қилиб чиқиб кетди. Тўхтамуроднинг тўйи кўни у пенсиясига шарафати туширди. Юрагини гулгула босди. Қандай яшаётганини ўйлади. У ўзидан поризо бўлди. Қўлида гулдек темирчилик ҳунари бўла туриб, нималар билан шугулланаяпти ўзи? Кундузлари юриш йўқ. Кечалари ўғрилик молларни ташийди, йўл пойлайди. Кимларнидир олиб келиб, Тўхтамуродга рўпара қилади. Шунга пул олади. Иш яхши унган кўни зиёфат қуюқ бўлади. Ичкилик дарё. Зокир кўкнорига ҳам, нашага ҳам ўрганмади. Лекин Тўхтамурод нима қилса, шунини қилди. Ичди, юрди. Қўи пул топди. Лекин йиғолмади. Пул қўлининг кири, деб бекорга айтишмаган экан.

Тўхтамуроднинг тўйидан кейин ҳам нима билан шугулланаятганини ўйлади. Лекин ҳеч нарса қилмади: иродаси етишмади. Мўҳими, бошиқа иш билан шугулланишига ҳеч ким йўл қўймасди. «Нарёқдаги» «покиза» одамлар, давлат идоралари одам ўлдирган, ўғри, қароқчига ишонмасди. Бўйи Зокир яхши биларди. Қамоқдан чиққан кўниёқ билган эди. «Бериги ёқ»даги ўзига ўхшаганлар эса, уни бир қадам бўлса ҳам четга сиғажитишмас эди. Сал йўлдан тойдимин, тамом, ўлдириб юборишлари ҳеч гап эмас эди. Зокир бўни ҳам кўрган эди. Шунинг учун у ҳаммадан, у томондаги, ўз тили билан айтганда «покиза»лардан ҳам, ҳамтовоқларидан, устоз акахон, отахонларидан ҳам хавфжирарди. Лекин иложи бори-ча бўни сездирмасди.

Тўхтамурод Фатхилла ака олиб келган пулларни «Абдулла муаллим» учун деб тушуштиргани билан, Зокир, унга ишонмади. Тўхтамурод қанча тушуштирмасин, Зокирининг миясига ўтиришиб қолган ўзининг мулоҳазаси бор эди.

У ота билан кам учрашган. Лекин ўзининг ўта мўғомбир, ақлли, айёр одамлигини дарров пайқаган эди. Шунинг учун беш минг ўн қўнлик югуриб-елиши эвазига катта пул бўлса ҳам уни қўвоштиради. Аксинча, ўзининг жуда секин, минг томонга алаҳсиб ҳаракат қиладиган миясига бир фикр келди-ю, маҳкам ўтиришиб қолди. Энди уни темирчинининг болга-

си билан ҳам уриб, чиқариш амримаҳол эди. Унинг назарида, ота ниманидир эвазига уларни сотган эди. Бешаловини бўлмаса ҳам, Фотимани зўрлаганларини, Абдулла муаллимни ўлдирганларини, яъни Тўхта акасини, Исроилни, уни. Нега? Бунга ҳам Зокир ўзича жавоб топиб қўйган эди. Раис ота-болани побуд қилганларга шерик бўладиган анойи одамлардан эмас. Сағбонга қаматтириб қўйгани — ўздан четроққа ташлагани. Иккита ўлимни тан олиш аҳмоқлик. Шунинг учун пул жўнатгани — тек ўғиринглар, дегани. У ҳам Тўхтамурод билан Зокирдан қўрқадиган бўлиб қолган. Буни Зокир юрагидан сезади. Одамбойдан, Фатхилла акадан у қўрқмайди. Улар сотмайди отани. Тўхтамурод энчил, уста бўлса ҳам сотқинлиги бор. Майда-чуйда нарсаларда билиниб қолади. Зокир ўзини жуда яхши билади. Қўлга тушса биринчи сўроқдайёқ ҳаммани сотади. Нега? Чунки уларга ишонмайди. Улар қўлга тушишса, ҳамма айбни биринчи галда Зокирга қўйишади. Қотил ҳам шу, ўғри ҳам шу, йўлгўсар ҳам шу. Буни Зокир билади. Бир кўпи ширакайф Тўхтамурод гап орасида очиқдан-очиқ шундай деб юборган ҳам. Бу Зокирнинг эчидан чиқмайди. Шунинг учун Зокир пулни олатуриб, хаёлга чўмиб кетган эди. Унинг назарида эркин қўшдек тўрт-беш йил юрганлари тугади, бугун бўлмаса, эртага уларни босишади. Ота ҳеч нарса қилмайди. Қайтавга, уларга қилмаган ишларини ҳам ёништиради.

Зокир шу хаёллардан қутулиш учун аёлларни чақирганини хурсанд бўлиб эслади. Ошхонага ўтиб, қозон кабобга керак бўладиган гўштларни, зира, пиёзни ҳозирлади. Кейин қозон ёнига қўйиб қўйган ароқдан тўлатиб бир пиёла ичди-да, Тўхтамуроднинг олдига келди. Тўхтамурод чалқанча ётиб, хуррак отарди.

Зокир деразаларни титратиб хуррак отаётган Тўхтамуроддан, ўздан жирканиб кетди. Кўз олдига охирги гуноҳлари, Абдулла муаллимнинг газабли бапараси келиб кетди.

Зокир яна тўлдириб бир пиёла оқидан ичди. Негадир унга ичкилик бугун таъсир қилмаётган эди. Ўчоқбошига бориб, газни ёқди. Қозон қизиши билан зира сениб қўйилган қовурғаларини битта-битта тера бошлади. У овқат ейнишдан ҳам кўра овқат қилишни яхши кўрарди. Бояги ош ҳам яхши бўлди. Бир косагина қолди. Беш киши бир ярим килолик ошни тит-нитини чиқариб еб ташлашди.

Гўштни териб бўлиб, қозон тагида жизиллаган товۇш чиқиши билан сопол лаган билан ёнди, устидан тахта туюқни бостириб қўйди. Қирқ минутдан кейин очса бўлади. У соатига қаради. Тўртдан чорақта ўтган эди. Ҳозир қизлар келади.

Шу пайтда у яқин орада бир бало юз беришини, ота уларни бу ерга қамаб қўйиб, фалокатга йўлиқтиришини қандайдир ички бир сезги билан сезган бўлса ҳам, фалокат оёғи остида турганини ва уни ким бошлаб келишини билмасди. Зухранинг келишини эса хаёлига ҳам келтирмасди.

* * *

Зухра кинотеатрга борди. Одам кам бўлганлигидан, орқа қаторнинг энг четига бориб ўтирди.

Зухра кирганига ачинмади. Фильм воқеаси шу кунларда Америка Қўшма Штатларида юз беради. Ёшгина негр қизи онаси билан магазиндан чиқаётганида, иккита полиция ходими уларни тухтатади. Онаси ҳайрон бўлади. Полиция ходимларидан биттаси уни ўгриликда айбланаётганини айтиб, полиция идорасига бориши кераклигини талаб қилади. Онаси, қизимни уйга қўяйлик, кейин майли, бораман, лекин бу қандайдир англашилмовчилик, дейди. Полиция ходимлари рози бўладилар. Қиз уйда қолади. Аммо туни билан мижжа қоқмай чиқади. Онаси келмайди. Эрталаб у онасини қидириб, полиция идораларини айлана бошлайди. Онасини олиб кетган полиция ходимларини қидира-қидира топади. Аммо улар бундан тонадилар ва қизни идорадан ҳайдаб чиқарадилар. Унинг бормаган жойи, мурожаат қилмаган одами қолмайди. Аммо ҳеч ким уни эшитмайди. Охири президент қабулига ёзилади. Бир неча кундан кейин президент ёрдамчиси уни қабул қилади. Эшитиб, ёрдам берамиз, дейди-ю чиқиб кетаётганда «иккинчи бу қизни киритманглар», деб телефонда буйруқ беради. Қиз буни эшитиб қолади. Уйга келиб, ўзини осади.

Зухра кинодан йиғлаб чиқди. Камбағал, қўли калта одамга ҳамма ерда қийин экан. Жаннат деган ўша Америкаларида одамга муносабат шундай бўлгандан кейин... Зухра бундан бўён нима қилиши кераклигини дилига туғиб қўйди. Йўқ, у негр қизга ўхшаб ўзини осмайди. Ҳақиқат йўлида қурбон бўлиб кетса-да, ҳеч кимга ялинмайди. Қурбон бўлса, тезроқ Фотимага стишади, адаси, онасини кўради.

Зухра сумкасини очиб, олволган нарсаларини бир кўздан кечириб қўйди. Гугурт, кичкина целофанда авнабензин, эса отиладиган совун кўник, бир боғлам ингичка инак арқон — ҳаммаси жойида эди. Анна она совға қилган пичоқ ҳам шу нарсаларнинг тагида ётарди.

Зухра дарвоза эшигини секин итарди. Эшик занжирлог-
лиқ эди. Қия очилди-ю, занжири тортилиб қолди. Зухра чан
қўлини секин суқди. Билагигача борди қўли. Ишқилиб, ил-
гакдан чиқаролсин-да. Қўлф солиб қўйилган бўлса, эндай
олмайди. Уйда ошиб тунишинга тўғри келади. Тимирекилаб
кўрди. Йўқ, қўлф солинмаган экан. У эҳтиётлик билан зан-
жирнинг учини илгакдан кўтара бошлади. Аммо бутунлай
чиқаролмади. Илгакнинг боши кенг эди. Охири йўлини топ-
гандай бўлди. Билагини бурмасдан занжирнинг сўнгги ҳал-
қасини итарган эди, занжир илгакдан чиқиб, шириқ этиб
пастга тушди. Зухра ҳеч ким эшитмадимикан деб, бирпас
кутиб турди. Йўқ, сезинмади. Аммо уйда одам борлиги аниқ
эди. Уч жойда чироқ ёқиб қўйилган эди.

Зухра ичкарига секин кириб, эшикни занжирлади ва
дарҳол ҳужрага ўтиб олди. Шу ердан бутун ҳовлини, айвон
ва уйнинг бурчагидаги ошхонагача қўзатиш мўмкин эди.
Айвон томонда эшик очилгани ва ойқ шарпаси, кейин аёл
кишининг қўлиси эшитилди.

Зокир аёлни қучоқлади. Иккови бирпас шу ҳолда туриш-
ди-да, сўнг гандираклаб ичкарига кириб кетинди.

Зухра ҳужрадан чиқиб, уйга яқинланди. Дераза ёнига
бориб, оқ суруи нарданинг тепасидан ичкарига мўралади.
Аёлининг шериги Тўхтамуроднинг тиззасида ўтирарди. Тўхта-
мурод сигарет тутатиб, унга нималариндир гапирарди. Зокир
билан кирган аёл ерга ёзилган дастурхон ўстидан коньяк
пишасини олиб, иккита пиёлага қўйди. Биттасини ўзи олиб,
иккинчисини Зокирга тутди.

Зухра деразадан кўзларини олди. Нима қилиш керак?
Шу туришларида ёқиб юборсинмикан? Ё аёлларнинг кети-
шини кутсинми? Уларнинг ким, қандай бўлишларидан
қатъий назар, Зухра уларга ҳам ачинди, ҳам жирканиб
кетди. Уларда уят-номус йўқ экан. Бирга, бир хонада шу
ни билан шугўлланишлари уларни ҳар нарсага тайёрликла-
рини билдириб турарди. Шундай бўлса ҳам, Зухра кўтишга
қарор қилди-да, ошхонага ўтди. Бу ерда ҳам табиий газ
йўқ эди ҳали. Иккита қизил баллон турарди. Ҳовлидаги
чироғ ёруғида ошхонадаги ҳамма нарса аниқ кўринарди.
«Керосин бормикан?» — ўзича хаёлидан ўтказди Зухра ва
атрофини синчиклаб қараб чиқа бошлади. Йўқ, йўққа ўх-
шайди. Нима бор экан? Газ плитанинг ёнидаги стол ўстида
уч-тўртта пиша кўринди. Бу нахта ёғи эди. Биттаси очиқ,
озгина ишлатилган. Шу пишани олиб, Зухра дераза ёнига
қайтди. Ичкарига қарамай, тоқчага қўйди. Ҳаммасини

қўйди. Ёг сизилиб токчадан деворга, девордан йўлкага оқиб туша бошлади.

Зухра иккинчи шишани бориб очди. Айвонга кўтарилиб, ичкари уй эшигига шиша оғзини тутди. Ёг секин эшик ашёларидан оқиб полга түшди. Эшик таги бирпасда қорайди.

Шу пайт, кўтилмаганда, эшик очилди. Зухра шишиб, ўзини четга олди. Оёқларинг Зокир ўздан тийғониб, гурс этиб айвонга йиқилди. Болахопадор қилиб сўкинди. Зухра бундай бўлишини, Зокир ўзи чиқиб, оёғи остига йиқилишини кутмаган эди. Аммо фикри ўқдай ишлаб, сумкасидан яппи тезлигида ишак арқонини олдида, бир силжитиб ёзиб, иккала тирсагига тиралиб туришга интилаётган Зокирнинг тепасига келди. Аввал қўлларини боғлади. Кейин арқонни тортиб, оёғига ўтди.

— Нима қилипсан? Турғазмоқчимисан? — чайналиб, тили келишмай сўради Зокир.

— Турғизмоқчиман! — деди секин Зухра ва оёқларини бир-бирига чапдий бошлади.

— Айпанай сендан! Вой! Оғритвоссан-ку оёғимни! — йиғламсираб янгишиди Зокир.

Нима бўлаётганини у ҳамон тушуномас эди.

— Ҳой! Қаёқда қолиб кеттибиз?!

Ичкаридан боя ҳовлига тушган аёл чиқди. Унинг ҳам афти-башарасига қарашга одам уяларди. Аёл ерда чалқанча ётган Зокирни кўриб тўхтаб қолди. Зухрани кейин кўрди. Кўрди-ю, ҳеч нарса демай, орқасига тисарила бошлади.

— Тўхтанг! — буюрди дўқ билан Зухра. — Ҳозир бу уйини милиция босади. Дарров кетинглар. Чақиринг ўртоғингизин!

Зухра аёллар чиқиб кетгач, эшикни зақжирлади. Айвонга чиққанида, Зокир нишиллаб ухларди.

Зухра ундан жирканиб кетди. Шундай бўлса ҳам унинг оёғи томонга ўтиб, сумкасидан пичоқин олдида, арқонининг ортиқчасини Тўхтамўродга атаб қирқиб олди. Кейин Зухра ўша хонага қадам қўйдию қотиб қолди. Яланғоч Тўхтамўрод эшикка тикилганича, чордона қўриб ўтирарди.

— Кел, келавер!..

Зухра унинг қарашидан, гап оҳангидан Зокирга ўхшаб нирг маст эмаслигини пайқайди.

— Ўртоғинг қани?

— Шўтга... Ҳовлида... — деди Зухра ва нима қилишни кераклигини ундан кўзини узмай ўйлай бошлади.

Биринчи гапда пичоқин олгани кераг-ов. У секин сумкасини қўйлаган билан сндириб орқасига сурди. Очиб пичоқин олди. Лекин қинига солиб қўйган экан, қин тўн этиб, ерга

гилам устига тушди. Буни Тўхтамурод сезмади. У қўзларини унинг юзидан ўзмай тикилиб турарди. Афтидан у ничоқни олганини ҳам сезмади. Зўҳра аввал ҳайрон бўлди, кейин тушуниди. У Зўҳрани танимади. Иккинчи аёл, деб ўйлади.

— Сен қачон келдинг? — сўради Тўхтамурод жойидан қимирламай. — Сани биламан. Қўрганман. Шу уйга келгансан. Келганмисан?

Зўҳра нимади. Секин унга қараб юра бошлади.

— Кел. Келақол. — Худди шуни кутгандек қўзларини ёзиб чақирди Тўхтамурод ва бирдан сакраб ўрнидан турди.

У нимадандир қўрқиб кетган эди. Аммо оёқда туролмади. Ёстиққа ўраланиб йиқилди.

— Сани, қасрда кўрганман? Айт, кимсан?

Тўхтамурод ўрнидан туришга интилиб эмаклай бошлади. Шу ҳолида у бесўпақай бир ҳайвонга ўхшаб кетарди.

— Мен Фотимаман!

Зўҳра шундай деб юборганини ўзи сезмай қолди.

— Сен ифлос қийнаб ўлдирган Фотима бўламан ман. Ўч олгани келдим энди.

Тўхтамурод тахта бўлиб тили ганга келмай қолди.

Зўҳра шундан ғойдаланди. Қўзларини орқасига қайириб боғлаб ташлади.

Унинг кўнгли ағдарилиб-ағдарилиб кела бошлади. Бир кўнгли, югуриб чиқиб кетгиси келди. Лекин ўзини тутди. Энди ёқин керак бу уйни. Ёқин керак!..

... Кўкчага қайси кўчалардан, қандай етиб келганини билмай қолди. Тўхтамурод чиқаолганмикан уйдан, ё қолиб кетдимикан? Кан-катта одам, ўлибдими оловни сезмай? Эмаклаб бўлса ҳам чиққандир? Шундай ўйлаб бораётган Зўҳранинг кулгиси қистади. Агар уйга аввал қўшнилари киришган бўлса, иккита шармадани кўриб роса сўкишган бўлса керак? Маҳалладан кўчириб юборишлари аниқ. Лекин, қочиб ўлгуришган бўлсачи?

Зўҳра Анна онанинг уйига етай деганда, шу хаёлга бориб қолди. Қочиб кетишса-чи чиндан ҳам?

У орқасига қайтди. Кўкча бозорчасининг олдида телефон-автомат бор, Исмоиловга ёки Алиевга телефон қилади. Кимлар оёқ-қўли боғланиб, ёнаётган уйда ётганлигини айтади.

У телефон тираётган жойида тўхтади. Йўқ, телефон қилмайди. Уй ёнаётганини, отасининг қотиллари ўша ерда эканини у қасрдан билади? Айтса, ўт қўйган у бўлиб чиқади-ку?

Зўҳра телефон қилмади. Қочиб кетишса ҳам энди уларни топиш қийин эмас.

Света хавотирланиб эшикни очди.

— Инди кучага чиқмоқчи бўлиб турувдик! Қайда қолиб кетдинг?

— Кейин айтиб бераман. Ҳозир ўлгудек қорним оч.

Зухра ҳоклига тушиб, водопровод тагида уч-тўрт қайта атир совуида қўлини ювди. Зокир билан Тўхтамуродни қандай аҳволда кўрганини, ҳозир қандай ётганини эслаб, яна кўнгли ағдарилиб келди. Муздек сув ичиб, ошхонага борди.

Анна она тошкентча ошга уста эди. Бу гал озгина нўхот ҳам солибди. Зухра кеч келганидан уялди. Роса уни қўтишганга ўхшайди. Лекин маъза қилиб ошни эди. Бир сиқим ҳам косада қолмади. Анна она хўрсанд бўлиб кетди.

— «Тақсим»га олиб бораман, деб қўювдим ичимда сизларни. Яқинда битта ансамбл келар экан. Билет заказ қилиб қўйдим. Борасизларми?

— Бўлмаса-чи! — деди холасини қучоқлаб Света. — Кўп эшитганман шу клуб ҳақида. Бориш керак. Сен-чи?

— Мен ҳам жон деб бораман, — деди Зухра ва сумкасида шу клубнинг қоғози борлигини айтди. Дарров олиб, Анна онага узатди. Анна она кўзойнагини тақиб, «визитка»га тикилиб қолди.

— Менимча, бу клуб аъзосининг ҳужжати. Номери ҳам ёзиб қўйилибди. Уч юз етмиш бир. Шу ҳужжат билан клубга бемалол ҳар доим кириш мумкин. Бегоналарга бўлса кириш чегараланган. Кириш пархи ҳам қиммат. Бу кимнинг ҳужжати? Сеникими, Зухра?

— Йўқ, акамнинг хонасидан чиқди.

— Демак, акам клуб аъзоси бўлган.

— Билмадим, — Зухра ўйлаиб қолди. — Йўқ, акамники бўлмаса керак бу ҳужжат. Агар акам клубга аъзо бўлганида билардим. Тўхтанг! Нега қоғозда фамилияси ёзилмаган? Одатда аъзолик билетида фамилия туради-ку? Бунда фақат номер.

Анна она ҳам, бунга ҳайрон бўлди. Дарҳақиқат нима учун фамилия ёзилмаган? Бунда бир сир бўлиши керак, ё бўлмаса, бу бошқа нарсанинг номери. Қанча одам аъзолигини ҳам билдириши мумкин бу рақамлар.

— Яхшиси, бориб кўриш керак, — таклиф қилди Света. — Зухра, ўзинг бориб кел. Биласан, қўясан. Ансамбл келганда ҳаммамиз бирга борамиз.

Бу гал Анна онага маъқул келмади.

— Мен олиб бораман. Биронтанг у клубга ёлғиз бормайсан.

Қизлар рози бўлишди.

— Қани, энди айт-чи, қайда сандирақлаб юрувдинг? — сўради Света ётишгач.

Зухра бошини кўтарди.

— Ҳеч кимга айтмайсан, ҳўми?

— Ҳўп.

— Ман Фотимани зўрлаганларни топдим. Кўн бўйи шуларнинг кетида юрган эдим. Ҳозир Зокир ва Тўхта қийшиқ турган уйдан келяпман.

— Қасрда экан?

— Энди уларнинг уйи йўқ.

— Нега? — ҳайрон бўлди Света.

— Ёниб кетди, — деди хотиржамлик билан Зухра. — Ҳозир ҳам ёнаётган бўлса керак.

— Сен қасрдан биласан? Нега ёниб кетади?

— Мен ўт қўйиб келдим.

— Сен-а?

— Ҳа.

Шу гапдан кейин Светадан ҳеч нарсани яширишга ҳожат қолмаган эди.

— Зокирнинг Йўғонтенадаги уйига ҳам мен ўт қўйганман.

— Вой! Зухра! Нималар деясан ўзинг? Қўрқмайсанми?

Света ўз каравотидан тушиб, ерда ётган Зухранинг ёнига келди. Ёнига ётиб, қучоқлади.

— Йўқ, қўрқмайман. Бошида қўрқувдим. Энди қўрқмайман. Бугун ҳатто уларни ўлдиришга ҳам тайёр эдим. Қўрққаним йўқ. Адам учун, Фотима учун, акам учун ҳам ўч олишга қасам ичганман.

* * *

Зухра Фотиманинг, адасининг қабрлари тепасида ўтирганида, бир одам уни кўриб қочганини эслади. Унинг назарида ўша одам Одамбой эди. Одамбой ундан қўрқини керак. Нега қочди бўлмаса? Тўлиб полвонининг гапи тўғрига ўхшайди. Акасини у ўлдирган. Аммо ўз ихтиёри билан эмас. Кимдир унга буюрган. Ким? Зухра кимлигини узоқ ўйлаб ўтирмади. Акасини ўлдиришни буюрган Тешабой Султоповдан бошқа ким бўлиши мумкин? Албатта, ўша. Лекин буни Одамбойнинг ўзидан сўраш керак. Акасини у ўлдирмаганда, ундан қочмасди. Зухрадан чўчиган. Тағин уни қабристонда кўрди. Фотима, Зухра, Ҳамид акаси — учалови бир-бирига жуда ўхшаб кетишарди. Одамбой шундан чўчиган — Ҳамидулланими, Фотиманими кўргандек бўлиб кетган.

У билан ўзи гапланишни керак. Шундай қилади. Эртагидек Йўғонтенага жўнайди.

Икки ўртоқ тўн бўйи гапланиб чиқинди. Севинишди, қайғуринди. Топга яқин, Зухра Светанинг бағрида ухлаб

қолди. Унинг нозик қомати, озиб, чакка суяklarининг ўзи қолган юзига қараб, Света ҳайрон эди. Қандай қилиб ён боладек сесканиб-сесканиб унинг қучоғида ётган қизда шунча ярода пайдо бўлди экан? Ҳам уни шундай қилдими, ё азалдан шундаймиди?

Света секин унинг бошини кўтариб, ёстиққа қўйди. Устига юнқа чойшабини ёчди-да, ўз жойига ўтиб ётди.

* * *

Исмоилов водопровод ёнида, Анна она қўйиб берган қамини стулда ўтирарди. Зўхрани кўриб ўрнидан турди-да, жилмайиб унга қўлини узатди.

— Бу ердалигимни қасқдан билдингиз? — деди Зўхра у билан кўришгач.

— Келган кўнингиздан бери биламиз. Мен ҳам, демак, Қодир Алиевич ҳам. Билиш қийин эмас.

«Тўғри одамни қардалигини билишадди, жиноятчини то-нишолмайдди» — аччиқ ўй Зўхранинг юрагини бир тимдалаб ўтди.

Шу пайт Анна она уларни чақирди.

— Зўхра! Меҳмонни чақир. Чой тайёр.

У ток тагига жой қилган эди.

— Юринг, — дея Зўхра ва ўзи йўл бошлади.

Исмоилов ийманиб орқасидан эрганди. Аммо ҳеч нарса демади. Чой ичаётганда ҳам ниса келганини айтмай ўтира-верди. Зўхра унинг ўзини бундай тутишинида Анна она олди-да уялиб кетди.

— Булар адамнинг қотилларини қидиришяпти, — деб тушунтирди поилож.

— Ҳа, — тасдиқлади Исмоилов пиёлани столга қўяр экан. — Янги фактлар топилиди. Қотиллар қўлимизда. Бутун кечаси қўлга туширдик.

— Иккаловиними? — шошиб сўради Зўхра.

— Иккитасини, — совуққонлик билан деди Исмоилов. — Учинчиси ҳам бор. Лекин уни ҳали тутганимиз йўқ. Тутилади. Оз қолди.

— Тўғинлар ниқилиб! — Анна она тутоқиб, ғазабланиб гапирди. — Бу қанақаси? Мамлакат бедарвоза бўлиб кетди-ми? Ким нима қилса қилаверадими? Одам ўлдирини, тагини, бетуноҳ одамни ўлдирини ҳеч гап бўлмай қолди. Қоронғи тушди дегунча, юрагинини ҳовучлайсан одам.

— Эркинликни бизда потўғри тушуниб кетинди-да, опа-жон. Ёни бизга рухсат. Зўхра, сизни ўртоқ Алиев кўрмоқчи эдилар. У киши янги ишга кирдилар.

— Тез қайтадими? — Анна опа хавотирланди.

Зухра Исмоиловга қаради.

— Тез қайтади. Икки соат ичида ўзим олиб келиб қўяман, — деди Исмоилов.

Чамаси йигирма минут ўтганда республика прокуратурасига етиб келишди.

Алиев уни жуда илиқ, ўз қариндошидек кутиб олди.

— Безовта қилганимиз учун узр, — деди асосий мақсадга кўчиб. — Кеча адавгизнинг қотиллари тутилди. Зокир, унинг шериги Тўхтамурод. Биз уларни тутингга шошилмаган эдик. Қўшдан бери кузатиб, кимлар билан алоқада бўлишадиганини билмоқчи эдик. Лекин кимдир бизни шошириб қўйди. Кеча Сағбонда ранс бир пайтлар колхоз савдо мудирини олиб қўйган уй ёниб кетиб, уларни қамоққа олишимизга тўғри келди. Уйга ўт қўйган одамлар, ҳозирча бизга маълум эмас, иккаловини чилвир билан боғлаб тапшарибди. Улар чақирган аёллар ҳам тутилди. Уларнинг гапи бўйича, бир ёш қиз уларни ҳайдаб юборганмиш. Шундан кейин кўп ўтмай уй ёниб кетган. Албатта уйга ким ўт қўйгани аниқланяпти, ким уларни боғлаб кетган, бу ҳам маълум бўлади яқин орада! Хафа бўлманг, шугулланяпмиз. Отавгизнинг қотиллари, ҳаммаси албатта тутилади, жазосини олади, мен шунини билдириб айтиб қўймоқчи эдим. Фақат биз ўйлагандек бўлиб чиқмади. Режамиз озгина бўзилди. Улар ёлғиз эмас, уларнинг катталари ҳам бор. Ана шу катталарини жиноят устида қўлга туширмоқчи эдик. Кимдир шошиб, режамизни бўзиб қўйди.

Зухра Алиевнинг индамай эшитди. У битта нарсани ўйларди: ким унинг ёндирганини, ким уларни боғлаб кетганини билишармикан, ё Алиев тўсмаклаб гапираяптими?

— Майли, биз ундан хафа эмасмиз, — гапида давом этди Алиев. — Аламин кучли бўлса керакки, шундай қилган. Лекин ўлдириб кетса ёмон бўларди. Жавобгарликка тортиларди.

— Қотилларни ўлдирган бўлса ҳам-а? — ўзини тутолмади Зухра. — Улар ахир одаммас-ку?!

— Тўғри. Лекин қонун йўл қўймайди бунга. Қотилларни тутиб, суд қилиш керак. Назаримда уларни боғлаб кетган одамлар қонунларни озми-кўми билишса керак. Билишмаса, ўлдириб кетишлари ҳам ҳеч гап эмасди. Иккалови ўзини билмайдиган даражада маст экан. Тўғри қилинган ўлдирмай. Мана энди суд бўлади. Тегинли жазони олишади. Ундан олдин биз сўроқ қилиб ҳаммасини суриштирамиз. Фотимани азоблаганларини акангиз билан қандай муносабатда бўлганларигача, адавгизни кимнинг топишириғи билан Тошкентга олиб келганлари ва ҳамма-ҳаммасини суриштирамиз.

Мен узим шугулланаман. Шунингизга айтиш билан яна бир нарсани сиздан илтимос қилмоқчи эдим. Уларнинг уйига борган ўша қиз, шубҳасиз, довиорақ қиз экан. Ниятлари ёмон эмас. Бундай қараганда, у милицияга, прокуратурага катта ёрдам қилапти. Лекин шошилиб, ҳол қўяпти. Қўп нарса кўкнори савдоси билан шугулланиб келаётган идора раҳбарларига бориб тақалапти. Бунинг биз биламиз, сиз ҳам хабардор бўлиб қўйинг, деб айтишман бунинг. Келишдикми?

Зухра иккиланиб бош силкиди.

— Бамасталаҳат иш қилиш керак, дейсиз-да? Шундайми?

— Баракалла. Қани энди у ҳам шундай қилса. Аммо лекин, ўша қизга жуда ҳавасимиз келди. Ботир қиз экан. Лекин булар билан уйнашиб бўладими? Биз ташвишдамиз, унинг ҳаётига зомин бўлиб қолмасак эди деб.

Зухра индамай қўя қолди. Аммо ўзи улар ҳамма ишларидан хабардор эканликларини пайқаб ташвишга тушди.

— Колхоз фермасида Толиб ака деган одам бор, молбоқар. Ҳамма уни Толиб полвон дейди, — деди ниҳоят Зухра энди ўзи билган нарсаларни айтиши лозимлигини сезиб. — Ўша одам сизларни кўрмоқчи. Айтадиган зарур гапни бор экан.

— Яхши, — деди Исмоилов. — Мен бутун Дўркенгга боришим керак, учрашаман.

— Мен ҳам қайтаман. Анчадан бери борганим йўқ уйга.

— Унда бирга кетамиз, майлими? — таклиф қилди Исмоилов.

У уйига таклиф қилмоқчи эди, хотинини ҳали ўзига келмаганини эслаб, индамай қўя қолди. Зухрага нима бўлганини айтиб ўтирмади. Аммо Зухра унинг дилига малҳам бўлган бир хабарни — жигарранг «Жигули»ю, унинг қишлоқ номерини, Исмоил икки киши билан, биттаси йўғон, қўнғиз мўйловли, иккинчиси жиккак йигит билан шу машинада кетганини айтиб уни жуда севинтирди. Дўркенгга бориши билан шугулланади. Бу ерда ҳам йигитларга тайинлаб қўйса тузук. Балки шу номер билан ҳам шаҳар ичида юришгандир?

Зухра қўшнилариникида телефон йўқлигига ҳозир ачинди. Телефон бўлганида Светага тайёрланиб тур, кетянимиз, деб қўярмиди?..

Исмоилов билан Зухра Анна онанинг уйига боришиб Светани ҳам олиб, Дўркенгга жўнашди.

XV

Тешабой Султонов ҳаддан ташқари хуноб эди. Фатҳилла бозорқўм айтганингиз ҳаммаси бўлди, деб улгурмасидан,

Тошкентдан янги хабар келди. Зокир семиз билан Тўхтамурод қийинчиқ ушланди. Йнгирма йилчадан бери, керак пайтларда ҳожатига яраб турган уй ёниб кетибди. Қизиги шундаки, шу ишларни кичкина бир қиз қилибди. Афтидан, Зокирнинг Йўғонтепадаги уйига ҳам ўша ўт қўйган. Тешабой Султонов Сиддиқовнинг гапларига ишонмай иложи йўқ эди. Телефонда узоқ гаплаша олмади. Сиддиқов кимдан гумонсираётганини ахтиётлик билан айтди. Султонов тушунди ва унинг гумонига қўшилди. Тешабой Султонов Фатҳиллани Абдулла муаллимнинг уйдан хабар олгани жўнатди. Шундай, дабдурустдан эмас, балки ёлғиз қолган қиздан ҳолаҳвол сўраган киши сифатида юборди. Уйдамикан, қаерда экан бу қиз? Уйда бўлмаса, қаердалигини сурштир, деб тайинлади.

Фатҳилла отанинг айтганини қилди. Сабзавот омборига ўтиб картошка, пийёз, сабзи олиб юк машинасига юклади. Шу ердан тўғри фермага борди. Тожибой ака уни кутиб турган эди. Қунжара, кепак, беда жойлаб берди. Шуларни олиб у Абдулла муаллимниқига бориб, эшигини тақиллатганда, ичкаридан бир корейс хотин чиқди. Қўпниси экан. Зухра унинг қизи билан Тошкентда эмиш. Фатҳилла шофёр билан юкларни тушириб оқ қайтишга шошилди.

— Ранс бериб юборди. Яна у-бу керак бўлса, келганида айтнинг, ранста учрасин экан, — деди.

Аёл миннатдорчилик билдирди.

— Айтгандек, қачон қайтилади Тошкентдан? — сўради Фатҳилла.

— Қайдам? Ўқинишга киргани кетинган. Синглиминикида туришибди.

— Ётоқхонадан кўра яхши-да. Айниқса, ҳозир, — маъқулади Фатҳилла. — Институтларига яқини ишқилиб.

— Кўкчада.

Фатҳилла шу таразда осонлик билан қизларнинг адресини биллиб олди.

Тешабой Султонов яна нима қилиш лозимлигини уйлаб ўтирганда, Азим Турсунов кириб келди. Исмоилов Фатҳилланинг «Жигули»си кетига тушганмиш. Вилоят ГАИсидан телефон қилиб, машинани, унинг эгасини сурштиришибди. Исмоиловнинг ўзи бу ёққа келаётган эмиш.

— Машинани тоққа чиқариб юбор. Номерини ечиб қўйсин. Фатҳиллага айт, қариндошларимга бериб юборганман, десин. Унгача янги номер қилиб бер. Эскисининг ҳужжатларини йўқот.

Турсунов ўйланиб қолди. Ота айтганидек қилса, ҳамма машаана унинг бошига тушади.

— Қўрқма, — деди Тешабой Султонов. — Фатҳиллага айт, тоғдагилардан биттасига ишюнч қогози қилиб берсин. Ўтган ой билан.

Турсунов шу нарса эсига келмаганидан ачинади. Раис бало экан.

— Исмоиловни нима қилай? — сўради у кетинга ҳозирланиб.

— Менга қолса, йўқот.

Турсунов ялт этиб унга қаради. Ота кейинги пайтларда «йўқот»ни кўп ишлатадиган бўлиб қолган эди. Қаридими, ё аҳвол чиндан ҳам ёмонлашянтими, ҳарҳолда Турсуновнинг назарида у асабийланиб, қаҳри қаттиқ бўлиб бораётган эди. Фермадаги воқеа унинг ҳам қўюгига етиб келди, ҳалигача нима учун Алиқўлни йўқотганига тушунмаган эди. Мана энди Исмоиловни йўқот, деяптими — ҳаммаси тушунарти. Милиция офицерини йўқотини осон эканми, бу ўзини балоининг оғзига рўпара қилиш билан баробар-ку. Наҳотки у шунини тушунмаса? Ё унинг учун энди ҳеч нарсанинг фарқи қолмадими?

— Бу... бу нин қўлимдан келмайди, — дея олди у зўрга.

— Қайси нин? — ҳайрон бўлди Султонов.

— Исмоиловни йўқотини-да...

Султонов киноя билан кулди.

— Азимбой! Нима дейганимни яхши биламан. Шундай қилгинки, иккинчи бу ёққа қадам босмасин! Бунинг учун нима қиласан. Ойқ-қўлни синдирасан, тамом. Вассалом. Кейин уч-тўрт ой гинста ўралиб ўтаверади. Ёки яна бир ўғил бола гап — пора ваъда қил. Ўн минг нақд мен ўзим бераман. Рози бўлишига қўзинг етса, икки барабар кўнайтир. Рози бўлмаса, қўрқит. Иккинчи менга қорасини кўрсатмасин. Ёш ҳали. Ўсини. Бола-чақасини кийинтирсин. Тоғнинг этагидан, ёнғоқзор томондан ер берайлик. Яхши бир боғ қилсин. Нима дединг? Ганим маъқулми?

— Маъқул, ота.

— Ана энди бор. Фақат билиб қўй. Бир қадам ҳам ундан жилма. Бирон нарсанинг ҳидини билсанг, дарров айт. Қўлдан чиқарсанг, ўзинга ёмон.

Отанинг бу огоҳлантиришини шунчаки гап эмаслигини Турсунов яхши билади. Фатҳилла аввал ким эди-ю, ким бўлиб қолгани, бунинг яққол исботи. Собиқ милиция майори эди, унинг гапига кирмагани учун милициядан кетинга мажбур бўлди, лекин бир амаллаб бозорга директор бўлиб олди. Аммо пора олаётганида қўлга тушиб, қамалди. Ана ушандан бери тавбасига таяниб, отанинг тилсиз қўлига айланган.

Султонов ҳамон жойидан жилмай ўтирар ва ўйларди. Оғир кунлар бошланган эди. Шунча ҳаракат қилди, лекин Алиевни қўлга ололмади. Республика прокурори ўзининг янгилigidан фойдаланиб, уни ишга олди-қўйди. Энди уни жойидан силжитиш осон эмас.

Тешабой Султонов соатига қаради. Ҳали нешинга анча бор экан, Тешабойқа чақиради ҳозир Усмоновни. Овқат устида у билан гаплашиб олсамикан?

У билан гаплашадиган гаплар кўпайиб қолган эди. Охирги кўкнорни карвонидан унга ўз қўли билан юз минг олиб берди. Ҳарҳолда катта пул. Лекин Усмонов хўрсандлик билан олгани йўқ. Кўнгли тўлмаганлиги шундайгина сезилди. Шунгами, «эҳтиёт бўлинг, атрофингизда гаплар кўпайди» деди. Чиндам ҳам гап кўпайдимикан, ё ўзи тўқийётганмикан? Албатта унинг районда бўлгани яхши. Лекин норизо бўлиб юрадиган бўлса, иштаҳаси очилаверса, унда бунинг ҳам чорасини кўришга тўғри келади. Ҳали ҳеч қайси котиб районга усиз келгани ҳам йўқ, усиз кетгани ҳам йўқ. Бу гал ҳам шундай бўлади. У шундай ўйлаб, телефон номерини терди. Трубкани котиба қиз олди.

— Ҳа, Лола, аканг ўзидами?

— Ўзларидалар. Лекин ҳеч кимга жавоб бермаяптилар. Ҳеч кимни қабул ҳам қилмаяптилар, — деди котиба.

— Нима бўлди?

— Нарсаларини йиғиштиряптилар.

— Йиғиштиряпти? Нега? — тушунмади Султонов.

— Ҳайронман. Менга ҳеч нарса деганлари йўқ.

— Радиодан ёзиб кетишувди. Эрталаб беришди. Бир яхши гапирдилар!

— Гаплари ёқмаганмиш.

— Кимга?

— Нариги ёққа-да. Тагин билмадим. Буни Саида онам айтдилар. Тешабой ака нима, битта гап билан кетаверадимиз одам?!

Султонов трубкада йиғи овозини эшитди.

— Ўзингни тий. Мен ҳозир бораман.

Қабулхонада ҳеч ким йўқ эди. Фақат Усмоновнинг котибаси ҳамон йиғидан ўзини тиёлмай, кўзларига даструмол босиб ўтирарди.

— Мени ҳам киритмаяптилар!.. — деди у Тешабой Султонов келини билан. — Ичкаридан беркитиб олганлар эшикни.

— Таъба!.. — ҳайрон бўлди Султонов. — Қани бир тақиллатиб кўрай-чи! Сен анави эшикни ёп.

Лола қабулхона эшигини ёйди. Султонов эшикни аввал секин, кейин қаттиқ-қаттиқ тақиллата бошлади. Ҳеч ким жавоб қилмади.

— Бу мен, Тешабой акангизман. Зарур ишим бор, очинг! Эшитаяисизми? Мен Тешавойман!

Султонов шундай деб, эшикка қўлоғини тутди.

Бироздан сўнг ичкаридан оёқ товўшлари эшитилди. Кейин эшик секин очилди. Ранги қув ўчган, қўллари кир-тайиб, кичкина бўлиб қолган Усмонов пайдо бўлди.

— Тинчликми? — деди Султонов орқасидан эшикни ёпиб. — Нега беркиниб олдингиз? Нимани қидираясииз?

Китоблару қоғозлар узун стол устига бестартиб сочиб ташланганини, сейф очик турганини кўриб, Султонов хавотирга тушди.

— Қидирайтганим йўқ, — бўғилиб деди Усмонов ва столни айланиб ўтиб, ўзи яхши кўрадиган, қайси бир Тошкент театридан илтимос қилиб олган айланма креслога бориб ўтирди. — Мени жини урди, Тешабой ака, жини урди. Ғафлатда қолдим.

— Нима бўлди?

— Тунов кўни Москва радиосидан бир мухбир келувди. Райондаги ишлардан интервью олган эди. Тилим қичиб тургандек, баъзи Политбюрони аъзоларини, секретарларни мақтаб қўювди. Бугун азонда шу ганимни шарҳлаб, ёмонлаб эшиттирди.

— Нега ёмонлайди? Эси жойидами ўзи?

— Мухбирни-ку эси жойида. Мен аҳмоқлик қилиб қўйибман.

— Нега бундай дейсиз? Тушунмадим.

— Хабарингиз йўқми? — сўради Усмонов синчковлик билан Султоновга тикилиб.

— Йўқ. Нимадан?

— Мен мақтаган одамлар кеча Ўзбекидан чиқарилди, партиядан ўчирилди.

— Кабинетни шунинг учун йиғиштиряпсизми?

— Мен энди кетдим. Ўзим кетмасам, кетқазинади.

— Ваҳима қилманг. Мен зарур бўлса Тошкентга тушиб чиқаман. Гаплашаман.

Усмоновнинг чеҳраси энди сал ёришгандек бўлди.

— Ҳозир бир иш қиламиз, — Султонов столни айланиб ўтиб, унинг елкасига семиз, яналоқ қўлини қўйди. — Бу ерда биқиниб ўтирманг-да, Тешабойқа борамиз. Бирпас миз-ғийсиз. Унгача яхши овқатлардан тайёрлатиб қўяман. Иккаламиз бир дам оламиз. Кечки салқинда мен Тошкентга жўнайман. Йўқ деманг. Бугун менга қўлоқ соласиз.

Усмонов рози бўлиб жилмайди.

Кўп ўтмай иккови Султоновнинг машинасида Тешабойқа жўнашди. Боғда ўша кўни қоровулдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Лекин Одамбой уйда бўлиши керак. У отанинг тошпиригини кутиб, ҳеч қасрга жилмай ўтирарди дом. Шўнинг учун Султонов боққа боришлари билан машинасини Одамбойни олиб келишга жўнатди.

— Бугун энди ҳеч қайққа боришини, ишини ўйламайсиз, — ранс Усмоновнинг тирсагидан олиб, меҳмонхонага бошлади. — Бугун бизнинг ихтиёримизда бўласиз.

У кенг хонанинг бурчагида турган музқутини очди. Музқутни дом ичимлик, совуқ таомлар билан тўла турарди.

У бир шиша лимонли ароқ, бир шиша француз коньягидан олиб, журнал столи устига қўйди. Қазн, қарга, яхна гўштлардан қирқди.

— Нима ичасиз?

— Оқидан. Бошни оғритмайди, — деди Усмонов.

— Мен ҳам шўни ёқтираман.

Султонов рюмкаларининг ўрнига иккита қизил гўлн пийёла олиб келиб, ароқдан тўлдириб қўйди.

— Қани, олсинлар. Банияти шифо.

Номига уриштириб, Усмоновнинг ичиб бўлишини кутмасдан ўзи охиригача ичиб юборди. Усмонов ҳам иштаҳа билан ичди.

Султонов кресло суяничилига бутун оғирлигини ташлаб суянар экан, янгида тўлатган пийёласини қўлига олди:

— Биз бир инга боғланган одамлармиз. Сизни кетқазинса, ўз-ўзидан мен ҳам кетаман. Шўнинг учун хотиржам бўлинг. Мен бор эканман, сизга гард юкмайди.

Кўнгелн бўнашиб турган Усмонов унга меҳр билан тикилди.

— Раҳмат, Тешабой ака. Яхшиям буйққа олиб чиқдингиз. Бўлмаса кетайтувдим!..

— Сир бўлмаса қайққа? — қизиқди Султонов.

— Хўжандга. Укаларимнинг олдиға. Биз асли ўша ёқданмиз. Коллективлаштирини йиллари бу ёққа бобомиз келиб қолганлар. Мен қолиб кетдим. Укаларим ўқинларини битириб кетинган. Йиллари, тошин-тўтинлари яхши.

Султонов биринчи котибининг жиддий гапирайётганидан ва уни пиятларидан қайтариб қолганидан хурсанд бўлиб кетди. Қайққа кетмасин, органдагиларининг қўли узунлигини, уни ерининг тагидан бўлса ҳам тортиб олишларини биларди. Усмонов қўлга тулгандан кейин унинг ҳам кўп қилминлари очилиб кетини, бунга биринчи галда ўзи сабабчи бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас эди. Ноҳия партия комитети

нинг креслосидагина Усмонов букилмас иродали, бир сўзи одам эди, аммо узидан баландроқ одамнинг эса оёғигача йиқилишга тайёр эди. Султонов унинг шу одатини, амалпараст, молпарастлигини билганидан, кабинетини йиғиштиратганини кўриб хавотирга тушди. Энди кўнгли жойида, хотиржам бўлса бўлади. Ҳали-замон Одамбой келади. Қўли гул унинг. Яхшилатиб битта ош дамлайди, ундан олдин қўйнинг қовурғасидан серниёз қовурдоқ қилади. Лекин ошгача бу чидармикан? Ҳозирдапоқ кўзлари ола-кула бўлиб кетяпти. Боя хонасида дилидан ўтган фикр, Султоновни энди астойдил қийнай бошлади. Боя бу фикрни у ҳайдаган эди, ҳаттоки шундай фикр келганидан хафа бўлиб кетган эди. Усмонов кўп ишларда унинг ҳамфикри, шериги бўлиб келди. Нима деса шунини қилди. Лекин у ўйлаганидан кўп сўрай бошлади. Иштаҳаси очилиб кетиб, уят-андишани унутиб қўйди. Султонов унинг бунчалик беш панжасини оғзига тиқшинини кутмаган эди. Бир уялтирди, бўлмади. Икки уялтирди, парво қилмади. Қўрқитган эди, кулди. Султоновнинг рози бўлишдан бошқа чораси қолмади. Бугунги унинг қўрқуви, саросимага тушиб, «кетаман»лаб қолишини у кутмаган эди. Илдизи бақувват деб ўйлаган эди. Ундан қутулиш керак, шекилли. Аммо қасрда? Шу ердами? Бу ерга бирга келишганини котиба билди-ку?

Йўқ, унга қасққа кетишайтганини айтмади. Ким сўрама-син, билмайман деб, тайинлаган. Ўзим телефон қиламан, деди. Шу ерда бўлса, шу ерда-да. Ким ундан гумон қиларди? Шу ерда бўлса, Усмонов учинчиси бўлади. Биттаси Шоҳида эди. Иккинчиси Ҳамидулла. Шу пайтгача ким билди, улар нима бўлганини? Ҳеч ким. Албатта ундан, Одамбойдан бошқа. Одамбой... Нега ундан дарак йўқ? Эси паст қасрда юрган экан? Унга ишонса бўлади. Бу ишларда у унинг ўзи. На қўли титрайди, на ранги бўзарди.

Баъзан ўзи ҳам Одамбойдан қўрқади. Унинг назарида Одамбой ҳеч нарсадан таш тортмайдиган одам. Ҳазил қилиб, мени ҳам сиртмоққа сол деса, ҳеч иккиланмасдан бўйнига сиртмоқ тортиб юборини мумкин. Шу ҳаёлига келганидан бери ундан аллақандай ҳайнқадиган бўлиб қолди. Кимдир унинг эини оғдириб, ўзига қаратиб олса, ўшанинг гапи унга гап бўлиб кетини мумкин. Ҳозиргача Дўркендда бундай одам йўқ. Аммо Дўркендда Одамбойни ундан айнитадиган одам бормикан. Йўқ, чиқмайди. Лекин кўкпори бўйича Тошкентдан Алиевнинг одамлари тез-тез келадиган бўлиб қолганидан бери ўзи сезмаган ҳолда Одамбойнинг қадамини ҳисоблайдиган бўлиб қолди. Имкони борича ўзидан жилдирмайди. Қари, касалманд онасидан аввалгидан тузукроқ ха-

бар олдиришти, ҳеч нарсага зориқтираётгани йўқ. Бунин кўрган одамларни олдида Одамбойнинг баҳоси яна кўтарилди, ундан хавотир оладиганлар, кўрқадиганлар кунайди. Шунинг учун ҳам Толиб полвон унинг таклифини қабул қилмади, кўрқди-да. Боғда бирга у билан ишлаб бир кунмас-бир кун рансининг экасини қотириб қўйса, Алиқулнинг тақдири бошига тушиб қолишини ўйлади. Султонов ўшанда ундан хафа бўлмади. Одамбойнинг ёнида, тагин унга ёрдамчи бўлиб ишлаш дўзахга тушган билан баробар эканлигини у яхшин биларди. Қўлдан чиққан қозидан худонинг ўзи асрасин, дейди халқ. Бекорга шундай демаган. Лекин лаънати қанчаллик содиқ бўлмасин, бир кун ундан қутулиш керак. Қўлнинг хўжасига содиқлиги янги хўжа чиққунича! Алиев у кутмаган даражада ақлли чиқиб қолди. Бир кунмас-бир кун Одамбойни қўлга олади. Агар аллақачон қўлга олмаган бўлса?! Лекин бунга ишонини қийин. Одамбойнинг кўзларида ўзгарини йўқ. Фақат бир нарса уни ташвишга солиб, кимни айблашини — ўзиними ё Одамбойними билмай турибди. Икки ҳафтача бўлиб қолди, балки ундан ҳам онгандир, Одамбой гордан топиб чиққан антиқа қилич йўқолди. Қайф устида Усмоновгами, ё унга ўхшаган қадрдонларига бериб юбордимиз? Балки Одамбой ўмариб кетгандир, айтиш қийин. Йўқолса ундан нари эди. Султоновнинг бундай нарсаларга ишқибозлиги йўқ, лекин кутилмаганда Тошкентдан археологлар келиб қолишди. Тепанинг нариги томонида тимирскиланиб юришибди. Бир академик хотин уларга бош экан. Султонов эс-эс билади, уруш арафасида шу томонларда археологлар изғиб келишган эди. Аммо ўшанда нима топишгани Султоновнинг эсида йўқ. Энди астойдил ҳаракат қилин-япти. Рус қўшинларининг бостириб келишига қарши турганларга оид материаллар бор эмиш шу тепаликда.

Султоновнинг ўзбеклиги кўзиб бир тили қичиди, алламбало қилич тошганини, шу ердаги гордан, яна у ерда дубулгами, қалқонми, шунга ўхшаган нарсалар бор эмиш, деб айтмоқчи бўлди. Аммо ўзини тўхтатиб қолди. Айтса, шарманда бўлиши анави сирлар очилиб кетиши шубҳасиз эди. У Салоҳиддинова кетиши билан Одамбойни топтириб, гор, ундаги нарсалар ҳақида зинҳор оғиз очмасликни тайинлади. Ўша куни боққа келиб, қилични яна бир кўрмоқчи бўлиб, ётоқхонага кирдию тополмади. Қилич йўқ эди. Қарамаган жойин қолмади. Одамбойдан сўради. Одамбой эса ўшандан бери кўрмаганини айтди. Унга ишонса бўлади. Лекин қилични ким олдиқан? Кимга бериб юборди? Қанча ўйламасин, тагига етолмади. Усмонов шундай нарсаларга ўч эди. У олдимикан? Кўрсатгани эсида. Лекин олиб кетган-кетмаганини бил-

майди. Усмонов қилични кўриб ҳангу-манг бўлиб қолган эди. Ўзи Султоновга билдирмай олиб кетган бўлса-чи? Бўлиши мумкин. Султонов бир неча марта оғиз жуфтлади сўрагани. Лекин ботинолмади. Хафа қилиб қўйишдан чўчиди. Аммо археологлар ишлаётганини айтди. Ҳозир шундай қизиқишлар ортиқча, бир баҳона қилиб тўхтатин керакмиди? Одамларнинг гапича, Йўлғотенанинг нариги томонида, ишчилар шаҳарчаси, кон томонида тўрт-беш киши ер қавлаётган эмиш. Султонов шунини эшитиб, Усмоновдан уларни бу ердан жилдириб туришни сўрамоқчи эди. Кестаманга тушиб қолгани учун лозим топмади. Ҳозир, анув тайинланган нарса нима бўлди деб сўраши мумкин. Султонов яна пиёлаларни тўлатди.

— Аммо-лекин, мени боя қўрқитиб юбордингиз, — деди пиёлани узатар экан у. — Сизсиз бу ёқдаги ишлар нима бўлади? Мен нима қиламан? Доричилик қўшма корхонаси сизнинг таклифингиз билан очилган. Мана, ёмон бўлмаяпти. Охирги ишдан улушингиз тегди. Ярми ўзимизнинг қоғоз пул, ярми бели синмаган доллардан.

— Ўзи қанча бўлди? — қизиқди пиёлани стол зиҳига қўйиб Усмонов.

— Бизники юз минг. Мингдан икки минг доллар.

— Доллари кам-ку.

Ҳозиргина қочинини ўйлаб турган одам, бирнасада ўзига келиб пул талашайтганидан раиснинг жаҳли чиқди.

— Мен нима олсам, сизга ҳам шунча бериб келяман. Бир тийин кам эмас.

— Бўлмаса, ўзингиз ҳам кам олибсиз. Бизнинг кўкнори энг арзон баҳода сотилаётганини биласиз-ку? Сал савдолашини ҳам керак-да. Клубдошларга айтинг. Ичкарини қўйверсин, четни ўйласин. Бизга чет керак.

Усмонов пиёлани бўшатиб, қазидан бир тилимини ҳидлади-да, ўйга ботди. У Султоновга ишонарди. Кечқурун у албатта боради Тошкентга, уни бўшаттирмайди. Лекин барибир қўнгли нотинч эди. Москвадагилар гапи ҳамон гап. Уни бир кечада олиб тапшавлари мумкин. Бундай воқеалар бўлган. Москва телевиденияси ўзбек «порахўрлари» ҳақидаги кўрсатувларини тўхтатганича йўқ. Аммо республиканинг янги раҳбарлари халқнинг понини туя қилаётганларга қарши Москвадан ҳам қаттиқ курашяпти. Агар Усмонов, Султоновларнинг ишлари очилиб кетса, уларни аяб ўтиришмайди. Султоновнинг гапига кириб, боққа келгани яхши бўлди. Султонов ҳаракатини қилаверсин. Лекин Усмонов ниятидан қайтмайди. Иккдан молшнинг кўни — тилла, дур, валютани укалариникига жўнатди. Ўзидан кейин уч-тўрт авюдга ета-

ди. Бутун дунёни чўнтакка ё қорлига солиб бўлмайди-ку. Шунинг учун ўзи битта яхши ариза ёзиб, касалликми, қарилликми, майли, баҳона тонади-да, индан бўшаб қўя қолади. Ҳозирги шароитда шу маъқул. Кейин бир гап бўлар.

Ҳа, унинг гоёиб бўлгани маъқул. Аризани ёздию хайр-хўшсиз жўнайди. Бола-чақани кейинчалик укалари олиб кетишади. Энг тўғри йўл — шу.

Султонов унинг хаёлини бўлиб, археологлар ҳақида гап очди.

— Агар боққа тутанган горни топиб қолишса, ҳаммамизга ёмон бўлади. Мени тушунинг.

— Айтдим. Вице-президентга телефон қилдим. Биласизми, академиянинг вице-президентиши?

Султонов елка қисди.

— Яхши одам. Аммо ўлгудек қўрқоқ. Бу томонда радиация бор. Газетачилар тагин тўлолон бошлашмасин. Бизга-ку барибир. Сизга, академияга қийин бўлди. Бошингиз галвадан чиқмайди, дедим.

— Яхши қилибсиз, — Султоновнинг кўнгли жойинга тушди. — Аммо ҳеч ақлим етмайпти. Бу экспедиция ўзи нега бирдан пайдо бўлиб қолди?

— Билмасам. Режадаги иш деб эшитдим. Кўндан бери келинмоқчи экан. Бу ерда қазилма ишлари урушдан илгари бошланган экан.

— Лекин ҳозир бунинг ҳеч кераги йўқ. Бир йил, ярим йилдан кейин уларни ўзимиз чақирамиз. Бизнинг ерми, унинг тагидаги нарсалар ҳам бизники-да.

Усмонов кулди.

— Овқат нима бўлди? Овқат?

Султонов Одамбойнинг аллақачон келиб, эшик тагида буйруқ кутиб ўтирганини шунча сезгирлиги билан билмай қолибди.

— Нега индамайсан? Қачон келдинг?

— Ярим соатча бўлди, ота? Қўриндим. Деразадан. Қарангиз. Қўрдингиз деб ўйлабман.

— Ҳамма нарсанг бутми?

Одамбой бош силкиди. Султонов шоширди.

— Қовурдоқни тез қил. Бир оёғинг шу ерда, бир оёғинг ошхонада бўлсин. Дарров ошини ҳам бошлаб юбор.

— Бўлди, ота.

Одамбой гап тамомми, дегандек унга бир қарадию ошхона томонга югуриб кетди.

Султонов бирпас ортидан қараб турди. «Яхши хизмат қилди. Лекин чўзилиб кетди хизмати», — хаёлидан ўтказди у.

Ичкарига кирганида, Усмонов креслонинг орқа суянигини

га бошини ташлаб ухларди. Унинг хурраги шу қадар кучли эдики, дераза ойиналари худди наст учган самолёт тўлқинида титрагандек, дирилларди. Бир маҳал жим бўлиб қолди. Ҳеч қандай товуш чиқармади, юзи ўлик одамнинг башарасидек қотиб қолди. Ерга тегай деб креслоннинг икки томонидан осилиб турган қўллари қимир этмади. Уйғотини, уйғотмаслигини билмай, унга тикилиб қолган Султонов хавотирга тушиб, димоғига қўлини тутди. Қўлига биринчи котибнинг иссиқ нафаси тегди. «Тавба, бу қандай бўлди. Ё менинг кирганимни сезиб, хуррагини тўхтатдимми?» ҳайрон бўлди Султонов ва оҳиста чақирди.

Усмонов жавоб бермади. У жонни узилган одамдек даҳанини осилтириб ётарди.

Султонов унинг бу ҳолатидан ғалати бўлиб кетди. Агар у чиндан ҳам ҳозир ҳаётдан кўз юмганда, анча тинчирмиди. Қўн ташвишлардан ўзидан-ўзи қутулиб қолармиди. Унга берадигани ҳам ўзига nasib қиларди. У шу ўй билан ётоқхонага борганини, у ердан катта нар ёстиқ олиб чиқганини ўзи билмай қолди. Афғидан, у аввал ёстиқни кресло орқа суянчиғида осилиб ётган Усмоновнинг боши тагига қўймоқчи бўлди, лекин унга яқин келганида, унинг ҳамон қимир этмай ётганини кўриб, хаёлини бирдан исканжага олган фикрига ихтиёр бериб юборди. Усмоновнинг очик юзи, шинга қараган сертук бурун катаклари устига ёстиқни оҳиста қўйди-да, семиз панжаларини ёйиб босди. Усмонов бошини кўтармоқчи бўлиб бир-икки силтанди, кучи етмади. Энтикиб ғалати овоз чиқарди, оёқлари ўзидан-ўзи кўтарилиб, креслога энганиб турган Султоновнинг орқасига тегай деди, бир-икки бестартиб уёқ-буйёққа ташланди, қўллари ёстиққа ёпинди, аммо бир дақиқагина ёпинди, кейин шалвираб икки томонга яна осилиб тушди, оёқлари ҳам чўзилиб, ерга тиралиб қолди. Султонов ёстиқ устидан унинг боши ҳам бўшаганини, бор оғирлигини суянчиққа ташлаганини сезд.

Тақсимчада майда тўғралган оқ шўр кўтариб келган Одамбой эшик олдида ичкарига киришини ҳам, қайтиб кетишини ҳам билмай, хўжайинининг ҳаракатларини кузатиб турарди. У Усмоновнинг қутилмаганда бошига тушган ўлим билан уйқуираб қуранаётганидан ҳам кўра «ота»сининг авзойидан қўрқиб кетган эди. У Султоновни биринчи марта шундай даҳшатли иш устида кўриб, унинг совуққонлик билан, юзидagi биронта туки қимирламай, ёстиқни эзаётганидан вужудини титроқ босиб кетган эди. Бундай ишни одам ўзи қилгани бошқа-ю, биров қилётганини кўриш бошқа экан. Одамбой қўллари, оёқлари бўғизланаётган қўйдек ти-

пирчилаган Усмоновга раҳми келди. Ораларидан нима ўтди экан? Иккалови қадрдон эди-ку? Нега уни чақириб ўтирмай ўзи гумдон қилиб қўя қолди?

Султонов Ёстиқни кўтарган жойида уни кўриб қолди.

— Қиравермайсанми? — деди у қандайдир зарда билан.
— Ёстиқ қўймоқчи эдим. Бошини кўтармайти. Қара-чи!

Одамбой Султонов нима дейётганини фаҳламади, одатдагидек айтганини қилишга шонилди. Тақсимчани столга қўйиб, креслони айланиб ўтди ва пастдан икки қўли билан Усмоновнинг бошини кўтарди. Кейин беихтиёр қўйиб юборди.

— Нима бўлди экан? — ҳеч нарсага тушунмагандек сўради Султонов.

— Ўлибди.

Одамбойнинг ўзгариб кетганини ва ғалати, ер остидан ўқрайиб унга қараб қўлётганини кўрган Султонов бўлган воқеадан хабардорлигини сезд.

— Ҳа?! Сен нега қалтираясан? — дўқ аралаш қолди у.

— Ўлим ҳар бир кишининг бошида бор. Ҳамма меҳмон бу дунёга. Албатта, бу ерда ўлгани яхши бўлмади. Телефонни ол!

У Одамбойнинг жойидан қўзғолмаётганини кўриб, ўзи хонанинг бурчагидаги кичкина дўмадоқ стол устида турган оқ телефон олдида борди.

— Райздравни ула! — деди у коммутаторнинг овозини эшитиб. — Райздравми? Салом. Мен Султоновман. Яхши. Яхши. Қозимбек! Тез Тенабоққа етиб келинг. Тез келинг.

У трубкани қўйди.

— Мунча менга тикилиб қолдинг? — У хўмрайиб унга қараб турган Одамбойнинг олдида келди. — Одам ўлганини кўрмаганмисан? Нечтани ўзинг йўқ қилгансан? Қани, айт-чи! Қарама бундай менга!

У Одамбойнинг ёқаларидан ушлаб бир-икки силтади.

— Мен йўқ эдим. Ёстиқ олиб келсам, нафас олмаяпти. Сени чақирдим. Кўр-чи, дедим. Тўғрими! Айт! Сендан сўраяпман.

— Тўғри, — деди бўғилиб Одамбой.

— Баракалла! Бор, уйингга жўна. Дам ол. Ёш болага ўхшайсан-а! Тушундингми? Уйга кет. Валига айт, ташлаб келсин.

Одамбой ёқаларини тўғрилаб чиқиб кетди.

— Қозоннинг тагини ўчир! — қичқирди Султонов орқасидан.

Одамбой эшитди, аммо парво қилмади, у дарвоза томон юрди. Нима бўлди ўзи? Нега у ўзгариб кетди, қўрқди?

Бундай одати йўқ эди-ку? Сўнгги пайтда иккинчи марта шундай қўрқувга тушибди. Илгарилари бундай бўлмасди. Нимадан экан бу? Биринчи марта Фотимани қабристонда қўриб қўқиб кетди. Қочди. Нега ўзи қабристонга борди? Фотима унга муштини кўрсатди-да тушида. Аввал имлаб чақирди. Кейин муштини кўрсатди. Кейин қанча ўзини орқага ташламасин, қабристон уни тортаверди. Борди. Қай кўз билан кўрсинки, Фотима ўз қабри олдида чўккалаб ўтирибди. Аввал анави Зухра, кичкинаси бўлса керак деб ўйлади. Яхшилаб қаради. Зухрани ҳам у яхши биларди. Йўқ. Чўккалаб ўтирган Зухра эмас, Фотима эди. Одамбой уни қарашидан таниди. Фотиманинг ўзи. Танидию юраги ўйнаб кетди. Бейхтиёр орқага тисарилди.

Дарвозага яқинлашганда Фотима ўрнидан туриб у томон юра бошлагандек бўлди. Одамбой шониб ўтирилди-да, чошиб кетди. Орқасидан баланд пошналик туфлининг тақ-тақ, туқ-туқ қилган товонлари эшитиларди. У қаттиқроқ чошди. Лекин Фотиманинг оёқ товонлари пасаймасди. Уйга етиб эшикни ичидан занжирлагунча эшитилиб турди шу овоз.

Ўшанда бир қўрқди. Кечаси билан ухломмай чироқларни ёқиб қўйиб, ҳовлини айланиб чиқди. Онаси ётган жойида уни чақириб сўради, аммо Одамбой айтмади, уялди айтгани.

Бугун у суюкли «ота»сининг қилган ишини кўриб, иккинчи марта қўрқувга тушди. Ота Усмоновни эмас, ётиқ билан унинг нафасини бўғайтгандек бўлиб кетди.

— Ҳа, Одамбой?! Эрта кетгансан? — қичқирди бир оёғи ёғоч қоровул чол.

— Хизмат битди, ака.

Шу гап оғзидан чиқиб кетганини ўзи сезмай қолди. Чиндан ҳам унинг бу ерда отасига охириги марта хизмат қилиши эди. Дилининг бир четида у шунга сездди. Тўғрироғи, шу гап оғзидан чиқиб кетганидан кейин сездди. Отасининг нима қилаётганини кўрмаганда, ҳатто, шу ишни унга топширганда, бундай ўйламасди. Ҳали кўп керак бўлишини, ўзини отага ниҳоятда зарурлиги ҳис қилиб юраверарди. Аммо отаси бугун уни хизматдан четлатди. Унга зарурати қолмаганини кўрсатди. Демак, унинг ҳам аҳволи танг. Шошяпти. Шундаймикан? Ёки фақат унинг кераги бўлмай қолдимикан? Нима бўлса ҳам, Одамбой ёлғиз қолаётганидан қўрқиб кетди.

— Эрта келдинг, болам? — ҳайрон бўлиб, айни пайтда севиниб сўради онаси.

У айвонда очиқ дераза тагида ётарди.

— Хизмат битди, — қайтарди боғда қоровулга айтган гапини такрорлаб. — Қорнингиз очдимми?

— Чой ичдим термосдан, — онаси ўғлини дуо қилиб қоқ қўлларини юзига олиб борди. — Озгина мастава бўлса ичардим, болам...

Одамбойга жон кирди. Бир нарсаса алаҳсинини ўйлаб турган эди, онасининг илтимосини эшитиб, сакраб ўрнидан турди.

— Ҳозир-да, ойи! Бирпасда гатоп қиламан! Манам ичман сиз билан.

— Умрингдан барака топ, болам!..

Онаси яна нималардир деди, аммо Одамбой эшитмади. Ўчоқбошига бориб, дарҳол маставага унчаб кетди. Ўй, отага у ҳали керак. Ота уни шундай ҳайдаб юборолмайди! Гап фақат унинг қўлларида эмас. У ҳеч қачон отанинг гапини иккита қилган эмас. Нима деса, ҳўн, деб келди. Шундай одамдан индамай воз кечиб кетиб бўладими?!

Одамбой хаёллари тинчлик бермаса-да яхшигина мастава қилди. Қатиқлаб, қуритилган райҳон кукунидан бир чимдим, бир чимдим мурч ешиб, бир коса онасига, бир коса ўзига сузиб келди.

Эти устихонига ёпишиб бораётган камшир терлаб-пишиб зўрға ярим коса ичди. Шу ҳам унинг учун катта қувонч эди.

Одамбой уни баланд ёстиққа ётқизиб бирпас ешиб, ўтирди. Камшир дуо қилди ва кўн ўтмай ўхлаб қолди.

Одамбой ичин-товоқларини йиғинштириб, ҳовлида олманинг тагидаги ёғоч сўрига чиқди. Қуроқ кўрначанинг учини қайириб, устига эски духоба ёстиқни ташлади-да, ёйбошлади. Шу алфозда қанча ётди, билмайди, нимадандир чўчиб уйғониб кетди. Шундай тенасида қора шойи рўмол ўраган, худди шундай қора шойи кўйлак кийган Фотима турарди.

— Фотима?!

Одамбой бошини кўтарганича қотиб қолди. Унинг қўллари, оёқлари сўрига чапдиб ташланган эди.

— Акам қасрда? — деди у.

Одамбой тирсақларига тиралиб ўрнидан туришга ҳаракат қилди-ю, туролмади.

— Ҳамид... Ҳамидулла... — гўлдирди у қўрқув аралаш, бошқа гап тилига келмади.

— Акам қасрда деяман, ким ўлдирганини айтиш! Агар айтмасангиз, шу жойингиздан қайтиб турмайсиз.

Зухранинг қўлида ничоқ ялтираб кетди. Ўткир тифдор ничоқни кўриб Одамбой бу охдиёғина пўнса эмаслигини тушунди. Туш ҳам эмас эди. Рўнарасида жиддий ният билан келган Зухра турарди. У таниди. Ничоқни кўрмаганида, Фотима деб ўйлаши мумкин эди. Фотима қўлига ничоқ оладиган қиз эмас эди. Бу Зухра. Демак, қабристонда ҳам

уни кўрган. Ҳозир ҳам Зухра тепасида турибди. Қачон уни чандиб боғлашга улғирди экан? Шундай қаттиқ ухлаб қолиб-дими? Ҳа, бу Зухра. Ундан ҳар балони кутиш мумкин. Ўғил боланинг ўзи у.

— Нега индамайси? — сўради Зухра ва ничоқнинг учини унинг этига яқинроқ келтирди.

— Аканг... Ҳамид горда, — ниҳоят тилга кирди Одамбой.

— Қайси горда? Қанақа гор?

— Тепабогнинг этагида шаршара бор. Шунинг ёнида гор. Ҳеч ким уни билмайди. Отанинг рухсатисиз ҳеч ким у томонга ўтолмайди.

— Ота ким? Рансми?

— Ўша, — бўғилиб жавоб қилди Одамбой.

Зухра Одамбойнинг бундай тез гапга киришини кутмаган эди. Нима бўлди? Наҳотки ҳали ҳам Фотима деб ўйлаётган бўлса? Қабристонда уни кўриб қочган одам шулиги энди аниқ. Фотима, деб ўйлаган. Афтидан ҳозир ҳам шундай ўйлаб турибди.

— Мен Зухраман, Фотима эмасман.

— Билдим.

— Сиз қотилсиз. Акамнинг қотилисиз.

— Қотил — ота. Мен унинг айтганини қилдим.

— Нега? Акамнинг нима гуноҳи бор эди?

— Билмайман. — Одамбой рўпарасида турган қизга ҳеч нархани яширмай айтиб бераётганидан ўзи ҳайрон эди. Бир «тўхта, нима деб валдираянсан?!» деган фикр хаёлидан ўтди. Аммо ўзини тўхтатолмади. Шундоқ Тепабогдаги кўргани, суюкли отасининг Усмоновни ўлдириши ва ундан яшириши унинг фикрларию муносабатини ўзгартириб юборган эди. Кўз олдидан отанинг ёстиқ босиб туриши, Усмоновнинг жон талвасасида оёқларини типирчилагани ўтарди. Ота истаган одамида шундай қутулиши мумкин. Ундан ҳам. Боя боғда шу фикр хаёлига келди. Отага кераклигини билганида шундай ўйламас эди. Ота уни уйига жўнатди. Қилаётган овқати чала қолиб кетди. Демак, у рансга керак эмас энди. Бугун бўлмаса эртага, ё индинга ундан ҳам қутулиши мумкин. Одамбойнинг кўп нарсага ақли етмаса ҳам, боши устида қандайдир хавф тўғилганини расмана одамларга қараганда эртароқ, аниқроқ хис қилади.

— Билмайман, — қайтарди Одамбой. — Гумоним бор. Отадан айниб қолди назаримда. Ота буни пайқади. Норизо бўлганларни ота ёмон кўради.

— Горда... кўмилганми?

— Ҳаммаёқ тош, кўмиб бўлмайди.

— Ҳайвонлар!

Зухранинг қазабдан тишлари гижирлаб кетди. Қўлидаги пичоқни олдида ҳайвондек ётган одамнинг, акаси қотилининг кўкрагига уриб, чавақлаб ташлагиси келиб кетди. Аммо нимадир, жирканганими, ҳазарми, қўлини тутиб қолди. «Тонгни кутини керак», — хаёлидан ўтказди у. Тонг отини билан, Светаларникига боради. Унинг отаси билан Исмоиловни топади-да, ўша горга боришади. Акасидан нима қолган экан? Кимларга, нималарга эм бўлди экан бечора?

Зухра кўча эшик томон юрганда, Одамбой уни чақирди.

— Зухра! Мени шарманда қилма. Тўхта.

Зухра орқасига қайтди.

— Мени бўшат. Биладан, гуноҳкорман. Қўрқма. Қочиб кетмайман. Сенга ҳам тегмайман. Мен кўр эдим. Бугун кўзим очилди. Истасанг, майли, шундай ташлаб кетавер. Истасанг, ишонсанг, бўшат. Акангни олдига ўзим олиб бораман. Истамасанг, илтимос қиламан, ўша пўлат пичоғингни бўғзимга санч-да кет. Ўлганим яхши бундай шарманда бўлганимдан кўра!..

— Зухра! Қизим!..

Зухра аёл кишининг ҳазин, ингичка овозини эшитиб, чўчиб кетди. Товуш айвондан келган эди. Наҳотки, Одамбойнинг онаси бўлса?

— Уни бўшат, болам!..

Ҳа, бу Одамбойнинг онаси эди. Зухра уни кўрди. Кампир ўрнидан туриб, айвон зинапоясигача келган, шу ерда устунга суяниб турарди.

— Одамбойда гуноҳ кўн. Нима ёмонлик қилган бўлса, раиснинг гаши билан қилган. Тешабой ҳаром одам, дўзахи. Одамбойнинг отасини ҳам, ўзини ҳам хароб қилган, тўғри йўлдан қайирган шу Тешабой!.. Ташвишларингни биладан. Елғиз қолгансан. Айб Тешабойда. У бор экан, ҳали кўп одам қақшайди, ёстиғи қуриydi. Одамбой! Зухрани алдама. Акасини унга ўзинг кўрсат.

Зухра нима қилишини билмай қолди. Кампирга раҳми келди. Бошқа ҳеч нарса демади-да, битта-битта босиб сўрига яқин келди.

— Ойингизни аядим.

— Айтганингни қиламан, Зухра.

Зухра уни бўшатди. Одамбой томири тортишиб қолган кўзларини ишқалаб ўрнидан турди.

— Ойи!

Одамбой айвонга кўтарилди. Зухра ортидан борди.

— Чироқни ёқ, — деди кампир.

Одамбой унинг айтганини қилди. Уй ёришди. Кампир Зухрага қараб майин жилмайди.

— Барака топ, қизим. Худо ўзи сени асрасин. Умринг узоқ бўлсин, дард кўрмагин.

Зухра дуога қўл очди. Нима бўлса, бўлди. Албатта Одамбойни боғлиқ ётгани, милиция олиб кетгани яхши эди. Лекин бир оёғи гўрда бўлган одамнинг гапини қандай қайтараолади?

— Кетдикми? — унинг хаёлини бўлди Одамбой.

— Боринглар, — кампир яна ингичка мадорсиз қўллари-ни фотиҳага чўзди. — Сени борма демайман, Зухра. Барчиндек довжорак экансан. Бўлмаса келмасдинг. Одамбойдан одамлар кундузи ҳам қўрқашади. Кечаси келиб, ёш боладек белаб ташлабсан.

Одамбой уялиб, бошини эгди:

— Ухлаб қолибман.

— Яхшиям ухлаб қолибсан. Худо ўзи асрабди Зухрани, — кампир ўзича ўглини уришган бўлди.

Одамбой ўрнидан турди.

Улар кўчага чиқишганда, тун яримлаган эди. Кўчада ҳеч зог йўқ. Зухра тинч бўлса ҳам, барибир Одамбойдан хавотир олиб борарди. Ундан ҳар нарсани кутиш мумкин. Лекин Одамбой Зухрани ўйламасди. Унинг хаёли горда, унинг қўли билан ўлдирилган иккита одамда эди. Биттаси Шоҳида, иккинчиси Ҳамидулла, ота хотинликка ватда қилган Фотиманинг акаси. Шоҳида ҳаддидан ошди, отанинг гапига кўнмади. Қизик, аёлларни тушуниб бўлмайди. Ёмон йўлга кирдингми, эринг бўлатуриб, чида, айтганларини қил. Йўқ, Шоҳида чидамади. Ҳам беш бармоғини оғзига солмоқчи бўлди, ҳам фақат ота билан бўлмоқчи бўлди. Отанинг эса ниятлари бошқача эди. Уни овчи бургутга айлантириб қўймоқчи эди. Ўлжани кўрсатади, Шоҳида бориб олиб келади. Аммо у бу ўйинини қабул қилмади. Одамбой негадир унга ачинмади. Ингичка ипак арқон билан шаршаранинг панасида унинг бўйинини қисар экан, битта ҳаромдан отани халос қилгандек ҳис қилди ўзини. Ҳамидуллага жиндек ачинди. Ашурали ўзидан кўрсин. Нафси бузук эди. Тузалмади. Ота билан беллашганининг аҳволи вой. Лекин Одамбой илгари, ҳатто кечагача шундай ўйлар эди. Кеча унинг фикри ўзгарди. Бирдан, кутилмаганда ўзгарди. Отанинг ўша напжалари ҳидини ўзининг димоғида тўйиб ўзгарди. Ота ундан юз ўгириб, Тенабогдан ҳайдагандагина пайқади. Бу унинг қўйни боттанлиги билан баробар эди.

Агар Зухра келмаганда, у Тенабоққа бошқа қадам босмас эди. Отанинг башарасини кўрмасликка тайёр эди. Лекин иложи қанча, ватда бериб қўйди. Онасига, ўша Зухрага. Ота ундан беркитиб, у қиладиган ишларни қилдими,

тамом, орани очик қилади энди. Одамбой бирдан севиниб кетди. Усмоновни айтиб беради. Хойнаҳой ўзи ўлиб қолди, деган гап қилингандир? Йўқ, Усмонов ўзи ўлгани йўқ. Ота уни «бугиб» ўлдирди. Одамбой ўз кўзи билан кўрди-ку.

— Зухра! — Одамбой бу сирни ҳозироқ айтиб қўяқолишга қарор қилди. — Тенабоғдаги тўнолонни эшитдингми?

— Қанақа тўнолон? — ҳайрон бўлди Зухра.

— Биринчи котиб... Усмонов ўлган. Отанинг ўзи ўлдирди уни. Оғзи-бурнига ёстиқ босиб ўлдирди. Кейин дўхтир чақирди, ўзи ўлиб қолди деб.

— Боғда ҳозир одам бордир?

— Бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин...

Одамбой иккиланиб шундай деди. Ким бўлиши мумкин боғда? Нима қилади? Ҳамма Усмонов билан оворадир ахир? Чўлоқ қоровудан бошқа ким ҳам бўларди? Боққа маншат қилгани келишди, холос. Одам ўлиб турган пайти маншатга бало борми! Тагин ким билади, дейсиз. Отадан ҳар нарсани кутиш мумкин. Ҳамидуллани горга жойлаб чиққанидан кейин ота уни ошга таклиф қилмаганмиди, ахир. Одамбой албатта унамади. Ҳеч маҳал раис билан бир лагандан овқат емаган. Одоб сақларди. Лекин чой олиб кирганида, ота ҳеч гап бўлмагандек ошни иштаҳа билан туширарди. Темирдан ота. Агар ҳозир боғда одам бўлсаям унинг меҳмонлари бўлади, отанинг ўзи бўлади. Поҳия соғлиқни сақлаш бўлими мудирини чақирган бўлиши мумкин. Милиция бошлиғи бўлиши мумкин.

Одамбой адашмаган эди. Тенабой Султонов Одамбойни жўнатиб, ўзи қозонга уннаб кетди. У безовта бўлганида, ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушганида шунақа иштаҳаси очилиб кетарди. Лекин бу гап қорни очган бўлса ҳам, овқат ўтмади. Етилиб, ҳиди гуркираб турган қозон кабобга қараб қўйди-ю, орқасига қайтди. Босим икки-уч пиёла аччиқ қора чой ичди. Яна пича кутди. Козимбек Исабеков келганида, у мутлақо ичмаган одамдек тетик, аммо қаттиқ ҳаяжонга тушганлигини яширмай ўтирарди.

Биринчи тахминлари инфаркт бўлди. Исабековнинг айтишича, Усмонов бир марта инфаркт билан ётиб чиққан экан. Бу иккинчи инфаркт бўлиши керак. Бўнинг устига қон босими ҳам баланд юрарди. Усмоновни олиб кетишгандан сўнг, бир соат ўтар-ўтмас Исабеков боққа телефон қилиб, бояги диагнозини тасдиқлади. Усмонов кенг инфарктдан қаза қилган, деди.

Анча хотирижам бўлган Султонов барибир тинчимади, кечаси соат бирларгача Усмоновнинг ташвиши билан юрди. Уйига бориб таъзия билдирди, шаҳарга, вилоятга телефон

қилди. Кўмиш маросимига зарур бўладиган ишларни гаплашди. Шундан кейингина Исабековни олиб, боққа келди. Иккалови алламаҳалгача Усмоновни таърифлаб ўтиришди, ичишди. Султоновнинг елкасидан катта бир тоғ ағдарилган эди.

XVI

Одамбой боққа келишга келди-ю, ўзи яшириб қўядиган жой деворнинг каватидан дарвоза калитини топа олмади. Калит йўқ эди. Бу унга отанинг ишончи йўқолганининг яна бир дарағи эди. Калит шу ерда туришини фақат уч киши — ота, у, қоровул Мамад чўлоқ билишарди. Дарвоза ёнидаги темир эшик қўнғироғини босишга тўғри келди. Ичкаридан Мамад аканинг овози эшитилди:

— Ким?

«Очмаса, нима қилади? Девордан ошиб тушадими?» Девор баланд, уч паҳсали. Лекин бошқа ҳам иложи йўқ.

— Менман, Мамад ака. Очинг.

Одамбой кимлигини айтмади. Кимлигини билмоқчи бўлса, эшикни очади. Агар ота Одамбойни киритма, деган бўлса, очганда маълум бўлади.

Қоровул чолнинг ёғоч оёғини дўқиллатиб эшик олдиға келгани эшитилди.

— Одамбой?

Одамбой индамади.

Қоровул эшикни очди.

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан?

— Э, Мамад ака, кўрмаяпсизми? Отанинг тошшириқлари тугармиди?

Одамбой Зухраға ишора қилди.

— Қани, юринг, синглим!

Улар ичкариға киришди. Қоровул индамади. Демак, ота ҳали унга ҳеч нарса демаган. Азондами, ярим тундами, одамларининг келиши, улар орасида аёллар бўлиши ҳақ одатдаги ҳол эди. Қоровул бунни биларди. Лекин эшикни қўлфлаб, қоровулхонаға кирди-да, меҳмонхонанинг телефониини терди.

— Кечирасан, Тешабой! Одамбой бир қизни етаклаб келди. Сен буюрган эминсан!

— Нега киритдинг?! — дўқ қилди уйқу аралаш Султонов.

— Менга ҳеч нарса демадинг-ку? — ҳайрон бўлди Мамад чўлоқ.

Султонов жавоб бермади. Мамад чўлоқ трубкага бир-икки куҳ-куҳлаб, жойига қўйди. Катталарнинг ишларига унинг ақли етмасди. Тенгдош ўртоғи шу боғни қуриб битирганидан кейин уни чақирди. Икки меҳнат куни берадиган бўлди. Шунгайм уни йилдан ошибди. Урушда бир оёғини ташлаб келган бесавад Мамад ака тинч ишчи бўлди. Овқат текин. Пенсия, икки меҳнат куни, чол-кампирга етиб ортади. Болалар, невараларга ҳам у-бу чиқади. Колхоз инвалидлар минадиган «Москвич» машинаси ҳам берди. Ундан ўртоғининг нима талаб қилишини биринчи кунёқ билиб олди: мум тишлаб юриши керак. Кўзи бўлатуриб, ҳеч нарсани кўрмайди, қўли бўлатуриб, ҳеч нарсани ушламайди. Бу биринчи талаб. Иккинчиси, бегона одамни киритмайди. Ўртоғи ўзи айтмаса, подшоеси келса ҳам киритмайди. Лекин ҳозир Одамбойни қўйиб у хато қилган эди. Бунда кўпроқ ўртоғининг ўзи айбдор бўлса ҳам у ранжиди. Бундай жойни топини осонми?! Киритма, деб қўйса бўларди. Одамбой унинг соясенку?! Киритмай бўладими? Йўқ, бу катталарга ҳеч тушуниб бўлмади-бўлмади-да.

Одамбой Зухрани боғнинг чети ёқалаб тўғри ошхона томонга бошлади. Меҳмонхона билан ошхона ўртасидаги ҳовузли фонтан олдида Султонов уларни қўлларини белига тираб, қарши олди.

— Ҳа, Одамбой? Ярим кечада нима қилиб қиз етаклаб юрибсан?

Одамбой аввал бироз гангиб қолди. Отанинг салобати босди.

— Зухра бу. Фотиманинг синглиси.

— Шунақами? — ўзини билмаганга солди Султонов. Одамбойнинг ёнида келаётган қизнинг Зухра эканлигини у дарҳол пайқаган эди. — Абдулла муаллимнинг қизи дегини? Ҳей қиз! Бегона эркак билан бу ерда кечаси нима қилиб юрибсан?

— Акамни қидириб келдим.

Зухра Султоновни кўриши билан вужудини титроқ босганини сизди, аммо кўрқмади. Ким билади, нима унга далда бўлди — аҳдими, ё Султоновнинг белига қўлларини тираб, истеҳзо билан қараб туришига гаши келдими? Ҳарҳолда Зухра ундан жудаям чўчимади.

— Аканг шу ерда эканми? — қонларини чимирди Султонов.

— Ўзингизни билмаганга солманг! Сиз буни мендап яхши биласиз.

— Нима деясан ўзи? Эсинг жойиндами, Одамбой? Сен нега қараб турибсан?

— Ҳамидулла шу ерда, горда.

Одамбой опихона томонини кўрсатди.

— Одамбой! Ҳой, эси наст! Ким айтди сенга Ҳамидулла шу ерда деб? Қанақа гор? Бу ерда гор нима қилади?

— Ўзингизни билмаганга солманг. — Одамбой ўзини анча босиб олди. — Ҳамидулла ҳам, Шоҳида ҳам шу ерда!

— Ё тавба! Ё тавба! Сен жинни бўнсан! Зухра, қизим! — Султонов Зухрага яқинлашиб, унинг тирсагидан ушламоқчи бўлди, аммо Зухра тисарилди-ю, бир силтаниб қўлини бўшатиб олди. — Бу жинни! Қип-қизил жинни бўнти! Менинг ҳеч қанақа гордан, акаини шу ердалигидан хабарим йўқ. Бу ерда гор борлигини энди эшитиб турибман. Одамбой! Қани ўша гор? Нималар деясан, ўзи, аҳмоқ бола?!

— Ёсингиздан чиққан бўлса, юринг, кўрсатаман! — деди бамайлихотир Одамбой.

— Кўрсат! Кўрсат! Гор бормини! Ҳамидулла ўшатдамин! Жинни бўнсан, Одамбой!

Опихона ёнидан ўтиб шаршаранинг шовқини келаятган томонга юринганда, Султонов Одамбойни тўхтатди.

— Ҳой, ёсингни йиғ-да, орқага қайт. Гор нима қилади бу боғда?..

Зухра меҳмонхона айвонидан тушиб турган чироғ ёруғида Султоновнинг йўғон гавдасидан бошқа ҳеч нарса ни кўрмасди. Лекин гапидан, Одамбойга қилаётган муомаласидан чўчиб кетганини пайқаш қийин эмасди.

Одамбой жавоб бермади. Зухра унинг Султоновдан ажралиб, олдинга кетаятганини кўрди. Султонов унга эргашди. У Зухрани ҳам унутган эди.

— Одамбой! Жиннилик қилма! Пушаймон бўласан, бола!

Одамбой қани қулоқ солса! Шаршаранинг шовқини кучая бориб, муздек ҳаво ва сув зарралари Зухранинг юзига урилди. Олдинда қора чодрадек бир нарса пайдо бўлиб, йўлини тўсиб қўйди. Одамбой ўнг томонга қўлини узатган эди, ҳаммаёқ бирдан ёришиб кетди. У темир устундаги электр тугмачасини босиб, шаршарадан ўн метрлар наридаги ариқ лаби бўйлаб тортилган чироқларни ёққан эди. Зухранинг ҳаёли ноҳуш воқеаларга қочган бўлса-да, буни кўриб ҳайратга тушди. Қўраманинг бир этаги шу боққача чўзилиб келган, тўғрироғи, тоғининг шаршарали этагига боғ ёндашиб тушган эди. Тик арчалар, йўлканнинг икки томонидаги ҳисобсиз ранг-баранг гуллар бу ер каттагина сайилгоҳ эканидан дарак бериб турарди. Зухра арчаларининг орқасида баланд ёғоч сўри турганини кўрди. Унинг ёнига, нақ гулзорнинг уртасига оврунпача стол, стуллар қўйилган эди.

— Одамбой! — Султоновнинг кескин овози эшитилди. — Бекор бошладинг шу машамани. Ўзингга жавр қиласан. Онангни ўйласанг-чи! Эртага сени олиб кетишса, унга ким қарайди, эси паст!

Бунга нарво қилмай Зухрани чақирди.

Зухра терак бўйи баландликдаги тошлар орасидан атласдек товланиб тушайтган шаршарани айланиб ўтиб, Одамбой турган жойга борди.

— Мана, — у катта харсанг ёнидаги ўрани кўрсатди.

Зухра беихтиёр орқага тисарилди. Одамбой кўрсатган ўранинг хунук қорайиб кўринган оғзи ютаман дерди. Агар харсанг бўлмаса, шаршаранинг орқасига утилмаса, шу ерда гор борлигини одам зоти билмас эди. Харсанг ўранинг оғзини пана қилиб турар эди.

— Пастлигингни билар эдим, — деди Султонов гижиниб. — Аммо бунчалик тез сотасан, деб ўйламаган эдим. Нонкўр экансан!

У шундай деди-да, орқасига ўтирилиб, битта-битта юриб кетди.

Одамбой қайқандир арқондан ясалган нарвон олиб келиб, горнинг ичига ташлади. Ошхонага бориб тўр симга ўралган қўл лампа кўтариб келди. Шу ерда ёқди.

— Аввал мен тушаман. Кейин сен. Қўрқмайсанми? Ё кун чиқшини кута қоламизми?

— Чуқур эмасми?

Зухра ҳаяжонга тушайтганини сезд. Аммо билдирмади.

— Ўн метрча келади.

Одамбой тош лампани белига боғлаб, горга туша бошлади.

Кўн ўтмай, тортилиб, қимирлаб турган нарвон бўшади, сўнг қимирламай қолди. Одамбой горнинг тагига етган эди.

— Тушиб кетдимиз?

Зухра чўчиб тушди. Рўнарасида Султонов турарди.

— Ким нима деса ишонаверасанми? Акамни қотили шу бўлади.

— Бекор айтибсиз! — деди Зухра. — Акамнинг қотили умас — сиз! Одамбой сизнинг гапингиз билан ўлдирган экан!

— Жим бўл, манжалақи!

Султонов горнинг оғзига энгашди. Ёнидан, камарига осиглиқ пичоғини қинидан олиб, нарвонни кўтарди. Зухра унинг нима қилмоқчи бўлганини ангилаб, қўлига ёпишди.

— Тўхтаг! Нима қилишиз?

Кучи етмай елкасига тирмашди. Аммо қани жойидан жилдира олса! Ҳозир арқонни кесиб юборса, Одамбой горда

қолиб кетади. Зухра то милицияга хабар бергунча, милиция келгунча анча вақт ўтади, ахир. Унгача Султонов Зухрани тинч қўярмиди. Тутиб олиб, горга ташлаб юборса, тамом, ҳаммасидан қутилади. Одамбойнинг онасидан бошқа ҳеч ким уларнинг бу ерга келганини билмайди. Қоровул кўргани билан айтармиди. У раиснинг одами-ку.

Султонов ҳамон арқон нарвон билан овора эди. Сунъий ипдан тўқилган йўгон арқонни кесиш анча қийин бўлди. Шу тобда Зухра ўнг қўлининг зиҳи билан унинг ялтираб турган семиз гарданига туширди. Султонов «их», деб олдинга эгилди ва Зухра иккала қўлини бир қилиб, яна шу жойга, гарданига урди. Султонов чўккилади ва мувозанатини йўқотиб, горга қулади. Тортилиб турган нарвон, ярим кесилган жойидан узилиб, горга тушиб кетди. Кўп ўтмай гор ичида нимадир гүмбурлади. Кейин жим бўлиб қолди.

Зухра бундай бўлишини кутмаган эди. Жонҳолатда гор оғзига энгашиб, қичқирди.

— Одамбой ака!

Қўнғироқдек овознинг акс-садоси анчагача тўлқин-тўлқин бўлиб жаранглаб турди. Аммо Одамбой жавоб бермади.

Катта боғу аждаҳодек гору қулоқни гаранг қилгучи шаршара олдида Ёлғиз ўзи қолган Зухрани қўрқув боса бошлади. У беихтиёр орқасига тисарилди. Кейин, шаршарага ўтирилиб, унинг ортидан чиқди-да, ошхона томонга югурди. Шу ерга етганида меҳмонхона айвонидаги чироқни кўрди. Чироқ унга анча далда берди. «Ада, адажон! Энди нима қилай?» У ўзига шу саволни бераркан, айвонга қараб чонди. Шу ерда телефон бўлса керак. Милиция билан тез ёрдамни чақирмаса иш чатоқ.

Айвонга етганида аллақайда милиция машинасининг чинқирган сигнали эшитилди. Дарвоза томон ёришиб кетди.

Биринчи милиция машинаси меҳмонхонага етиб келганида, Зухра айвон зинасида ўтирарди. У қаршисига югуриб келаётган Исмоиловни кўриб, йиғлаб юборди. Ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, аммо мадори етмади. Уялиб, четга қаради.

— Қидирмаган жойимиз қолмади сизни! — деди Исмоилов унинг рўнарасига келганида.

Иккинчи машина қаттиқ тормоз бериб меҳмонхона олдида тўхтади. Ундан биринчи бўлиб Света тушди.

— Зухра! Соғмисан, Зухра?!

Зухра бошини қимирлатди. Света келасолиб, уни қучоқлади.

— Нега бизга айтмадинг? Улар қани?

— Ким?

— Одамбой, Султонов?.. — ганга аралашди Исмоилов.

— Улар... Улар горда.

— Гор? Қанақа гор?

— Дахшатли гор, — деди ўзини босиб олиб Зухра. — Иккита ўлик ётган гор. Акам, Шоҳида она.

Зухра ўрнидан туриб, Исмоилов билан келган милиция ходимларини, Светани шаршара томонга бошлади.

— Улар шу ерда. Одамбой айтди.

Зухра йиглаб юборди. Света уни бағрига босиб, овутган бўлди.

— Света! Сиз Зухрани олиб кетинг, — илтимос қилди Исмоилов. — Машина ташлаб келади.

Лекин Зухра кўнмади.

— Акамини кўришим керак. Одамбой олиб чиқаман деган.

Исмоилов индамади...

Тонг ота бошлаганида Ҳамидулла билан Шоҳиданинг жасадларини олиб чиқишди. Ҳамма ҳайрон эди. Иккалови ҳам худди бир неча соат илгари жони узилган одамдек ётишарди.

— Ака! — қичқириб юборди Зухра.

У жасадга тегмоқчи бўлиб энганганда, Исмоилов қўлидан ушлаб қолди.

— Тегманг. Горда, ҳаво ўтмайдиган бўшлиқда ётишган. Бузилмаганлари шундан. Ҳозир тегсангиз, тўкилиб кетади жасад. Кўрянсизми, қорая бошлади.

— Бўлди энди, кетдик.

Света унинг тирсагини ушлаб тортди.

Зухра қаршилиқ билдирмади. Қўлларига кишан солинган Одамбойга у бир нарса демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлади. Унга яқин борганда эса айниди, ҳеч нарса дея олмади.

Милиция ходимлари горнинг ҳамма йўлларини қараб чиқишди.

Лекин Тешабой Султонов ҳеч қаерда йўқ эди.

Исмоилов жасадларни «Тез ёрдам» митта автобусида Тошкентга жўнатиб, Алиевга телефон қилди. Султонов қаёққа гойиб бўлиши мумкин? Иккалови ҳайрон бўлишди. Ҳар эҳтимолга қарши уйи, колхоз идораси, райком биноси пазоратга олинсин деб буйруқ берилди. Алиев ҳозироқ йўлга чиқишини айтди. Кеча кечқурун жумҳурият прокурори Усмонов билан Султоновни қамоққа олиш ҳақидаги ордерга қўл қўйган экан. Энди кечиктилгани маълум бўлди. Алиев ҳуноб эди. Усмонов билан қанча сир кетди экан? Қанча нарса очилмай қолди экан? Агар Сиддиқов халақит бермаганда, Усмонов балки ҳозир тирик бўлармиди, Султонов гойиб бўлмас эдими? Қандай йўқолиши мумкин-а, тавба? Бу ўзи қандай горки, ичида одам йўқ бўлиб кетади?

Алиев билан Исмоиловни яна бир ҳайратта солган нарса — бу Шоҳида, Ҳамидулла жасадларининг бузилмай шунча вақтдан бери ётгани эди. Уларнинг жасадлари ётган жойда қандайдир сир бўлса керак. Фақат археологлар эмас, энди у ерга тиббиёт олимлари ҳам тушиши керак, текшириш керак.

— Зухра қалай? — сўради Алиев.

— Ҳозир уйига жўнатдим. Нега менга ёки сизга хабар бермади? Шунга ҳайронман. Ўлдириб қўйишлари ҳеч гап эмас эди, ахир.

Исмоилов ундан ранжигани билиниб турарди.

— Сен уни тушун. Биз ҳали ҳам унинг ишончини қозонганимиз йўқ. Аммо унга қойил қолиш керак. Довжурак қиз экан.

— Уни Тошкентга жўнатиш лозим. Султоновнинг одамлари пайига тушишса ёмон. Ё ўзи яна бир иш қилиб қўйиши мумкин. Ҳарҳолда, энди у четроқда тургани яхши.

Алиев уни тезда бу ердан жўнатишни таклиф қилди.

— Ўзим олиб бориб қўййми?

— Қайсқа?

— Ўша корейс қўшнисиникига-да, қайсқа бўларди.

Алиев кўнмади.

— Ҳозир хавфли. У ерга ҳам қидириб боришлари мумкин. Кейин, кечгача узоқ. Равшанга айтаман. Ўзимизнинг машинада бизникига олиб кетади. Ҳозироқ уни чақираман.

Кўп ўтмай иккита машина, давлат «Волга»си билан «Жигули» Тошкентдан Йўлгонтена томон йўлга чиқди.

Шу пайт Тешабой Султонов ўз уйида шилинган юзю пешонасига муз босиб ўтирарди. У бугун бир ўлимдан қолди. Шундай жаҳаннамнинг оғзидан бутун чиқдими, умри узоқ бўларкан.

Мувозанатини йўқотиб, у горга қулаганда, ҳаётдан умидини узган эди. Кесилмай қолган арқон уни сақлаб қолди. Муккаси билан қулаётганида, пичоқни ташлаб, икки қўли билан арқонга ёпишди. Шу уни қутқариб қолди. Гор тубига етай, дегандагина узилди, уни кўтара олмади. Тирсақларига таяниб, атрофига қаради-ю, ҳеч нарса кўринмади. Ҳаммаёқ қоронғулик қўйнида эди. Одамбой қайсқа кетди экан? Шунини ўйлаб, севишиб кетди. Демак, соғ қолибди. Бели, тошга теккан пешонаси оғришпти, холос. Ўтиб кетар булар. Оғриштимми, ўйлаштимми, демак соғ. Соғ одам йўлини тонади. Одамбой юрибди-ку?! У ҳам йўлини тонар. У эмаклаб бешолати қадам юрди. Кафтларидан ҳам кўра, тиззалари тонга ботиб оғрий бошлади. Бу аҳволда узоқ юришга кўзи етмади. Секин ўрнидан турди. Ҳеч нарсага боши, қўллари урилмади.

Демак, тик юрса бўларкан. Бундан қувониб, қўлларини ёзди. Ўнг қўли деворга, унинг муздек нам тошларига тегди. Шаринара шу томонда эканлигини у тахмин қилди. Шу томондан кўзини олмай юриб кўрди, қани қаёққа чиқар экан? У бирор нарсага қоқилиб кетмаслик учун оёқларини судраб босар экан, қоронғиликка секин-секин ўргана бошлади. Бунн сезди-ю, бирдан кўрқиб кетди. Одамбой уни кўриб турган бўлса-чи? Энди улар душман. Одамбой уни соғ қолдирмади.

— Одамбой?! — секин чақирди Султонов тўхтаб.

Овоз илон вишиллагандек аксе-садо бериб гор ичини тугтиб кетди. Аммо Одамбой жавоб бермади.

Султонов олдинга яна нам деворни пайнаслаб юрабошлади. Юз қадамча босди-ёв. Одамбой ҳам, бошқа нарса ҳам унга дуч келмади. Оёқ ости текис, қуруқ эди. Девор ҳам юрган сари қурий бошлади. Нам юқмай қолди қўлига. Бирдан у сесканиб кетди. Деворни пайнаслаб бораётган ўнг қўли ялт этиб қизариб кетди. Султонов кўрқиб қўлини тортиб олди. Аммо ялтираган тангадек нарса деворда қолди. Бу нур эди, офтобнинг нури эди. Қасрдан тушайтган экан?

Султонов ўзини босиб олиб, нурнинг йўлини кузатди. У тенадан эмас, олдиндан тушайтган экан. Султонов шу томонга юрди. Енгил калта йўл-йўл кўйлагининг нўҳотдек тугмалари ялтирай бошлади. Кейин кўйлагининг сариқ йўллари ҳам кўринди. Сариқ брезент этиги энганганида кўзига тушди. Хайрият. Бир ўлимдан қолди. Энди умри узоқ бўлади. Соғ, ўйлашти, кўряпти, демак, тирик. Бўнинг устига йўлн ёришди. Йўлга нур тушди. Шу нурга қараб юради. Албатта, нур гордан олиб чиқини керак. Деворда нам йўқолгани ҳам яхшиликка. У тенага қараб кетяпти. Шунинг учун намлик йўқолди. Ташқарига йўл бор. Унинг эсига беихтиёр Одамбой шу гордан топиб чиққан қилич тушди. Демак, қилични ҳам қачондир олиб киришган. Демак, йўл бор, кирадиган йўл. У гордан чиқади. Омон қолдими, йўл ҳам топилади.

У олдинга юрган сари, горнинг ичи ёриша борди. Ниҳоят, одам бўйи келадиган баландликда тўйнуқдек жой оқариб кўринди. Шу пайтгача ўзини овутиб келайтган Султонов бирдан яна кўрқиб кетди. Тўйнуқкача чиқаолмаса-чи? Сигмаса-чи унга? У йўлнинг кескин тенага кўтарила бошлаганини кўрди. Чарчаганиданми, ё ҳаво етишмай қолганиданми, терлаб кетди, нафас олини қийинлашди, ҳапсирай бошлади. Аммо тўхтагани йўқ. Тўхтаса, дам олгани ўтирса, негадир шу ерда қолиб кетадигандек эди. Тўйнуқка яқинлаша бошлади. Қизиқ, тўйнуқ одам боши сигадигандек кўринган эди,

қанча яқинлашмасин, у кенгайгани йўқ. Биринчи кўрганида қандай бўлса, шундай турибди. Султоновнинг кўрқуви зўрайди. Йўқ, бир амаллаб чиқиб олади. Бу тўйнуқ бўлмаса бошқасини топади. Одамлар қандай киришган? Киришган-ку?! Нега у одамлар кириб чиққан жойни тополмайди? Одамбойга йўлнинг кераги бўлмаган, шунинг учун қарамаган, қидирмаган. Богдан тушиб, боққа арқон билан чиққан. Йўл топиш кераклигини у ҳаёлига ҳам келтирмаган. Унинг-ку, эси паст. Султонов нега беҳафсалалик қилди? Нега йўл тоштиради? Ҳозир осон бўларди. Бундай қийналиб юрмасди. Лаънати қиз! Нимжонгина кўринарди, гарданни еди, ҳали ҳам оғриги босилгани йўқ. Майли, чиқиб олсин. Ҳеч биттасини соғ қўймайди.

Султонов тўйнуқка етганда, бутун аламлари, кўрқуви тарқаб кетди. Тўйнуқ ташқаридан тош билан беркитилган горнинг оғзи эди. Иккала қўли билан у харсангни итарди. Тош оҳиста жойидан жилди. Султонов яна кўчаниб итарди. Ёруғликдан қаманган кўзларини ишқалаб атрофига қаради. Йўғонтепанинг орқа томони эди бу жойлар. Баланд-паст тепаликлардан иборат бўлгани учун биронта дарахт йўқ эди, ҳар ер — ҳар ерда тўп-тўп бўлиб янтоқми, чўғир ўтми сарғайиб турарди. Уларнинг ёнида нимадир ёмирлагандек бўлди. Султонов дарров уларнинг нималигини билди. Севинганидан кўзлари ёшланиб кетди. Ётирлаган нарсалар шу ердаги тошлар, ўтлар сингари сап-сарик қўйлар эди. Улар бошларини кўтармасдан ишгаҳа билан ерни чимдилар эди.

Султонов ўридан турди. Қон қотган пешонасини кафти билан сидирди.

Ҳозир у тезроқ уйига бориши керак. Сиддиқовни, Фатҳиллаларни топини керак.

Уни чўпон йиғит кўрди. Аммо қаердан пайдо бўлиб қолганини билолмади. Югуриб олдиға келганида, Султоновнинг ўзи айтиб берди:

— Тўриқ олиб қочди. Машинанг борми пастда? Юр! Уйга элтиб қўй. Лекин ҳеч кимга айтма. От топилади. Мен уялиб қолмай!

Чўпон йиғит Султоновдек одамни ўз машинасида уйига олиб бориб қўйинидан боши осмонда эди.

— Чой ичиб кетмайсизми? Яхши қимиз ҳам бор эди.

— Бошқа сафар. Қани бўл.

Улар ўн минутлардан сўнг, чўпоннинг дарё лабидаги ўтовиди олдида пайдо бўлишди. Иккита катта бўрибосар уларни кўриб, вовуллаб келди. Аммо эгасини таниб, жим бўлди. Чўпон йиғит ўтов орқасида турган қизил «Москвич» машина-

сини бирпасда юргизиб, юз-қўлини ювайтган Султоновнинг олдига келди.

— Келинга ҳам айт. Овоза қилмасин.

Қон-қора обдаста ушлаб турган айл бошини қимирлатди.

— Хотиржам бўлинг! — тинчитди Султоновни чўпон.

У машинани аямай ҳайдаб, рансин уйига етказиб келди. Аммо ичкарига кирмади. Султонов ҳам зўрламади.

Салтанат она эрининг аҳволини кўриб қўрқиб кетди.

Султонов жавоб бермади.

— Эшикни қулафла. Ҳеч кимни киритма. Темир қаерда?

— Уйда эди. Ҳозир яна қарайман. Дамир Тошкентда.

— Бисотингни йиғиштир. Ҳозироқ Самарқандга жўнайсан. Паримоншикига. Ҳамма темир-терсақларингни, пуллариингни ол. Уқдингми?

Салтанат она ҳеч нарсага тўнунгани йўқ. Лекин фалокат юз берганини сезд. Шўнинг учун хўп, деб, қўя қолди.

— Темирга айт. Машинани тайёрласин. У олиб бориб қўйди.

Дам ўтмай Темир кирди.

— Дада, нима бўлди? Нега ойимларни Самарқандга элтишим керак?

— Шундай қилини керак. Бу ердаги тўнолондан онамг пари тургани маъқул.

— Қанақа тўнолон, дада?

Темир дадаси ёнига келиб, диванга чўкди.

— Мен кўп иш қилдим, ўғлим. Биласанми шунга?

Темир бош силкиди.

— Сизганман, дада.

— Сизган бўлсанг, яхши. Лекин бир нарсани билиб қўй. Нима қилган бўлсам, сенларни деб қилдим. Мендан кейин хор бўлмаларинг, дедим. Ҳамманга омонат китобчаси очдириб қўйганман. Ўхтиёт қилиб ишлатсаларинг, умр бўйи ҳеч кимга, ҳеч нимага зор бўлмай ўтасанлар. Мендан хафа бўлма. Қани қўлиниги бер.

Темир унга қўлини узатган эди, Султонов уни бағрига тортиб қучоқлади, пешонасидан ўйди.

— Энди менга Фатҳилла акамгни тониб кел. Кейин жўнайсанлар.

Темир индамай чиқиб кетди. Султонов тахмонда турган темир сандиқнинг торгмасини ёнида доим олиб юрадиган калит билан очди. Икки қатор териб қўйилган пул боғламлари билан унинг тагида турган омонат дафтарчаларини олди. Улар олтитами, етгита эди.

— Салтанат, — қичқирди у.

Қичқирмаса ҳам бўларди. Салтанат она бутун вужуди титраб эшик тагида киришини ҳам кирмаслигини ҳам билмай турарди.

— Лаббай? — деди у ичкарига ўтиб.

— Алиевлар изимга тушди. Бир-икки ойга йўқ бўламан. Сен Наримонникида тур. Манавилар сенда бўлсин. Сеники, болаларингники. Пулларни ҳам ол.

— Озгина тақинчоқларимни Одамбойнинг онасига бериб қўювдим. Нима қилай? Тураверсинми?

— Йўқ! Ол! Кетаётганингда кириб ола кет. Одамбой сотқин чиқди. Вақт зиқ. Фатҳилла келиши билан жўналаринг.

Салтанат она одати бўйича ҳеч нарса сўрамади, ҳеч нарса демади.

Улар шахсий «Волга»ларида Дуркентдан чиқишганда, Сиддиқовнинг келаётганини кўришди. Лекин унинг машинаси жуда тез келаётганидан сўрашиш имконияти бўлмади.

— Ойи, — сўради Темир Сиддиқов ўтиб кетганда. — Ишлар чатоқми?

— Қайдам? — Салтанат она эрининг ишлари қанчалик чатоқлигини билмасди. Лекин кўнглида бу гал умидсизлик, хавф кўпроқ эди. — Дадамнинг бошидан чатоқ ишлар кўп ўтган. Ҳаммасидан қутулиб, қайтанга обрў орттириб чиққан. Ажаб эмас, бу гал ҳам шундай бўлса...

— Кўп нарсани кечиришлари мумкин. Дадамнинг тажрибалари катта. Одамларни яхши ишлатиб, пул топиш йўллари биладилар.

* * *

Хотини билан ўғлини Самарқандга жўнатгандан кейин, уй унинг назарида бирдан ҳувиллаб қолди. Ёлғизлик ҳиссидан қутулолмай, фикрларини анчагача жамлай олмай ўтирди. Аммо шошилиш керак эди. Фатҳилла уйни кузатишгаётганини айтди. Ҳали-замон ўзлари ҳам келиб қолишлари мумкин. Қамоққа олиш тартибларини у яхши биларди. Бундан у чўчигани йўқ. Фақат озгина беҳафсалалик қилганидан, бир-иккита иши чала қолганидан у ранжиди. Кейин Усмоновнинг уйига ўтмади. Бирров кўриниш бергани яхши эди. Энди эса илож йўқ. Владивостокдан келадиған мижозлари билан учрашди-ю, ҳисоб-китоб қилолгани йўқ. Лекин улар қочиб кетмайди, алдамайди ҳам. Алдагани унинг азаматлари йўл қўймайди.

— Фатҳилла! — чақирди у нимадир эсига тушиб.

Дарвозанинг олдида қизил «Жигули»ни тайёрлаётган Фатҳилла қўллариини артиб, унинг олдига келди.

— Иккита иш қиласан. Биттаси, колхознинг «Волга»си идоранинг олдидан қимирламасин. Уқдингми? Қизларга ҳам айтиб қўй. Ўзлари ҳам қабулхонадан кетишмасин. Иккинчиси — Сиддиқовнинг машинасига телефон қил. Биласанми? — Фатҳилла бош ирғади. — Айт. Бу ёққа келмасин. Топ дарров!

Фатҳилла отилиб чиқиб кетди. Султонов идорага ўзи телефон қилди:

— Ҳа, тинчликми? Яхши. Қулоқ сол. Мен ўзимдаман. Зарур иш билан ўтирибман. Ҳеч кимни кабинетга киритмаларинг. Уқдингми? Баракалла.

Ҳа, унинг режаси ўзгарди. Шошганда шундай бўлади, тўғри фикр кейин келади. Уни ҳозир Сиддиқов билан кўришмагани маъқул.

Нима учун у бирдан шундай фикрга келиб қолди? Ҳеч кимга бунни айтгиси келмади. Айтадиган одами ҳам йўқ эди. Битта Фатҳилла уни кутиб ўтирибди, холос. Хотини бўлганида ёнида, балки унга айтармиди. Йўқ, унга ҳам айтмас эди.

Ҳовлиқиб Фатҳилла кирди.

— Кеч қолдик. Яқин келиб қолибдилар. Қайтмайман, деянтилар.

— Чой қўй. Кейин ертўлага туш. Анави «Наполеон»дан, арманникидан катта уйга олиб чиқ. Уч-тўрт шиша машинага солиб қўй. Қазӣ, гўшт, нон!.. Хуллас, икки-уч кунлик ейдиган нима бўлса, ол!

Фатҳилла ҳовлига чиқishi билан Сиддиқов кириб келди. У формада эди.

— Қасрдалар? — омонатгина қўлини узатар экан, сўради.

— Ётоқхонада. Телефоннинг олдидалар. Ҳозир чақираман.

Фатҳилла югуриб Султоновнинг олдига кириб кетди. Сиддиқов кетидан борди.

— Булар иш бўлди. Хафа бўлманг, — қаршисига чиқиб келайтган Султоновни қучоқлади. — Одам кўнайган сари хавф ҳам кўнаяди. Одамбойингиздан олдин анави Тошкентга жўнатганларингиз бири олиб, бири қўйиб гуллаб беришди.

— Таги кўрмаганлар шунақа сотқин бўлади.

Султонов майорни белидан қучиб, меҳмонхонага бошлади.

— Нега мени келмасин, дедингиз? — сўради ўтириб

фотиҳа қилингандан сўнг Сиддиқов. — Фатҳилла телефон қилганда, кўчангизга кирган эдим.

— Сўраманг, Собиржон!.. Минг хил фикр мияни қовуриб ташлади. Аввал сизни жудаям кўргим келди. Кейин бундай ўйлаб қарасам, бугун-эрта кўришмаганимиз маъқул экан.

— Барибир айтмаянсиз...

Султонов кулди.

— Энди фойдасиз деяпман-ку?!

— Аҳвол кеча жиддийланган. Прокурор Алиев тўплаган ҳужжатларни Президентга айтиб берган. Президент сизни, ёнингизда бор ёрдамчиларингизни, фармзаводнинг баъзи раҳбарларини қамоққа олишга, уйларида тинтув ўтказишга розилик берган. У қорадори, кўкнорифурушларни ўлгудек ёмон кўради. Халқнинг инқироzi биринчи гада кўкноридан дейди. Хуллас, бугун эмас, сизнинг масалангиз кеча кечқурун ҳал бўлган эди. Азонда шунга айтиш учун йўлга чиқмоқчи бўлиб турганимда вазир йўқлаб қолди.

— Дилим сезган эди! Кўришмаслигимиз керак эди бугун... Кўним битганини сезиб турибман.

— Нафасин совуқ қилманг.

— Сизни келманг деганимда жон бор. Аввал эшитинг, Собиржон. Мен туттидим ҳисоб. Номини эди булғашади. Сизни четда бўлишингизни истардим. Кераксиз бизга. Мени улар барибир қўлга олишади. Чиқариб олиш сизнинг бўйингизда. Бу бир. Иккинчидан, болаларимнинг тақдири эди сизнинг қўлингизда. Уларга ҳеч ким тегмасин. Биронтасини менга олиб бориб тақашмасин. Мол-мулк, уй-жойни мусодара қилиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас!

Султонов гижим бўлмайдиган япон матосидан тикилган ва почалари қўқимтир брезент этик қўнжига тиқилган кулранг шими чўнтагидан худди шундай кулранг омонат дафтарчасини олиб Сиддиқовга узатди.

— Сизга омонат дафтарча очдириб қўйганман. Ярми ўзингизга. Ярми мени олиб чиқишга, болаларга доғ теккизмасликка нишлатасиз. Етмаса яна кейин ҳисоблашамиз.

Сиддиқов дафтарчани олиб, кўриб чиқди, кейин оқ қўйлагининг кўкрак чўнтагига солиб қўйди.

— Айтганингиздек бўлади. Лекин уларнинг қўлига тушини ҳозир ўйламанг. Мен битта режа билан келяпман. Алиев прокуратураининг машинасида иккита ёрдамчиси билан ўглини юбориб, ўзи шахсий «Жигули»сида келяпти. Қандайдир бир мулжали бўлса керак-да. Демак, ўз машинасида қайтади. Йўлда ёнидан масала, трактор чиқиб қолиши мумкин, кўприк олдидами, тутзордами, Тангатоидами,

майли-да, уни ўйлашиб кўрармиз. Трактор билан тўқнаш келгандан кейин машина ҳам, ундаги одамлар ҳам нобуд бўлиши мумкин. Лекин на илож? Ҳамма ҳужжат ҳозирча Алиевнинг қўлида. У йўқолса, ҳужжатларни қайтариб олиш қўлимдан келади.

— Барака тонинг! — Султоновнинг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Шунинг учун сизни бир-икки кунга холироқ жойга элиб қўяйлик. Ўша ерда қимирламай, мени кутиб ўтиринг. Аммо раистикни энди унутинг. Яхшиси, ўзингиз истеъфога чиқинг. Ҳозир бу сизга жуда керак. Кейин халқ ўзи яна сизни сайлаб олади. Халқ ўзимизнинг халқ, гапга тушунди. Қани, қаёққа борасиз? — Сиддиқов ўрнидан туриб, хонани айлана бошлади.

— Напайга. У ердаги уйни кам одам билади. Боргансиз-ку? Фақат ўзингиз Йўлгошадан мени олиб чиқиб қўйинг.

— Тешабой ака! Одам одам билан тирик...

Майор Сиддиқов сидқидилдан шундай деди. Беихтиёр у Султоновга ўтирилди. Икки кун ичида филдек одам... елкалари тушиб, қўллари шалвираб қолибди. Сиддиқов сидқидилдан унга ачинди, айни вақтда ундан ранжиди. Султоновнинг бугунги аҳволи унинг қариганидан, илгариги эҳтиёткорлигини йўқотганидан, нафси бузилиб, беш панжасини оғзига тик бошлаганидан далолат берарди. Тоғдаги кўкнорига, ўзингиз хабар қилдингизми, бўлди, тегманг, ўшанинг даромадидан кечинг, деб маслаҳат берди, аммо Султонов кўнмади. Юк қўлга тушмаганида, ўқитувчини ўлдирган безориларнинг айтганлари тўхмат бўлиб чиқарди. Бриллиант соатларни ҳам «тўқликка шўхлик» тарзда давлатга ўтказиб юбориш мумкин эди. Сохта ҳужжатлар билан қўлга тушган кўкнори ҳамма ишни бузди, тўғрироғи, ҳамма ишни биринга тизиб берди. Ин Алиевнинг қўлида. Оғзаки республика прокурори билади, Президент билади. Ҳужжатлар Алиевда. Алиев йўқ бўлиши билан ҳужжатлар йўқолиши керак. Буни қила оладиган одамлар бор. Эртагаёқ, балки бугуноқ Сиддиқов уларни топади, хурсанд қилади.

XVII

Алиев Тенабоққа келиши билан Султоновни сўради.

— Кечикдик, — уялинқираб жавоб берди Исмоилов. — Ярим соат илгари майор Сиддиқов билан чиқиб кетишибди. Сиддиқовнинг машинасида ўтиригани учун ҳеч ким тўхтатишга журъат қилолмабди. Мен шу ерда эдим.

— Хўш, нима қиламиз энди?

— Менимча, энг аввало Сиддиқов билан боғланиш керак.

— Тўғри Тошкентга олиб кетган бўлса-чи? — гумон қилди Алиев.

— Бўлиши мумкин. Аммо ордер сизда-ку?

— Кечаги топишириқ унга маълум бўлиши керак. Аксинча, бунчалик шопилмас эди. Турсунов қасрда?

— Уни мен археологлар ёнига юбордим. Энди горни қидириб нима қилишади? Шу ердан тушаверишсин.

— Қани, Сиддиқовга телефон қил-чи!

Улар меҳмонхонага киришди. Исмоилов майор Сиддиқов машинасидаги номерини терар экан, Толиб полвон билан учрашганини айтиб берди. Бечора бир чўпон ўртоғиникида беркиниб юрган экан, Султоновдан кўрқиб. Жиянлари чақириб келишди.

— Нима дейди?

— Анави клуб мудирасини Одамбой бўйнига сиртмоқ солиб ўлдирганини машина уриб юборган отбоқар Алиқул кўрган экан. Ҳамидуллани ҳам Одамбой ўлдирган эмиш.

— Лекин асосий қотил Султонов-ку.

— Жавоб бермаяпти. — Исмоилов трубкани қўйиб, номерни қайтадан терди. — Мен бир нарсага тушуинмаянман, Қодир ака. Қимматбаҳо соатини Шоҳидага совға қилгани маълум. Нега совға қилганини тахмин қилиш мумкин. Лекин Фотимага шундай совға қилишдан мақсади нима эди?

— Мақсади битта. Бир кун келиб ундан ҳам Шоҳидадек фойдаланмоқчи бўлган.

— Собир ака? — қичқирди трубкага Исмоилов. — Салом, бу мен Ўктамман. Қодир акам сиз билан гаплашмоқчилар.

Исмоилов трубкани узатди.

— Яхшимисиз, — сўранди ҳеч нарса бўлмагандек Алиев. — Йўғонтенага келдим. Сизни шу ерда юрибдилар, дейишди. Шунга безовта қилинман. Яхшимиз, Собир ака?

— Раҳмат, — Сиддиқов ҳам сир бой бермай Алиев таклиф қилган хотиржам оҳангда жавоб қилди. — Тешабой акангизда бир иш бор эди.

— Кўриндингизми? Яхшимилар?

— Кўриндим. Иш битди. Шу ерга келиб, қариношларни кўрмасдан кетиб бўлмайди. Синглиминикида эдим. Энди кетяман. Усмоновнинг уйига ўтмоқчиман. Бормайсизми?

— Кечирасиз, Собир ака! Султонов ҳозир қасрда? Бизнинг ҳам бир зарур ишимиз бор эди.

— Менимча, идорасида. Қасрдасиз?

— Тепабогда. Ўтмайсизми?

— Раиснинг боига раиссиз кириб бўладими?

— Тушундим, Собир ака. Лекин мени кечиринг. Кечадан бери Тешабой Султонов «Шифокор» колхозининг раиси қамоққа олинган ҳисобланади. Ордер менинг қўлимда.

— Шошилинг бўлмаса, — деди ҳамон овозини ўзгартирмай Сиддиқов. — Тоғли жойда нима кўп, яширинадиган жой кўп.

Сиддиқов трубкани қўйиб қўйди.

— Раис ўзидамиди, — деди Исмоилов. — Ўзи трубкани олмаяпти. Лекин котиба ўзларида, деб жавоб қилипти.

— Югур! — буюрди Алиев. — Икки кишини олиб югур. Мен боргунча чиқарма. Равшанни Зухраникига ташлаб ўтаман.

Исмоилов югуриб чиқиб кетди.

Алиев билан Равшан иккита машинада Зухраларникига келишганда, эшик очиқ эди. Ичкаридан тиловат қилаётган қорининг овози келиб турарди. Алиев эшик олдида тўхтади. Фотиҳадан сўнг, ҳовлига кирди. Айвонда, ҳовлидаги сўрида ўтирган эркаклар ўринларидан туриб эшикка йўл олдилар.

— Ҳамидуллахоннинг жасади топилганини эшитиб кирувдик, — деди Алиевни илгари кўрганлардан бири. — Раҳматлининг жойи жаннатда бўлсин.

Зухра уйда йўқ эди. Одамлар кетиши билан ошхона томондан Света ва унинг онаси чиқиб келишди.

— Чойга туришмади. Керак эмас экан, — негадир уялиб тушунтирган бўлди Светанинг онаси.

— Зухра қаерда?

— Билмадим. Тепабогдан қайтганимиздан кейин йўқ бўлиб қолди. Адашмасам, қабристонга кетган.

— Битта ўзи-я? — ҳайрон бўлиб сўради Равшан.

— У ҳеч нарсадан чўчимайди, — гапга аралашди Светанинг ойиси. — Кечаси билан уни қидириб чиқдик. У бўлса акасининг қотили билан Тепабогда юрган экан.

Светанинг ойиси ранжиб гапирдим, ё Зухрадан гурурланиб гапирдим, Алиев ҳам, Равшан ҳам тушунмади.

— Бориб келайми? — сўради Света.

Алиев ўглига қаради.

— Мен энди кетаман. Сен Света билан бирга бор. Илтимосимни айт. Уйга олиб кет. Бугун у бу ерда қолмагани маъқул.

Улар «Жигули»га ўтириб, йўлга тушишди. Қабристон олис эмас эди. Кун тиккага келиб қолганидан ҳаво'исиб кетган, машинанинг олди жимирилди. Баланд гулдор темир панжарадан ясалган дарвоза олдида улар машиналарини қол-

дириб, ичкарига киришди. Гуп этиб, муздек ҳаво юзларига урилди. Яна аллақандай, қабристондан бўлак ҳеч қасрда сезилмайдиган майин, ёқимли ҳид димоғларига урилди. Бу ҳид турли хил ўтлару хина билан ювилган сочининг ҳидига ўхшаб кетарди. Аммо шу ҳид, шу салқин ҳаво биринчи қўйилган қадам биланоқ одамнинг кайфиятини ўзгартириб юборади. Ҳозиргина дилни қийнаб турган ташвишлар, алам, хафагарчилик йўқолиб, унинг ўрнини қандайдир сокинлик эгаллайди. Фикрлари ойдинлашади, вужудини ҳаммага, ҳамма нарсаса бирдан пайдо бўлган меҳр қоплайди. Дарахтларнинг шатир-шутурига, қушларнинг сайрашига мутлақо бошқача диққат ва қизиқиш билан қўлоқ солади одам.

Катта йўлқадан бир-икки қадам юришгач, Света тўхтади.

— Балки у ёлғиз бўлмоқчидир? Шу ерда кутақолайлик?

— Тўғри, халақит бермайлик, — рози бўлди Равшан ва серсоя тут тагида турган узун ёғоч курсига ишора қилди. — Ўтиринг.

Абдулла акаларнинг хилхонаси шундай дарвозадан кириш билан кўринади. Аммо Зухра чўкка тушиб тиззаларига тиралиб ўтиргани ва бутун диққати янги сувоқдан чиққан икки ёнидаги қабрда бўлгани учун уларни кўрмади.

Унинг назарида тут шохига яна ўша таниш мусичалар келиб қўнгандек бўлдилар. У бундан сезиниб кетди. Балки шу қушларни кўриш истаги билан уйдан отилиб чиқиб, қабристонга келгандир?

Мусичалар ку-кулаб, бир-бирларига яқинлашганиди. Зухра бошини эгиб қимирлашга ботинмай, қўлоқ соларди. Аммо қушлар бир-икки ку-кулаб, қанот қоқинди-да, учиб кетинди.

Бир маҳал кимдир чинқиргандек бўлди. Зухра бошини кўтариб овоз келган томонга қаради. Эндигина қанот ёзиб учиниши ўрганаётган қарқуноқ бошқа шохга учиб ўтишни билсмай, эгилган илгичка шохга тирмашиб чинқирар, юқорироқда ўтирган онаси эса хотиржамлик билан бошини сарак-сарак қилиб уни кузатарди.

Зухра ўрнидан турди ва шундагина дарвоза олдидagi узун курсида Света билан бир нотаниш йиғит ўтирганини кўрди.

Буни кўриб, Света қаршисига юрди. Йиғит унга эргашди.

— Таниш, бу Равшан, — деди Света улар бир-бирларига етишганда. — Қодир ака Алиевнинг ўғиллари.

— Салом, — Равшан унга қўлини узатди.

Зухра қўлини этагига аргиб, кўришаркан, юзига қаради.

Равшан бўйи биланми, ё кўзлари билан майин, сезилар-сезилмас жилмайиб боқини биланми, унга акасини эслатди ва бирдан дилида бу бегона йигитга яқинлик пайдо бўлди.

— Адам сизни топини тайинлаб кетдилар, — деди Равшан, ҳаммалари дарвоза томонга юра бошлаганда.

— Тинчликми? — сўради Зухра. — Назаримда ҳамма иш тугади шекилли?

— Билмадим. Менимча жиноят юз берган жойда ҳеч маҳал иш тугамайди. Битта жиноят иккинчисини тортиб чиқаверади.

— Сиз ҳам юристмисиз? — қизиқди Зухра.

— Ҳали студентман. ТошДунийнинг учинчи курсидаман. Сизнинг ҳақингизда уйимизда кўн гапиришади.

Зухра бешхтиёр ўгирилиб, бошини у томон бироз кўтариб қаради.

— Афсуски, менинг ҳақимда яхши гап йўқ.

— Аксинча. Фақат яхши гап айтишади, Зухра! Аввало бутун оиламиз номидан, шахсан ўзим номидан сизга чуқур таъзия изҳор қиламан. Бошингизга оғир мусибатлар тушибди. Адамлар шундан хижолатдалар. Вақтида филокатларининг олдини ололмадик, дедилар. Илтимос, бугун бизникига борасиз. Сизни олиб кетгани келдим. Кечқурун бафуржа адам билан гаплашасизлар.

Зухра бир нарса деб, эътироз билдирмоқчи эди. Равшан қўймади.

— Истаган пайтингизда, эртагами, индингами олиб келиб қўяман. Фақат бугун ёлғиз қолишингизни адам истамаяптилар.

— Мен ёлғиз эмасман. Ана, Света бор. Жуда қўрқсам, уларникига чиқиб ётаман.

— Тушунаман. Лекин мени ҳам тушунинглар, яхши қизлар. Адамларнинг гапларини иккита қилолмайман.

Равшан айтганидан қайтмаслигини Зухра сизди.

— Майли, олдин уйга ўтайлик. Кейин...

Уйда Зухра меҳмон ҳурмати янги кўрпача олиб чиқиб ёзди, дастурхон тузади-да, ўчоқбошига ўтди. Чой дамлаб келиб нон синдирди. Аммо Равшан бир пиёлагина чой ичган бўлиб, ўрнидан қўзғолди.

— Адам билан учрашиб келай. Икки соатларда қайтсам бўладими?

— Майли, мен тайёр бўлиб тураман, — деди Зухра унинг таклифига қўниб.

Равшан чиқиб Зухра ёлғиз қолди. Энди у бундай ёлғизликка одатлана бошлаган эди. Хонадонлари бошига тушган

мушкулотнинг барча тугунлари ечилиб, энди ҳамма нарса ойдинлашган, ноаниқликлар тугаган эди. У энди ёлғиз. На ота-онаси, на опа-укаси бор. Ҳаммаси бу дунёдан ўтиб кетишди. Унинг ўзи қолди. Бу ёлғизлик қанча давом этади? Энди кимга ишониб, кимга суянади?

* * *

Султонов Фатҳилланинг янги қизил «Жигули»сида Нанайнинг ёнгоқзори ичидаги кўздан йироқ боғга етиб келганда, кун пешиндан отган эди. Бу жойни жуда кам одам биларди. Ўзи ҳам кам келарди. Баъзи-баъзида овни ихтиёр қилиб қолган яқинлари катталарни олиб келарди, холос. Ёввойи эчки, жайрон овлашарди. Албатта помога. Ов баҳона, бир кун — икки кун дам олиб, жаннати овқатлардан оз-оз тамадди қилиб кетишарди. Тиниб-тинчимас Султоновга бу жой унча маъқул эмас эди. Бўғилиб кетарди. Ҳозир ноилож. Ҳозир у шу ерда бўлиб, Сиддиқовдан хабар кутиши керак эди. Хабарнинг яхши бўлишига Сиддиқовнинг ишончи комил эди. Лекин Султоновнинг дили ёришмади.

Камган, қўпол, ҳазилли мутлақо тушунмайдиган Фатҳилла қандай қилиб унинг кўнглини олишни билмасди. Боғнинг темир дарвозасини ёпиб, машинасини ошхонанинг орқасига қўйганидан бери, қандай қилиб, нима деб унинг олдига боришни ўйларди. Бирдан ҳаёлига бир пайтлари тузлаб кетган зирали бир тўрва бедана келди. Уйдан олиб келган нарсалар ҳам яхши-ю, лекин шу беданаларни серпийёз қилиб қовуриб берса, отанинг чехраси ёришармиди.

...Фатҳилла ошхонадаги ишни тугатиб, уйга, ота ёнбошлаб ётган хонага кирди.

Султонов французча коньяк шишасини яримлатиб қўйган эди.

— Кел, — деди у Фатҳиллани кўриб. — Ўтир. Бир бало қиляпсан шекилли?

— Бедана қовуришман. Сур бедана бор эди.

— Яхши. Ма, ич. Менга қарама. Кайфим йўқроқ, Собиржон ваъда қилди. Ишимиз эрталарга тинчиб кетади. Мабодо тинчимаса, отангни Сибирда кўрасан...

— Ундай деманг. Сизни қамайдиган одам, ўзи қамалиб кетади. Мана мени айтди дейсиз. Собиржон ака хушхабар билан келадилар эртага.

Фатҳилла пиёлани бўшатиб ўрнидан турди.

Кўп ўтмай иккови бир лагандан иштаҳа билан овқатланишни бошлашди. Фатҳилла бошқа ичмади. Аммо отани

тўхтатишга ҳам ботинмади. Султонов иккинчи шишани ҳам яримлатди. Сиддиқов қанчалик ишонч билан уни типчитатишга ҳаракат қилмасин, негадир ўзини қопқонга тушган қуёндек ҳис қилар эди. Боққа келиши билан пайдо бўлган шу ҳис қанча ичмасин, қанча вақт ўтмасин барибир тарқамади. Бу бежиз эмас эди. Ҳамма нарса битта Алиевга боғланиб қолгани йўқ. Алиев кўп нарса тўплади унга қарши.

Ақлли одам шундай пайтларда оиласи, бола-чақаси, қариндон-уруғларини ўйлайди. Уларга гап тегмайдиган йўлларни қидиради. Султонов учун шундай йўллар борми? Жуда бўлмаганда, битта йўл топилар?

— Қуй! — буюрди у Фатҳиллага.

Фатҳилла аччиқ ҳинд чойидан қуйиб узатди.

— Анавидан қуй! — жеркиб берди Султонов. — Эсинг борми?!

Фатҳилла истар-истамас қўйди. Султонов пиёладагини ярминин ичиб, ўрнидан турди. Ҳайтовур, у тетик эди. Харҳолда Фатҳиллага шундай туюлди.

Султонов ҳовлига тушиб, боғни бириас айланди. Боғнинг пастида, ёнғоқзорнинг орқасида нимадир жимирлаб кўринди. Султонов нималигини эслолмади. Оқар сўвми, йўлми, билолмади. Йўл тушса, боғнинг тинчи йўқолади. Қайси аҳмоқ шунини ўйлаб топди экан? У дарвозадан чиқиб, шу ёққа йўл солди.

Кетаётиб, Фатҳиллага буюрди:

— Бир ошам бўлса ҳам кечга ош қил.

Фатҳилла озгина бўлса ҳам отанинг чехраси ёринганидан хурсанд бўлди ва шу заҳотиёқ ошга ўннай кетди.

Ҳа, ақлли одам бола-чақасини ўйлайди. Боғнинг панжара деворини айланиб ўтиб, ёнғоқзорга тушар экан, Султонов миёсига шу фикр маҳкам ўтиришиб қолганини пайқайди. Қачон пайдо бўлди ўзи бу фикр? Кечами? Форда эмаклаб, жон-жаҳди билан ундан қутулиб чиқини йўлларини қидиргандами?

Ёнғоқзорнинг этагида нишқириб самосвал ўтиб кетди. Нима қилишяпти экан бу ерда? Йўл бўлса, боғни йўқотадн, е бериб юборади. Лагер қилишсин болаларга.

Ёнғоқзор тугаб, пастда сўв кўринди. Аммо ҳозирги турган жойи йўлга ўхшаб қолганидан у ранжиди. Ким бемаслаҳат йўл солиб юборди? У қанча ўйламасин, ҳеч ким эинга келмади. Кейин, бу жойлар ўники эмас эди. Азбаройи эркалигидан, обрўйи баландлигидан, шу ерин ажратиб боғ қилганида, ҳеч ким индамади. Ҳеч ким ҳеч нима демаслигини у биларди. Аммо ҳозир, тушаётган йўлни кўриб, хафа бўлди. Икки томонига йўл тушган боғ — боғ бўлармиди?!

Орқадан самосвалнинг овози эшитилди. Афтидан, у бўшга ўхшайди, ўкириб келяпти, тез келяпти. Яқинлашганда сигнал берди. Султонов эшитди, ўтавер, ўтавер, деди ичида у ва чап қўли билан йўл кўрсатди, аммо ўзини четга олмади. Самосвал яна сигнал берди. Султонов тўхтаб ўтирилди ва бир қадам чапга оёқ қўйди. Шу топ девдек ўкириб келаётган машинанинг ҳаворанг тумшуги Султоновнинг кўзларига рўпара келди. Нимадир гурсиллаб унга урилиб кетди. Султонов учиб кетаётгандек, қўлларини ёзди, учгандек ҳам бўлди, кейин нимадир бўйни аралаш юзига ботди. У ерда ётганини, самосвалнинг қулочга сиғмайдиган гилдираклари уни кўкраги, юз-кўзи аралаш босиб ўтаётганини сизди. Хаёлидан бояги ўйлаган гани «Ақлли одам!..» — лекин давомини эслолмади, тили айланмади, ҳаммаёқ бирдан қоронғилик ичига гарқ бўлди. Султонов ўлаётганини, оғзига ичидан иссиқ бир нарса қўйилиб келганидан билди. Бу қон эди, у ачинишга ҳам, севинишга ҳам улгурмади.

— Ким бор, одамлар! — қичқирди йигит, уни машина остидан тортиб олишга уринар экан. — Ким бор, ёрдам қилинглар.

Ҳеч ким уни эшитмади. Кейин у машинага чиқиб сигнални босиб ушлаб турди. Қозонга сабзи солаётган Фатҳилла буни эшитиб, юраги бир шув этди. Сигнал тинавермагач, газни пасайтириб, ўша томонга югурди.

Тешабой Султоновнинг машина остига ўзини ташлаб ҳалок бўлганини биринчи бўлиб у кўрди.

Султонов ўз ўлими билан Сиддиқовни талай ташвишлардан халос этган, хотини, бола-чақасига, жаноза ташвишларини ҳисобга олмаганда, осойишталик ва етарли бойлик қолдириб кетган эди. Фатҳилла телефон қилиб, бўлган фожиани батафсил айтиб берганда, Сиддиқов чин юракдан ачинди, айни пайтда унинг ақли ва жасоратига қойил қолди, кўп ташвишлардан қутилганига севинди. Аммо Алиевни йўқотиш учун кўрилган чораларни тўхтатмади. Алиевнинг ҳаёт бўлганидан, йўқ бўлиб кетгани унга маъқул эди. Султоновнинг ўлими билан иш тўхтамайди. Озгина танаффусдан сўнг узилган арқонлар тикланади, шоғирдлар мустақил ишга ўтадилар. Қолғозга, ҳатто Усмоновнинг ўрнига Наримон Султоновни олиб келиш мумкин! Отасининг ўнг қўли эди у. Олим, институтда ишлайди. Халққа ош берилса, керакли ваъдалар қилинса, бегона одамдан кўра, ўзиникини маъқул кўриб сайлаб олади. Жалоловга айтиш керак. Балки у киши ўзи шуни Сиддиқовдан яхши билар. Аммо нима бўлмасин, Алиевни бир ёқли қилиш керак.

Сиддиқов Фатҳилла айтган хабарни Жалоловга етказиш

учун ўрнидан турар экан, телефонда унинг топиширини кутиб турган: Фатҳиллага деди:

— Тензобой ака ўзини машина остига ташлагани йўқ. Машина тўсатдан келиб қолиб, уриб юборди. Тушунарлими? Ҳаммага фақат шу гап айтилсин. Ўзингга ҳам шундай де! Ўртага пенсияда кўмамиз.

У трубкани қўйиб, эшикка йўл олди.

* * *

Равшан ватда қилган вақтида келди. Света шаҳарга тушмайдиган бўлгани учун Зўҳрани олиб йўлга чиқди.

Ўртаги кун ташвишли, оғир бўлса ҳам Зўҳра ҳозир Алиевнинг ўгли билан Тошкентга, уларникига кетаётганидан хурсанд эди. Алиев «соат ҳақида гаплашамиз», дебди. Майли, нима ҳақида гаплашаса, гаплашавержин. Зўҳра тайёр. Соатни қайтариб беради. Унга ҳаром соат керак эмас. Пули ҳам. Ҳамма саволларига жавоб беради. Аммо Алиев бу билан на адасини, на акасини, на Фотимани тирилтириб беради. Улар энди йўқ, мангу йўқ. Уларни Зўҳра фақат тушида кўради, ёлғиз қолган пайтлари уларни чақириб дилдан гаплашади, маслаҳатларини олади. Бошқа улар учун қиладиган иши йўқ, қолмади ҳисоб. Анави ифйос Султоновни тутишса, шу билан Зўҳра тинчийди. Ҳозир ҳам анча тинчиди. Шунинг учун Алиевнинг таклифини қабул қилди. Кўпдан бери уйига чақирарди. Вақт-соати бутунга тўғри келган экан.

«Жигули» худди дарёда сузиб бораётган қайиқдек қалқиб борарди. Йўгонгана ортда қолиб кетди. Йўлнинг икки четини баъзилари битган, баъзилари ҳали битмаган, қўғирчоқдек-қўғирчоқдек бог уйлар бошланди. Кўп ўтмай Зўҳра яхши кўрадиган жой келди. Жўмабозордан ўтилганда йўлнинг икки километрча келадиган қисми тутзорнинг ичидан ўтади. Шу жойга кириш билан одам ўзини ҳаммаёқдан, умуман ҳаётдан узилиб қолгандек ҳис қиладди. Зич экилган сербарг тут шохлари орасида атроф кўринмас, бирдан ҳаммаёқ жимжит бўлиб қоларди. Фақат гилдиракларнинг асфальт йўлда чипилаб бориши тинчликни бузарди.

Бирдан олдинда, йўлнинг ўртасида кимдир кўринди. Опоқ кўйлақда эди у. Бошида ҳам оқ дурра. У машина томон қўлларини силкитиб, югуриб келарди. Бир неча қадам югурганидан сўнг, бошидаги оқ дурраси учиб кетди. Сочлари тўзғиди. Аммо у парво қилмади. Зўҳра ҳаяжонланиб кетди. У Фотима эди!

— Тўхтатинг! — Зўҳра шошиб Равшаннинг елкаларига қўлларини қўйди.

— Нера? — ҳайрон бўлди Равшан ва ғалати назар билан унинг елкаларидаги оппоқ, кичкина қўлларига қараб қўйди.

— Фотима! Фотима! — қичқирди Зухра.

Шу пайт унинг қулоғи остида Фотиманинг овози жаранглаб кетди:

— Тўхта, Зухра! Тўхтанглар! Тўхтанглар!

Зухра аниқ эшитди. «Нима бўлди ўзи? Фотима қаёқдан пайдо бўлди?» — хаёлидан ўтди.

— Равшан! Сизга айтянман! Тўхтатинг! Фотимани босиб кетамиз!

— Қани? — Равшан тормозни босди.

— Ана! Югуриб келяпти-ку?! Фотима-ку! — Деди бирдан уни йўқотиб қўйди. Йўлда энди ҳеч нарса йўқ, кимсасиз эди.

— Қани? Ким эди? — деди Равшан ҳамон ҳеч нарсага тушунмай.

— Мени кечиринг. Менга кўринган экан. Балки хайрлангани, балки кетишимни истамай йўлимни тўсиб чиққандир, — деди ҳардамхаёллик билан.

Сўнг бироз кўзини юмиб туриб, очди.

— Кетдик... — Деди зўрға. Мижакаларида икки томчи ёш кўринди.

УМРНИНГ УНУТИЛМАС ЛАҲЗАЛАРИ...

(Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўлмас Умарбеков ҳаётининг сўнгги
фаслига чизгилар)

«Ҳар куни кечқурун ботаётган
қўнғига қараб, уни тўхтатгим келади.
«Шошма, қўёш! Яна бироз нуригини
сочиб тур, ишларимни тугатиб олай»
дегим келади... Шошиб турибман. Кун
ботаяпти...»

Ўлмас Умарбеков,
«Шошма, қўёш» драмасидан.

Ушбу ёзувларнинг қоғозга тушиши анчайин қийин кечди.

Улар марҳум адиб ҳақидаги ҳиёл маънос ва ғамгин хотиралар бўлгани
учунгина эмас, албатта! Йўқ, бунинг бошқа, ҳали ўзим ҳам англаб етмаган
қандайдир сабаблари бордек туюлади.

Очигини айтсам, Ўлмас Умарбековнинг вафоти мен учун кутилмаган,
қаттиқ зарба бўлган эди. Ушандан кейин анчагача ўзимга келолмай юрга-
ним эсимда...

Шаррос ёмғир қўйиб турган ўша кеч куз кунларининг бирида,
аниқроғи 1994 йилнинг 10 ноябр куни қанчалар довдираб, ғалғиб-каловла-
ниб қолганимни бутун тасвирлаб беришга ожизман. Фақат, ўша куни эрта-
лабдан ёға бошлаган ёмғир пешинга бориб жалага айлангани ва айнан ўша,
осмон ҳам йиғлаб турган соатларда Ўлмас аканинг «Минор» қабристонига
дафн этилаётгани ёдимда... Бошқа кўп нарсаларни эслаёлмайман. Чунки,
кечагина биз билан жилмайиб «сўхбат»лашиб ўтирган олийжаноб чехра,
ўйчан нигоҳ, ёқимли табассумнинг энди йўқ эканлигига сира-сира ишон-
гим келмасди...

Бу ўринда «сўхбат» сўзини қўштирноқ белгиси ичига олаётганим бежиз
эмас. Ўлмас Умарбековни яқиндан кўрган, билган кишиларга маълумки, у
киши оғир хасталикка чалинган ва кейинги йилларда гапиролмайдиган
бўлиб қолган эди. Шу босс, кўпроқ биз — унинг ҳузурига ташиф буюрган
кишиларгина гапирар, Ўлмас ака эса сўнгги йилларда сира қўлдан
қўймайдиган кафтдеккина дафтарчасини олиб, бизнинг саволларимизга
«жавоб» берар ё бирор нимани «сўрарди». Бунақа пайтларда унинг
қийналаётганини биз сўхбатдошлар билардик, ўзимиз ҳам қийналардик.
Тўғри-да, бир умр ширин дутфи билан бошқаларни ўзига маҳнў этиб кел-
ган одам, худди етти мучали соғ кишидек рўпарангда ўтирсаю, бирон оғиз
сўз деёлмаса! Боз ўстига, имо-нишоралар билан ўз фикрини баён этишга
кўникмаган одамнинг бу аҳволга тушиб қолишининг ўзи — ҳам қўрқинчли,
ҳам тасаввурга етдириб бўлмайдиган манзара эди.

Шунга қарамай, Ўлмас ака табиатан ўта вазмин ва босиқ одам
бўлгани учунми, ўзининг қийналаётганини сездирмасликка уринар,
сўзларингизга диққат билан қўлоқ солар, шу аснода унинг оқ оралаган
қошларининг чимирилишидан, гоҳ ўйчан нигоҳини номатълум бир нуқтага
тиккан кўйи хаёлга чўмиб қолишидан, гоҳ тилла тишларини йилтиратиб
ёқимли кулимсирашларидан, гоҳ тишларини — тишларига босганида
юзида шиддатли бир ифода зоҳир бўлишидан, гоҳ қўлларини ёзганча ўз

ҳис-ҳаяжонини ифода этмоқчилигидан, у ҳеч қачон ўз суҳбатдошига ишбатан лоқайд ва бепарво эмаслигидан дарак берарди.

Ўлмас аканинг илк бор овози йўқолиб бораётган кунларни яхши эслайман. Ўшанда Республика Радиосининг «Адабийёт ва санъат» таҳририятида хизмат қилардим. Кунлардан бир кун телефон қўнғироғи жириглаб қолди. Тўшакин кўтардим. Симнинг у томонидан хирқираган, хаста товуш эшитилди. Дафъатан танимадим. «Эркин, ман Ўлмас акайизман!» дегандан кейингина овоз Ўлмас Умарбековники эканлигини билдим. «Ҳа, тинчликми Ўлмас ака, нима бўлди?» сўрадим ундан. У киши жавобни қисқароқ қилиб қўяқолди. «Ҳа, сал... шунақа, тобим бўмий турибди, — деди ва қўшиб қўйди: — Шу... йўлиз тушса, уйга бир кириб ўтасайиз... қўлэмани тайёрлаб қўювдим...»

Шу билан «суҳбат»имиз тугади. Ўшанда мен хом сўт эмган банда Ўлмас акани шўнчаки томоғи шамоллаган бўлса керак, деган ҳаёлга борган, унинг бедаво дардга чалингани эса етти ухлаб тушимга ҳам қирмаган эди.

Ўша суҳбатимиздан кейин орадан кўп вақт ўтмади.

1990 йилнинг 20 март кунини Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тўроб Тўла вафот этди-ю, у киши билан видолашув маросими «Киночилар уйи»нинг фойсесига ўтказилди. Маросимга ўша вақтда Ўзбекистон Маданият Вазири вазифасида ишлаб турган Ўлмас Умарбеков раислик қилди. Ўша маросимда иштирок этганлар ҳозир ҳам яхши хотирлашса керак... Ўлмас аканинг овози микрофон орқали ҳам зўрға қўлоққа чалинар, унинг хирқироқ товуши узоқ-узоқлардан эшитилиётганига ўхшарди...

Бу адбига ёпишган бедаво дарднинг муқаддаси эди...

Ўшандан кейин Ўлмас ака кўп даволадди. Гоҳ Тошкентда, гоҳ Москвада... Гоҳ тузалиб қолгандек туюлар, гоҳ яна тиббий текшир-текширлар, муолажалар бошланарди. Ана шу касаллик туфайли, ишлаб турган лавозими — Бош Вазир ўринбоқчилигидан ҳам истеъфога чиқинга тўғри келди. Кўпроқ вақти инфоҳоналарда ё уйда ўтадиган бўлди.

Ҳаётда сира тишиб-тинчимасан, ҳаминша яшаш-яратини завқи билан қўйиб-йишиб юрган одам кўрпа-тўнак қилиб ётаолмас экан. Ўлмас ака ана ўша пайтларда ҳам ёниб ишлади. Ёзди, ёзди, ёзди... Сал тузалди, қўлига қалам-дафтарини олар, янгилимасам, унинг бу ёрут дунёдаги энг яқин ҳамроҳлари рафиқаси Зухра опаю қизчаси Умида ва ана шу Қалам билан Қогоз бўлиб қолган эди, ҳоло. Шу сабабдан ҳам, у кўп ёзарди. Ҳали романини қайта кўриб чиқар, ҳали янги пьеса устида иш бошлар, ҳали янги-янги ҳикоялар қораларди.

Билмадим, бу нима дейилади? Тақдирми, тақдир тақозосини, фалақининг гардинисини?!.. Ҳар ҳолда, ўзим бир ўзир севган Адиб ва Нисон ҳаётининг сўнгги фаслида у билан ҳамнафас бўлини менга nasib этди.

Шу ўриндан, ўзининг яна бир жасоратига тан бергим келади. Бу ҳам бўлса, Ўлмас ака нафақат Нисон, балки Ижодкор сифатида ҳам бизга сабоқ бериб, ўрпак кўрсатиб кетди.

У сўнгги нафасигача ёзди. «Фотима ва Зухра» деган романини тугатиб-«Шарқ юлдузи» ойномасига топширди. «Оқсоқол» номли янги пьеса ёзиб тугатди. «Қизимга хатлар» деган хотиралар китобини тиштибга солди. «Мангу дунё бўлагасида» номли янги асар устида иш бошлади, бир қанча янги ҳикоялар ёзди... Ана шу ёзилган, ёзилмаган, тутаган, тугалланмаган асарлар қачонлардир бир кун босилиб чиқинга, китобхоналарнинг маънавий мулкига айланиб қолинга ишонгим келади.

Вафотидан бир неча ойлар бурун эди, янгилимасам, Профессор Собир Мирвалисов икковимиз дам олиш кунларининг бирида Ўлмас аканинг уйига бордик. Адиб бизни кўриб ёни боладек қувониб кетди. Умуман, боши ёстиққа тегиб қолган одам ўзини биров йўқлаб келса, боши кўкка етишни табиий эканлигига ўша кунни яна бир бор ишонч ҳосил қилганим яхши эсимда.

Қирралари сийлиб кетган наастаккина зиналардан айвонга кўтарилдик. Фотиҳа ўқилди. Ўлмас ака одатдагидек кафтларини бири-бирига уриб қарсак чалди. Одатда у рафиқаси ёки қизини қақирмоқчи бўлса, шундай қиларди. Бирпасда дастурхон тузалди. Уёқ-буйёқдан сўхбатлашиб ўтирдик. Биз гапирармиз, Ўлмас ака эса дафтари орқали «жаъноб беради». Ана шу «сўхбат» давомида Собир ака ўлмас аканинг 60 ёшига тулгани ва бу санани нишонлаш ҳақида гап очган эди. Ўлмас ака «керакмас» дегандек қўлларини силкиди, кейин қўлини кўксига қўйиб «раҳмат» дегандек таъзим қилди.

Собир ака «Ёшингизда бўлса, бир вақтлар Ойбек домланинг 60 йилигини ўтказгандик. Бир оғиз гапирмаган бўлсалар ҳам, қанақа чиройли, файзли ўтганди...», деганди, гапнинг нишаби қаёққа кетаётганини сезган Ўлмас ака шу ерда «О! Сиз мени ким билан таққослаяنسиз?!» дегандек кескин бош чайқади ва «Қўйсангиз-чи!» деган маънода хижолатли кулимсиради. Собир ака эса худди буни сезмагандек, бамайлихотири давом этаверди: «Сиз ҳам Зухраҳон билан бир чеккада ўтирасиз. Гапирганлар гапирари. Кейин биронта спектаклингизми, концертми қўйилади. Вассалом!.. Ижодингиз ҳақида ўзим маъруза қиламан!»

«Ана, Ҳамза театрида ўтказиш мумкин!» — қўшилдим мен.

«Яхши бўларди-да! — деди Собир ака «масала ҳал» деган оҳанда, — Хўп деярлининг! Танкилий томонларини менга қўйиб бераверинг!»

Ўлмас ака гапларимизни жиддий қиёфада, лабларини қимтитганча эшитиб ўтирди-ўтирди-да, кейин бошини сарак-сарак қилиб, шоша-пиша дафтарига нимаслариндир ёзакетди, кейин бизга узатди.

«Собир ака! Ўркин! — деб ёзилганди унда. — Ҳурматинглар учун қўллуқ! Лекин бу аҳволда халқнинг олдига чиқиб ўтиролмайман. Қийналиб қоламан. Ҳар чорак соатда процедура қилишим керак... Ёзадиганимни ёздим, катта-катта уйвону-мукофотларни олдим. Худо хоҳласа, яхши ниятларим кўп. Худо умр берса, пайғамбар ошимни қилиб бераман, юртга дастурхон ёзаман...»

Маъдумингизким, «Фотима ва Зухра» романи илк маротаба «Шарқ юлдузи» ойномасида чоп этишга тайёрланаётган пайтда Ўлмас Умарбековнинг ўзи ҳали ҳаёт эди.

Ўша кезлари унинг худди илк машқи босилаётган ёш қаламкандек қувониб, ҳаяжонланиб юрганлари ёдимда. У романи босилажак ойномани алланачук бетоқатлик билан орқиқиб кутарди.

Умуман, Ўлмас акани яқиндан таниган кишилар яхши билинади. У ҳар бир асарига алоҳида меҳр билан қарайдиган ёзувчилар сирасига кирарди. Шу сабабдан ҳам асарининг тақдирига бехарқ қараёлмасди...

Қисқаси, роман босилди. Кенг китобхонлар ҳўкмига ҳавола этилди. Ўйлашимча, маънавий парокандалик ҳўкм сўриб турган ўша шароитда ҳам Ўлмас аканинг бу асари ҳар сафаргидек ҳеч кимни лоқайд қолдирмади. Ҳар сафаргидек турли фикр-мулоҳазалар билдирила бошланди...

Худди ўша кезлари ёзувчилар Уюшмасидаги бир йилгида ана шу роман шайига айрим похосис фикрлар айтилган ва кейинроқ матбуотда босилиб чиққан ёдимда. Тўғрироғи, баъзи ҳамкасбларимиз Ўлмас аканинг бу асари ҳақида ҳўкинқиброқ, ҳали янгиб-«тилмаган танқидий фикр-мулоҳазаларини билдиришган эди. Мен адиб ўзининг сўнгги асарини қоп туфлаб юрган кезлари, минг азоб билан ёзганини билардим ва буни бошқа ҳамкасбларимиз ҳам тушунишар, ҳисобга олишар ва ниҳоят, бир «ижодий жасорат» сифатида тап олишар, деб ўйлагандим. Йўқ, баъзи кишилар бу романининг ожиз томонларини ахтариб, дўшослан пайига тушдилар... Афсуски, бу пайтда энди адибнинг ўзи йўқ, у ёруғ дўшани тарк этган эди...

Ўркин УСМОНОВ

ЎЛМАС УМАРБЕКОВ

Фотима ва Зуҳра

Роман

Муҳаррир *А. Аҳмедов*

Бадий муҳаррир *М. Аъламов*

Техник муҳаррир *Е. Лукьянова*

Мусахҳиҳлар *Ю. Бизятова, Н. Мухамедиева*

Теринга берилди 10.01.95 й. Босинга рухсат этилди 30.08.95 й.
Бичими 84x108¹/₃₂. Тип Бодони гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма листи 13,43. Нашриёт ҳисоб листи 14,8. Тиражи 25000 нусха.
Буюртма 3284. Баҳоси шартнома асосида.

«Нарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй